

ELMi İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

**Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 1.790**

Cild: 16 Sayı: 7

SCIENTIFIC WORK

**International scientific journal
Impact Factor: 1.790**

Volume: 16 Issue: 7

**Bakı – Baku
2022**

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

On 25.04. 2007, the journal was
included in the register of Press
publications of the Ministry of
Justice of the Azerbaijan
Republic. Registration № 2212

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

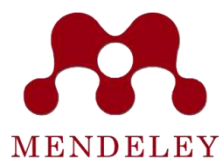
Editorial address:
Az1073, Bakı,
Matbuat avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 805 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail:
elmmmerkezi@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© www.aem.az
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor:
Mübariz HÜSEYİNOV
tədqiqatçı
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief:
Mubariz HUSEYINOV
researcher
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor:
Dürdanə HÜMBƏTOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
durdanahumbatova@gmail.com

Editor:
Durdana HUMBATOVA
phd in philology, docent
durdanahumbatova@gmail.com

Redaktor köməkçisi:
Dilbər CAMALI
dilber.mehdiyeva@gmail.com

Assistant editor:
Dilber DJAMALI
dilber.mehdiyeva@gmail.com

Redaktor köməkçisi:
Səidə ƏHMƏDOVA
seide-86@mail.ru

Assistant editor:
Saidah AHMADOVA
seide-86@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV / Azərbaycan dili
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / İngilis dili

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYİDALIYEV / Azerbaijan language
Prof. Dr. Abbas ABBASOV / English language

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA / Filologiya elmləri
Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV / Hüquq elmləri
Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA / Tarix və Antropologiya
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV / İqtisad elmləri
Assoc. Prof. Dr. Rəfail HƏSƏNOV / Fəlsəfə və Sosiologiya
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV / Psixologiya
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVƏ / Sənətsünaslıq və Memarlıq
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA / Tibb və əczaçılıq elmləri
Assoc. Prof. Dr. Akif AĞBABALI / Biologiya elmlər
Prof. Dr. Əlovset QULİYEV / Aqrar elmlər
Prof. Dr. Əli ZALOV / Kimya
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOV / Yer elmləri və Coğrafiya
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV / Riyaziyyat və Mexanika
Assoc. Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV / Fizika və Astronomiya
Prof. Dr. Şahlar BABAYEV / Texnika elmləri

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA / Philology
Prof. Dr. Amir ALIYEV / Law sciences
Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA / History and Antroplogy
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV / Economical sciences
Assoc. Prof. Dr. Rafail HASANOV / Philosophy and sosiology
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV / Psychology
Assoc. Prof. Habiba ALLAHVERDIYEVA / Art studies
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA / Medicine and Pharmacy
Assoc. Prof. Dr. Akif AGHBABALI / Biolology and Agrarian sciences
Prof. Dr. Alovzat GULIYEV / Agrarian sciences
Prof. Dr. Ali ZALOV / Chemisty
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOV / Geo sciences and geography
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV / Mathematics and Mechanics
Assoc. Prof. Dr. Eldar MASIMOV / Physics and Astronomy
Prof. Dr. Shahlar BABAYEV / Technical science

REDAKSIYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər bölməsi

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, "İpək Yolu" Beynəlxalq Turizm və Mədəni İrs Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. İzzət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şirindil ALİŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Boris KAYQORODOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Rüfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Məhəbbət DƏMİRÇİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Masumə DAƏİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. İsmayıl KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Aqil ŞİRİNOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ziyadxan Əliyev, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xatirə HUÜEYNOVA / Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elçin BAYRAMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Losefina BLAZSANI-BATTO, Rumin Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumınyə
Dr. Aqşin ƏLİYEV, Pekin Xarici Dillər Universiteti / Çin
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri bölməsi

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Afət MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahanə MAMEDOVA, Berlin Texniki Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. İbrahim MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Assoc. Prof. Dr. Bilal BUSRA, Ali Cinnah Universiteti / Pakistan İslam Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Fuad KƏRİMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Məhiyyəddin MEHDİYEV, Mingəçevir Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV / Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Dəqiq elmlər bölməsi

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Məsud ƏLİYEV, “Helmholtz” Elmi-Tədqiqat Mərkəzi / Almaniya
Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya tədqiqat İnstitutu / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səadət KƏRİMİ, Kral Texnologiya İnstitutu / İsveç
Assoc. Prof. Dr. Yusif ŞÜKÜRLÜ, AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi / Azərbaycan

Texnika elmləri bölməsi

Prof. Dr. Əminəgə SADIQOV, AMEA İdarəçilik Sistemləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəlil KƏLƏNTƏR, Tohoku Universiteti / Yaponiya
Prof. Dr. Qərib CALALOV, AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Yasin RÜSTƏMOV, AMEA, Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristeti / Özbəkistan

EDITORIAL STAFF

Humanities and social sciences section

Prof. Dr. Mohsun NAGISOYLU, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran University / Turkey
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, “Silk Road” International University of Tourism and Cultural heritage / Uzbekistan
Prof. Dr. Mehmet YUJE, Bursa Uludagh University / Turkey
Prof. Dr. Irina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. İzzet RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt University / Turkey
Prof. Dr. Anar İSGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Boris KAYGORODOV, Astrakhan State University / Russia
Prof. Dr. Vidas KAVALIAUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan
Prof. Dr. Mahabbat DAMIRCHIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nigar VALİYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Masuma DAEL, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. İsmail KAZİMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Meherrem MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad MİRBASHİR OĞLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Agil SHIRİNOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ziyadkhan ALİYEV, Azerbaijan State Art Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elchin BAYRAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Losefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Dr. Agshin ALİYEV, Beijing Foreign Studies University / The Republic of China
Dr. Rovshan RAMIZOĞLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences section

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Academy of Sciences / Moldova
Prof. Dr. Nikolai BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Mehmet KARATASH, Nejmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duygu KILIC, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Afat MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahana MAMEDOVA, Technical University of Berlin / Germany
Prof. Dr. Ibrahim MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. Ilham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office/ India
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Bilal BUSRA, Ali Jinnah University / The Islamic Republic of Pakistan
Assoc. Prof. Dr. Fuad KERIMLI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahiyaddin MEHDIYEV, Mingachevir State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ANAS / Azerbaijan

Exact sciences section

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masud ALIYEV, "Helmholtz" Scientific Research Center / Germany
Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great Britain
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Yalchin AFANDIYEV, The University of Texas at Austin / USA
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Saadat KARIMI, Royal Institute of Technology / Sweden
Assoc. Prof. Dr. Yusif SHUKURLU, Shaki Regional Scientific Center of ANAS / Azerbaijan

Technical sciences section

Prof. Dr. Aminagha SADIGOV, Institute of Management Systems of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Khalil KALANTAR, Tohoku University / Japan
Prof. Dr. Garib JALALOV, Institute of Geology and Geophysics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Prof. Dr. Yasin RÜSTƏMOV, Institute of Soil Science and Agrochemistry of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A. Navai / Uzbekistan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/7-12>

Telli Tariyel qızı İbrahimova
Bakı Slavyan Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
69_cicek_69@rambler.ru
İradə Xəlil qızı Zamanova
Bakı Dövlət Universiteti
zirada04@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ DİSTANT TƏHSİLDƏ YARANAN MÖVCUD PROBLEMLƏR VƏ YENİ PERSPEKTİVLƏR

Xülasə

Bu məqalənin məqsədi ümumtəhsil orta məktəb şagirdlərinin distant təhsil prosesi ilə ilk dəfə qarşılaşdıqları problemləri və distant təhsillə bağlı fikirlərini öyrənməkdir. Bu tədqiqat üçün təsviri tədqiqat modelindən istifadə edilmiş və nəticəni müəyyən etmək üçün nümunələrdən istifadə edilmişdir. Araşdırma Bakının 35 nömrəli və 164 nömrəli tam orta məktəblərdə təhsil alan 68 orta məktəb şagirdlərlə sorğu və müsahibə üsulu ilə aparılıb. Tədqiqat keyfiyyət tədqiqat metodlarının bir nümunəsi kimi aparılmışdır. Tədqiqat qrupu 2019-2020-ci tədris ilinin yaz dövründə məktəb müəllimləri və şagirdlərdən ibarət olub. Məlumatların təhlili zamanı məlum olub ki, şagirdlərin distant təhsillə bağlı fikirləri bağlı qərarsız idi, şagirdlərin qarşılaşdıqları əsas problemlər şəxsiyyətlərarası ünsiyyət və internetə qoşulma problemləri və distant təhsildənsə formal təhsilə üstünlük vermələri idi.

Açar sözlər: *distan təhsil, çətinliklər, baryerlər, praktiki təcrübə, yeni perspektivlər*

Telli Tariyel İbrahimova
İrada Khalil Zamanova

Current problems and new perspectives in distance education in general education

Abstract

The purpose of this article is to study the problems faced by secondary school students for the first time in the process of distance education and their views on distance education. A descriptive research model was used for this study and samples were used to determine the outcome. The survey was conducted through a survey and interview with 68 secondary school students studying at secondary schools No. 35 and No. 164 in Baku. The study was conducted as an example of qualitative research methods. The research group consisted of school teachers and students in the spring of the 2019-2020 academic year.

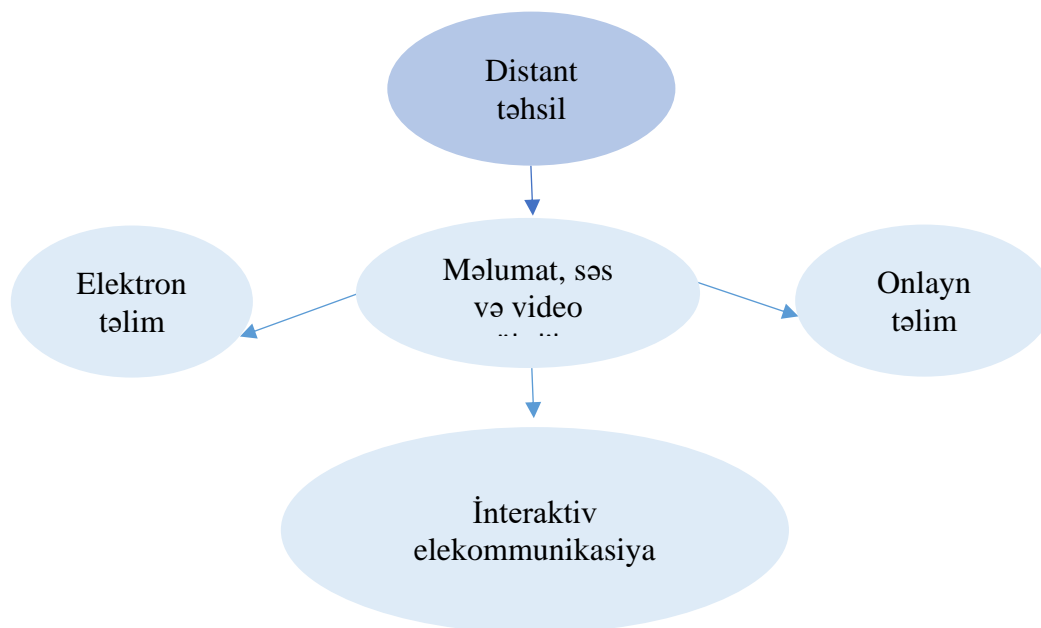
Key words: *distance education, difficulties, barriers, practical experience, new perspectives*

Giriş

1.1. Ümumtəhsil məktəblərində distant təhsilin yaranması

M.Börn distant təhsili ümumtəhsil orta məktəblərində şagirdlərin öyrənmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün təhsilin keyfiyyətinin artırılmasına aid olan bir anlayışı kimi təqdim edir. (Burns, M. 2011:47)

Əvvəlki təcrübələrə əsaslanan distant təhsil, texnologiyanın inkişafı və medianın istifadəsi ilə davam edərək, ikitərəfli audio, video qrafika, texnologiyaları ilə əlaqədardır. Distant təhsil internetin yüksəlişinin təlim və biliyin çatdırılmasında üsulunu dəyişdirərək elektron öyrənmə konsepsiyasını ortaya çıxardı.

Sxem 1.1. Distant təhsilin komponentləri

M.Simonson, S.Smaldino, M.Albrayt və S.Zvacek (Simonson, M., Smaldino, S., Albright, M. & Zvacek, S. M. 2008: 12) öz mülahizələrində yer qazanmış təhsil, elektron distant təhsil, internet əsaslı təhsil və onlayn öyrənmə kimi anlayışları təhlil edərək onlar arasında semantik fərqləri bir-biri ilə əlaqələndirir və distant təhsilin tərifini dörd komponentlərini təqdi edirlər (sxem 1.1):

a) korporativ b) interaktiv telekommunikasiya; c) məlumat, səs və video mübadiləsi; d) müəllim və şagirdlərin ayrı məkanlardan ünsiyyət qurması.

Korporativ komponent kimi distant təhsil ibtidai və orta məktəblər üçün fərqli sistemlər hazırlamış və fiziki cəhətdən sınıfdə iştirak edə bilməyən şagirdlər üçün böyük potensial imkanlar yaratmışdır. Bu təhsil forması müəyyən çətinliklər səbəbindən tətbiqi edilsə də, şagirdlərin təlimə cəlb etməkdə bir rahatlıqlar təmin edə bilmişdir.

İnteraktiv telekommunikasiya vasitəsi kimi distant təhsil dərsləri şagirdlər üçün dəstək, interaktivlik, öhdəlik və texnologiya sahələrində problemlər yarada bilər. Son illərdə distant və birləşmiş təhsil formalarına ehtiyac getdikcə artır. Bu, əsasən ali təhsilə tələblərin artması və peşə təhsilində tez-tez dəyişikliklərə ehtiyac olması ilə bağlıdır.

Məlumat, səs və video mübadiləsi şəbəkələrdə “canlı dərslər” lə nümayiş etdirilir və öyrənmə-tədris prosesi davamlı şəkildə video və səsli proqramlardan istifadə etməyə imkan verir. Bu yolla şagirdlər öz müəllimlərinin dərslərini izləyə bilirlər.

Müəllim və şagirdlərin ayrı-ayrı məkanlarda ünsiyyət qurması məkan və cədvəl üzrə olan problemlərin birgə yollarını həll edir. Müəllimlərin ayrı məkanlarda olması ünsiyyətin uzaqlaşması yox, virtual şəkildə əvəzlənməsidir. Bu baxımdan müəllim və şagirdlər fiziki ünsiyyətdə vriləcək suallardan çox, vizual müzakirələrə, tapşırıq və təlimatların mübadiləsinə həsr edilir (Moore, M., & Kearsley, G. 2005: 201).

1.2. Distant təhsildə olan mövcud çətinliklər

Məlumdur ki, Covid-19 pandemiyası zamanı distant təhsilin həyata keçirilməsi onlayn və məktəblərə öz təhsil proqramlarını planlaşdırmağa və optimallaşdırmağa imkan verir. Deyvis, Kof və Teyler (Davis, Gough and Taylor, 2019) qeyd edirlər ki, distant təhsilin üstünlükləri olmasına baxmayaraq, müəllimlər və valideynlər texnologiyadan səmərəli istifadə edə bilmirdilər və kifayət qədər elektron məzmun yoxdur və bəzi şagirdlərin internetə çıxışı zəif təmin olunur. Bu hal xüsusilə mərkəzdən uzaq yerlərində daha çox müşahidə olunur. Ümumi aparılan sorğu nəticələri sübut edir ki, hər iki məktəb üçün aşağıdakı ümumi problemlər mövcuddur (7)

Sahə	Problemlər	Tezliklər
Çatışmazlıqlar	<i>İnternetin olmaması</i>	20
	<i>Kompüter çatışmazlığı</i>	14
	<i>Məhdud internet</i>	12
	<i>Uyğun olmayan smartfon</i>	8
	<i>İmkanların bərabərsizliyi</i>	7
	<i>Mikrofon, qulaqlıq kimi avadanlıqların olmaması</i>	5

Cədvəl 1.2.1. Tez-tez rast gəlinən qeyri-mümkünlüklərə dair fikirlər

Cədvəl üzrə tez-tez rast gəlinən qeyri-mümkünlüklərə dair fikirlərə nümunələr təsvir edilmişdir. Cədvəldə qeyd olunan çətinliklər ümumi olaraq məktəblərdə tez-tez rast gəlinən problemlərdir. Maliyyə azlığı ucbatından internetin olmaması, hər fənn üzrə müəllimlərin kompüterdən istifadəsini təmin edən kompüter çatışmazlığı, internet saatını az olması və ya internet proqramları olmayana smartfonlar, bütün şagirdlərin eyni vaxt ərzində bərabər internetlə təminatı və ya səs və video proqramlarda istifadə olunan mikrofon və qulaqlıqların olmaması ilə qeyd olunur. Bu baxımdan şagirdlərin ənənəvi təhsilə olan əvvəlki müsbət baxışları daha da təkmilləşməyə başlayır (3; 6).

Bundan əlavə, müəllimlər Zoom, Teams link kimi proqramlardan istifadə edərək interaktiv canlı dərsləri təşkil etdilər və şagirdlər və valideynlər üçün sürətli ünsiyyət məkanı yaradıldı. Təəssüf ki, bütün bu səylərə baxmayaraq, distant təhsil texnologiya asılılığını artıraraq, şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsini effektiv şəkildə təmin etməkdə çətinliklərlə üzləşdir. Ənənəvi təhsil ilə distant təhsilin müqayisəsində müəllim və şagirdlər bütün hllarda ənənvi təhsilin tədrisinə daha çox yer verir, distant təhsilin çatışmazlıqlarını müxtəlif dəyişənlər üzrə fərqləndirə bildilər. İki miqtb üzrə 68 şagird arasında aparılan sorğuya əsasən aşağıda verilən dəyişənlər arasındakı fərq cədvəldə müəyyən edildi.

Dəyişənlər	Ənənəvi	Distant
Dərs vaxtı bütün suallara cavab vermək olur	42 (67%)	24 (33%)
Tədris materialları vizual xarakter daşıyır	46 (68%)	22 (32%)
Dərs zamanı bütün tapşırıqların həllinə vaxt çatmış olur	45 (68%)	23 (32%)
Müəllimlə ünsiyyət daha tez qurulur	52 (90%)	16 (18%)
Qiymətləndirmə müxtəlif formada keçirilir	56 (98%)	12 (8%)
Bütün dərslərə daha tez cəlb olunuram	48 (88%)	20 (12%)

Cədvəl 1.1.2. Ənənəvi təhsil ilə distant təhsilin müqayisəsi

Cədvəldən göründüyü kimi şagirdlər distant təhsili bəzi komponentlərinə görə üstün tutur və ənənəvi dərslərdən fərqləndirə bilirlər.

Tədris materiallarını hazırlanması 46 şagird, müəllim və şagirdlərin əlverişli ünsiyyətinin qurulmasında 52 şagird distant təhsildə problem olduğunu qeyd etdilər. Qiymətləndirmə üsullarının tətbiqinin də ənənəvi təhsildə daha səmərəli olmasını 56 şagird təsdiq etdi. Məlum olduğu kimi vaxtın idarə olunması ənənəvi təhsil modeli şagirdlər tərəfindən daha əlverişli hesab edildi. Ənənəvi təhsil bütün suallara tam cavab verməkdə 42 şagird, dərs zamanı bütün tapşırıqların həllində vaxtın düzgün idarə olunması 45 şagird tərəfindən qeyd olundu. Müəllim və şagirdlərin ünsiyyətinin ənənəvi təhsil daha tez qurulmasını (52 şagird) təsdiqlədilər.

Araşdırmalar şagirdlər üçün onlayn tədrisin çətinliklərini aşağıdakı kimi müəyyən etdi: *Vaxtın səmərəli idarəedilməsi, tədris materialının hazırlanması, ani ünsiyyətin olmaması, aydın göstərişlər və ya gözləntilərin alınmaması.*

Ümumi çətinliklər bir çox şagirdin distant təhsil zamanı üzləşdiyi fəvqəladə çətinlikləri, o cümlədən ailədə baş verən xəstəliklərin olması, maliyyə etibarsızlığı, xroniki stress və qeyri-müəyyənlik, normallığın itirilməsi və fəaliyyətlərdən məhrum edilməsi və sosial əlaqələr olmamaması idi. Aparılan müsahibə və müşahidələr aşağıdakı tapıntıları təqdim edir:

Tətbiq	Distat təhsildə olan problemlər	Nəticə
Həyata keçirilmə	• Onlayn dərslərə ayrılan vaxtın az olması	45%
	• Ev tapşırıqına görə həddindən artıq iş yükü	34%
	• Əsas dərslərin tətbiqinin qeyri-adekvatlığı	25%
	• Qeyri-müəyyən qiymətləndirmə sistemi	35%
	• Ev tapşırıqlarına ayrılan vaxtın olmaması	34%
	• Qeydiyyatdan keçmiş dərslər məhdud giriş	47%
	• Zəif qarşılıqlı əlaqə	76%

Cədvəl 2.1. Şagirdlərin distant təhsilin həyata keçirilməsində qarşılaşdığı problemlər.

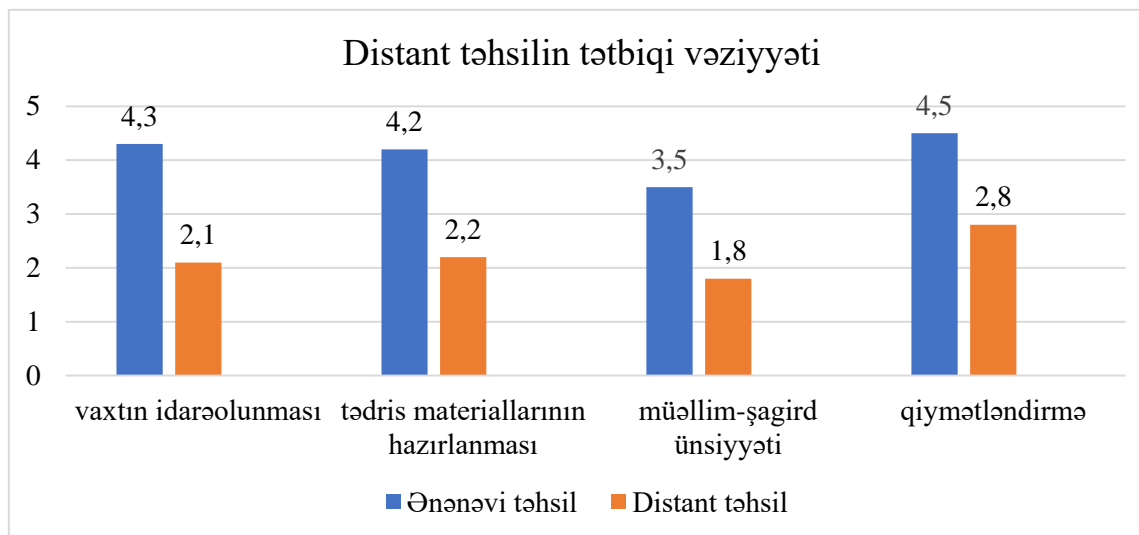
Burns (2011) məktəblərdə veb-əsaslı distant təhsilin tətbiqi üçün üç maneəni, *yüksək sürətli internet və davamlı texnologiyanın olmaması, müəllim və şagird bacarıqlarının olmaması və dəstək xidmətlərinin olmaması* kimi qeyd etmişdir. Buna əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, distant təhsilin problemi ondan ibarətdir ki, əksər iştirakçıların bu tədris forması ilə praktiki təcrübəsi çox aşağı səviyyədədir (2).

Sxem 2.1.2. Ənənəvi və distant təhsilin müqayisəli fərqi üzrə son nəticələr

Sxemdən məlum olur ki, son nəticələr yenə ənənəvi tədris növünün daha müsbət anlaşılması və distant təhsilin problemlərinin üzə çıxmasıdır.

Yuxarıda qeyd olunan fikirlərlə eyni məzmununda olması aşkarlandı

a. Vaxtın səmərəli idarə edilməsi

Distant təhsilə çevik keçid şagirdlər üçün elektron məkana adaptasiya etmək, keyfiyyətli tədris materiallarını hazırlamaq, eyni zamanda tədris metodlarına uyğunlaşmaqda müşahidə edildi. Dərsə gecikmək və ya bəzən də onlayna qoşulmamaq tədris proqramındakı mövzuların ləngiməsi, qoyulan vaxt ərzində təlim nəticələrinin əldə olunmamasıdır. İnternetə gec qoşulmaq və bəzən də tez-tez kəsilmələr vaxt itkisini yaradır və proqram mövzuları uğurla mənimsənilir. Vaxtın idarə edilməsi sisteminə sahib olmaq, bəlkə də, şagirdlər üçün ən çətin problemdir, çünki burada motivasiyanı rolu əhəmiyyət təşkil edir.

Şagirdlər öz təhsillərinə ciddi yanaşmalı, vaxtı idarə etməyi öyrənməli, gündəlik cədvəllərini qurmalı və daim diqqətini yayındırsalar da oxumalıdırlar.

b. Tədris materiallarının hazırlanması.

Tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək üçün distant təhsilin ən faydalı cəhəti tədris proqramı üzrə materialların sistemli işlənilib hazırlanmasıdır. Distant təhsildə yüksək keyfiyyətli, uğurlu onlayn proqramı idarə etməyin digər çətinlikləri əsasən səmərəli dərslər modelinin hazırlanmasıdır. Tədris mətnləri və təqdimatlarla yanaşı, mövzuların videoçəkilişləri və digər multimedia tədris materialları tədrisçən yaradılsa da, müəllimlərin hazırladıkları elektron təqdimatlar, slaydları video materialların sinxronlaşdırılmasında video mühazirələri yazmaq böyük çətinliklər yaradırdı. Bəzən də müəllimlərin texnoloji bacarıqlarının zəif olması, onlayn təlimi idarə etmək; şagirdlərə dəstək və texnologiyayı idarə etmək; proqramlarının uğurlu olub-olmadığını müəyyən etmək üçün onların qiymətləndirilmə problemləridir.

c. Ani ünsiyyətin olmaması

Effektiv öyrənmənin əsas tələblərindən biri müəllimlər və şagirdlər arasında ikitərəfli ünsiyyət qurmaq bacarığıdır. Məktəbin çevik və sürətli internetlə təminatə ünsiyyətin və ya kommunikasiyanın tez qurlmasına zəmin yaradır. Bununla belə, ən böyük problem həmişə ünsiyyətdə əhəmiyyətli geriləmə oldu. Ən mühüm problemlərdən biri də şagirdlərin dərslərə zəif cəlbi, dərsləri idarə etmək bacarığındadır. Çox vaxt şagirdlərin bir hissəsi öyrənmə üçün düzgün uyğun mütənasib cədvəl planlaşdırma bilmirdilər. Baş verən səbəblərdən distant təhsil şagirdlərin tədris prosesində üzləşdikləri problemi aşağıdakı şəkildə nəticələndirə bildik (3)

2. Distant təhsildə problemlərin həllində yeni perspektivlər

Distant təhsil şagirdlərin müstəqil düşüncəsini stimullaşdırır və eyni zamanda hazır biliklərin ötürülməsindən idrak fəaliyyətinin özünü idarə etməsinə keçidi təşviq edir və şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyətini aktivləşdirir. Distant təhsilə şagirdlərin adaptasiyasını yaratmaq üçün yeni perspektivlərə daxildir:

- Dərs cədvəllərinin və məlumatların ötürülməsi;
- Distant təhsil üçün ən effektiv texnologiyanın tapılması;
- Distant təhsilə şagird maraqlarının artırılması
- Distant təhsil növlərinin öyrənilməsi (onlayn söhbətlər, forumlar, videokonfranslar vasitəsilə məsələlərin, problemlərin, çətinliklərin interaktiv formada müzakirələr);

1) *Dərs cədvəllərinin, gözləntilərin və digər vacib məlumatların ötürülməsi.*

Ən çox yayılmış distant təhsil problemlərindən və həll yollarından biri də dağınıqlıq və nizamsız dərs cədvəlinin olması və valideyn narahatlığıdır. Məhz buna görə də distant təhsil zamanı vacib məlumat üçün ev bazasına malik olmaq vacibdir. Şagirdlərin və valideynlərin ardıcıl və ətraflı cədvələ, tapşırıqlara və digər yeniləmələrə daxil ola biləcəyi ev mühitini seçmək ən səmərəli yoldur (1)

2) *Distant təhsil üçün ən effektiv texnologiyanın tapılması*

Onlayn dərslərdə müxtəlif texnologiyalara inteqrasiya imkanları demək olar ki, sonsuzdur və yenilikçi pedaqoqlar kurikulumlarını öyrətmək və şagirdlərlə ünsiyyət qurmaq üçün virtual lövhələr, müzakirə forumları, interaktiv noutbuklar, sorğular və videolar kimi texnologiyadan istifadə edirlər. Unutmayaq ki, texnologiya həmişə sinif səviyyəsinə uyğun olmalıdır və şagirdlərə yeni alətlər öyrənmək üçün vaxt vermək vacibdir.

3) *Distant təhsilə şagird maraqlarının artırılması*

Distant təhsilin əsas problemlərindən biri şagirdlərin dərs zamanı dərslə diqqətinin qısa olmasıdır. Buna görə də, onlayn dərslərin nə qədər davam edəcəyi ilə bağlı real gözləntilər müəyyən etmək vacibdir. Virtual dərslərdə daha qısa dərslərin planlaşdırılması şagirdlərin diqqətini cəmləşdirməyə kömək edir və onlara ehtiyac duyduqları zaman fasilələr verməyə imkan verir. Şagirdlərin diqqətini canlı dərslərdə saxlamaq üçün müəllimlər sorğulardan, söhbətlərdən istifadə edərək iştiraka həvəsləndirə və hətta iştirak xalları verməklə dərsləri oyuna çevirə bilirlər. Dərslərdə şagirdlərin iştirakını oyunlaşdırmaqla dərslər ağıllı və cəlbedici təlim fəaliyyətinə çevrilməsi baş verir.

4) *Distant təhsildə istifadə olunan təlim növləri.*

- 1) Çat seanslarının təşkili və sinxron söhbət texnologiyalarından istifadə etmək bütün şagirdlərə söhbətə eyni vaxtda giriş imkanı verir. Distant təhsili həyata keçirən bir çox təhsil müəssisələrinin tərkibində distant müəllim və şagirdlərin söhbət otaqlarında fəaliyyətini təşkil edən “*söhbət dərsləri*” mövcuddur.
- 2) Veb-əsaslı məşğələlərin təşkili məktəb şagirdlərini asanlıqla telekommunikasiya və internet vasitəsi ilə keçirilən dərslərə, konfranslar, simulyasiya oyunları, laboratoriya işləri, təlim məşğələlərinə cəlb edir.
- 3) Telekonfranslar elektron poçt siyahıları əsasında təşkil edilir və keçirilir. Təhsil vəzifələrini həll etmək üçün tədris telekorpüləri keçirilir.
- 4) Veb-keçmə yeni biliklərin əldə edilməsində və tələbələrin idrak bacarıqlarının inkişafında effektiv metod kimi çıxış edir.
- 5) Veb-keçmə eyni forması şagirdlərə mürəkkəb problemin təhlilini təqdim edir və şagird onlayn şəkildə öz profilini yaradır, istənilən mövzu haqqında ən sənəd hazırlayır, şəkillər əlavə edir və digər partnyorları ilə virtual xarakterli onlayn müsahibə təklif edir. Bu müsahibələrdə suallar və cavablar və suallar şagirdlər tərəfindən hazırlanır.
- 6) *Hibrid tədris metodu*

Şagirdlərin fəallığı distant təhsildə ən mühüm amildir. Şagirdlərin hər iki təhsilə olan maraqlarını möhkəmləndirmək üçün *hibrid üsulu*, yəni ənənəvi metodla bərabər eyni zamanda bəzi dərslərin *onlayn* şəkildə aparılması məsləhətdir. Burada məkan və zaman problemləri, uzaq məsafədən məlumatın səmərəli əldə olunması və sosial məsələlərin həlli öz yolunu tapır. Şagirdlərin komanda şəklində qarışıq öyrənmə mühitində təhsil alması onların təlimə cəlbini nailiyyətlərə təsirini artırır.

Nəticə

Distant təhsil ümumtəhsil məktəblərində bir çox problemlərlə üzləşir. Bununla belə, araşdırma nəticəsində aşkar edilən problemlərin bəziləri xüsusi olaraq Covid-19 pandemiyası dövrü ilə bağlıdır. Belə pandemiyalarda və ya fəvqəladə hallarda yarana biləcək problemlərin qarşısını almaq üçün tədbirlər görmək lazımdır. Tədqiqat əsasında bütün dünyada yayılmaqda davam edən Covid-19 pandemiyası zamanı distant təhsildə müəllim, şagird və valideynlərin üzləşdiyi problemləri müxtəlif üsullarla araşdırmaq mümkündür. Nəhayət, tədqiqatda aşkar olunan problemlərin həlli üzrə yeni perspektivlər distant təhsil üçün faydalı ol bilər.

Ədəbiyyat

1. Arçambault, L., & Srippen, K. (2009), K-12 distanse edusators at vork: Vho's teaçing online asross ze United States. Journal of Researç on Teçnology in Edusation, 41(4), 363-391. Retrieved from <http://vfv.iste.org/learn/publications/journals/jrte.aspx>
2. Bertiz, Y. & Kosaman Karoğlu, A. (2020), Distanse edusation students' sognitive flexibility levels and distanse edusation motivations. International Journal of Researç in Edusation and Ssiense (IJRES), 6(4), 638-648.
3. Boulos, M.N., Maramba, I., & Wheeler, S. (2006), Vikis, blogs and podsasts: A nev generation of veb-based tools for virtual sollaborative slinisal prastise and edusation. BMS Medisal Edusation, 6 (41).
4. Boza, P. (2011), Obstasles and fasilitative opportunities vwhile studying sosial vork vizin an open and distanse learning sontext. Sosial Vork/Maatskaplike Verk, 47(4), 451-461.
5. Burns, M. (2011), Distanse edusation for teaçer training: Modes, Models, and Mezods; Edusation Development Sentre, Ins. Vaşington, DS, retrieved from <http://vfv.sabes.org/resourses/dl/eds-distanse-edmezods>
6. Davis, L. N., Gouğ, M., & Taylor, L. L. (2019), Online teaçing: Advantages, obstasles and tools for getting it riğt. Journal of Teaçing in Travel & Tourism, 19(3), 256-263.
7. Moore, M., & Kearsley, G. (2005), Distanse Edusation: A Systems Viev. Belmont, SA: Vadsvorz, Sengage Learning.
8. Moore, M.G. (2003), Prefase, in: Moore, M.G. and Anderson, V., Eds. (2003), Handbook of distanse edusation. Lavrense Erlbaum Assosiates, Ins.
9. Nikolov, R. (1997), Distanse Edusation via ze Internet – Edusation vizout Borders, invited paper, Proseedings of ze Tventy-Sixz Spring Sonferense of Bulgarian Mazematisians, Plovdiv, 22-25 April, pp. 53-66
10. Peters, O. (1988), Distanse teaçing and industrial produsation: A somparative interpretation in out-line. In Distanse edusation: International perspestives, ed. D. Severt, D. Keegan, and B. Holmberg, 95113. Nev York: Routledge.
11. Savanauğ, S. S., Barbour, M. K., & Slark, T. (2009), Researç and prastise in K-12 online learning: A reviev of open assess literature. International Reviev of Researç in Open and Distanse Learning, 10(1). Retrieved from <http://vfv.irrodl.org/index. fp/irrodl/artisle/viev/607/1182>
12. Simonson, M., Smaldino, S., Albriğt, M. & Zvasek, S. M. (2008), Teaçing and learning at a distanse: Foundations of distanse edusation. Information Age Publiscations, Çorlatte, Norz Sarolina.
13. Wheeler S. (2002), Student Perseptions of Learning Support in Distanse Edusation. Quarterly Reviev of Distanse Edusation, 3(4):419-430.

Göndərib: 24.05.2022

Qəbul edilib: 25.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/13-18>

Firadun Nadir İbrahimov

Shaki Branch of Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Pedagogical sciences, professor
firedun52@mail.ru

Gulara Abdurahman Abdullayeva

Shaki Branch of Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy in Philology, associate professor
gularabdullayeva@mail.ru

FORMATION OF THE CONTENT AND PROCEDURE OF EDUCATION ON THE BASIS OF A COMPETENT APPROACH

Abstract

The article emphasizes that the modernization of education is associated with its anthropological humanization and the perception of man as a whole. Among the approaches of great scientific and practical importance in the modernization of the structure and modernization of the content of this system, a competent approach has a special place. Competences are a key factor in personal, instinctive and social development in the formation of a broad system of knowledge, skills and habits, a key indicator that allows to increase the effectiveness of the teaching and learning process. Taking into account the characteristics of the interactions between the various components of the competency approach model determines the effectiveness of the learning process.

Summarizing the research materials obtained from scientific sources, it is stated that one of the tasks of education is to make the development of a perfect personality the main goal of the educational process by expanding the application of a competent approach model in education.

Key words: *anthropotechnology, competence. Competence, competent approach model, competency component, personality skills*

Firadun Nadir oğlu İbrahimov

Gularə Abdurəhman qızı Abdullayeva

Təhsilin məzmununun, prosessuallığının səriştəli yanaşma əsasında formalaşdırılması

Xülasə

Məqalədə vurğulanır ki, təhsilin modernləşdirilməsi onun antropoloji əsasda humanistləşdirilməsi və insanın bütöv bir varlıq kimi qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Bu sisteminin strukturunun müasirləşdirilməsində və məzmununun modernləşdirilməsində böyük elmi və praktiki əhəmiyyət daşıyan yanaşmalar içərisində səriştəli yanaşma xüsusi yer tutur. Kompetensiyalar geniş bilik, bacarıq və vərdislər sisteminin formalaşdırılmasında şəxsi, instinsional və ictimai inkişafın əsas amili, tədris-təlim prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan verən əsas göstərici hesab edilir. Səriştəli yanaşma modelinin müxtəlif komponentləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin xarakterik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması tədris əməliyyatlarının səmərəliliyini müəyyən edir.

İşdə elmi mənbələrdən əldə olunmuş tədqiqat materiallarına ümumiləşmə verilərək bildirilir ki, təhsildə səriştəli yanaşma modelinin tətbiqini genişləndirməklə, kamil insanın-şəxsiyyətin yetişdirilməsini tədris prosesinin əsas məqsədinə çevirmək təhsilin qarşısında duran vəzifələrdəndir.

Açar sözlər: *antropotexnologiya; kompetensiya; səriştəlilik; səriştəli yanaşma modeli; səriştəliliyin komponenti; şəxsiyyətin bacarıqları*

Introduction

Relevance of the research topic. As it is known, one of the main tasks of general education is to form learners as subjects of necessary skills for their place in modern society. Approaches to the solution of this ever-present problem are conditioned by the calls of industrial revolutions to civilization, which from time to time deny each other. Our many years of experience and generalizations based on research materials lead us to this conclusion. This begs the logical question: "I wonder what competencies are included in the word "competence", in other words, what is understood as a set of integrative characteristics that are actively used, formed and developed in the renewed teaching process and practical activity of learners in order to take their place in modern society? What skills need to be developed?"

Despite the emphasis, we claim that the development of scientific and pedagogical bases of various aspects of the system adequate to a competent approach to education in the implementation of education should be considered as topical research issues. Among the mentioned issues, the research on "Formation of the content and procedure of education on the basis of a competent approach" has a special place.

Interpretation of research materials. Renewal of the structure of the education system, modernization of its content, ensuring its procedurality also depends on the level of understanding of its ultimate goal. (Abbasov, Mammadzade, Mammadli, 2021:137) The modernization of the content of education, the organization and management of the movement of content is associated with its anthropological humanization and the perception of man as a whole. Man is a unique cosmic being, a key element of the universe, a living being, unique, possessing a strong cognition with great potential for understanding the world, a person with numerous abilities related to energy substances, rich inner nature. The main purpose of such an existence - focuses on the formation of a perfect person. (Ibrahimov, 2019:180-189)

In modern literature, technologies related to human development are called anthropotechnology. In this sense, any pedagogical system can be considered as anthropotechnology, technology related to various professions or technologically advanced art. Among the approaches of great scientific and practical importance in the modernization of the structure and content of the education system, a competent approach has a special place. It is especially important to determine in advance what competencies will be formed in the learning process for the learner (pupil, student, trainee, doctoral student, etc.) to take their rightful place in the future in an information and information-intensive society. From this point of view, the use of active learning methods and new approaches in the education system, which play an exceptional role in the formation of conceptual competencies and the development of critical thinking of an integrative nature, is distinguished by its urgency. (Mehrabov, 2010:46)

The application of a competent approach in the field of education began in the 60s and 70s of the twentieth century, and materials related to the application of this approach were collected and widely discussed by the pedagogical community. During this period, the principles of curriculum development and the content of education in developed countries were widely criticized. Therefore, taking into account the social demands of society, its renewal on the basis of new requirements for the purpose of education has been identified as an urgent problem. Changing the goals of education, as a key requirement of the 21st century, requires the widespread application of a competent approach to education. At the same time, radical changes in the labor market in recent years have further actualized the development of scientific, pedagogical and psychological bases of the transition from the orientation of knowledge acquisition in various disciplines to the formation of relevant skills, the establishment of a result-oriented educational process. Such an approach to the solution of the problem, taking into account the national and moral features of education, highlighted the development of the scientific basis of the essence and content of a competent approach as the main problem.

In the pedagogical literature, we encounter certain "mistakes" in the use of the words "competence", "competence" and "authority". The word "competition" comes from the verb "to compete". Also, in Russian, the adjective "competent" is translated into Azerbaijani as 1) "knowledgeable", "competent", 2) "competent". (Mammadzade, 2010: 45) As a result of the diversity of meanings of the words identified in the translation, some scholars have used the word "competent" instead of "competent" (Mehrabov, 2010), while others have used the word "competent". (Mammadzade, 2010). Those who choose the second position show that one of the important areas of competence (authority) in the experience of developed

European countries is that a person understands his duties in society and carries them out successfully and with high quality. Authority means the application of interrelated personality traits (knowledge, skills, habits and methods of action) to the work process to ensure the implementation of certain activities and processes at a high level. (Mammadzade, 2010). In our opinion, the action carried out "by applying the interrelated qualities of the personality to the work process" is contained in a superior substrate in the word "competence" rather than in the word "authority". High-level competencies are considered to be a key factor in the formation of a broad system of knowledge, skills and habits as a key factor in personal, instinctive and social development, as well as a key indicator of increasing the effectiveness of the teaching and learning process. In scientific sources, competencies are interpreted as the sum of knowledge, skills, habits and life experience needed to carry out socially and personally productive activities against objects of real existence. (Mehrabov, 2010:47-48).

It is necessary to distinguish educational competencies from competencies. During the training period, the competencies that will be needed for the next time cuts are formed. It is clear from the analysis of research materials that today a competent approach to education is a means of improving the quality of the educational process and is considered one of the main strategic directions in the modernization of the education system in the world. Competent approach allows to systematically address issues related to the design of educational content and the transition to a system of quality control in accordance with the general concept of educational standards. (Ibrahimov, 2019:144). Taking into account the characteristics of the interactions between the various components of the competent approach model (logical, functional, semantic (meaning), technological) determines its effectiveness. This model is open to external and internal innovations and has the ability to act as a self-organizing system, describing the results based on integrative knowledge that applies to each participant in the process (both teachers and learners). (Mehrabov, 2008, Mehrabov, 2007).

Professor A.O. Mehrabov wrote that psycho-pedagogical assessment of different types of competency approaches allows to formulate proposals for defining and measuring the powers of students, teachers, schools, departments, but the problem of competence in education can be clarified through joint discussion of this problem. The solution of these problems led to the formation of a specialized international consortium (De Se Co) in the late twentieth century. The main task of the consortium is to study the problems of the content of a competent approach to education and, above all, to determine the most important competencies of the individual from the pedagogical and psychological point of view of the measurable competence characteristics (parameters).

The implementation of the main objectives of general education has raised the issue of training knowledgeable, skilled, independent-minded and self-governing personnel as a result of the application of a defined system of competencies using a competent approach. Therefore, a student who has completed general education must acquire life skills in a constantly changing world, be ready to take its place in the labor market, constantly understand the importance of learning, be able to acquire relevant knowledge, skills and habits in accordance with the requirements of the time. (Mehrabov, 2010:47-48).

Logically, the question arises: what skills should be formed in learners, in general, in order to achieve the following competencies, which play a special role in human activity, using competent approaches: literacy to understand complex written texts; numerical literacy for working with numbers and measured quantities, counting them and performing various operations on them; gaining relevant knowledge, skills and habits to choose the right life position in different conditions and to form a lifestyle; mastering the system of academic knowledge.

In addition, in order to function harmoniously in modern society, people must have conceptual concepts. Such competencies may include issues related to procedure, motivation and performance.

In the pedagogical literature, competencies are reflected in the form of three successive stages for each subject: related to the general content of education (leading); related to different fields of education (belonging to a group of subjects); pertaining to a specific subject. (Mammadzade, 2010:111-113)

Leading education competencies outline the main objectives of general education. These competencies include: content-value competencies; general cultural competencies; teaching and comprehension competencies; information competencies; labor and social competencies; personal-improvement competencies. The main task of school and school management is to instill in the younger generation

these competencies in order to achieve quality in our education system, to form a citizen of our country with high knowledge, skills and habits. The main competencies should be specified taking into account the age and subject characteristics of the learners, and should be taken into account when preparing educational programs, textbooks and teaching aids. Content-value competencies provide a mechanism for determining a student's performance in teaching and other situations. It is a program of individual educational direction and life activity of the student as a whole. General cultural competence is the ability of a student to use his free time in the field of cultural recreation. Teaching-comprehension competence includes analysis of teaching-learning activities, goal setting, self-assessment and planning. The student acquires scientific and practical skills of productive activity, acquires knowledge directly from real life, masters methods of activity in non-standard conditions. Uses analytical heuristic methods (logic) in solving problems. Within this competence, the level of functional literacy is determined. Information competence provides the ability to independently search, analyze and collect, store and use the necessary information with the help of technical means and information technology. Communication competence includes the knowledge of the languages required, the ability to communicate with people of different social roles, the ability to introduce oneself, to address, to discuss. Labor and social competence includes the ability to understand one's responsibilities in the field of labor and social affairs, family relations, and professional self-determination in legal and economic matters in order to carry out public citizenship activities. Personal development competence focuses on spiritual, intellectual self-development, emotional self-regulation and mastering the methods of physical development. In this case, the student himself is a real object. He must master the methods of action within his interests and capabilities. This competence includes the rules of personal hygiene, care for one's own health, the culture of sexual intercourse, the internal ecological culture. (Mehrabov, 2008, Mehrabov, 2007).

The intermediate results obtained on the basis of the analysis of research materials lead us to the conclusion that the grouping of different types of competencies belongs to the eminent pedagogue A.O.Mehrabov. This classification is as follows: skills related to different trends and clear goals for a clearer understanding of values; abilities and tendencies to plan their activities; ability to involve emotions in the process of action; skills related to preparation for free learning; skills in finding and using feedback; skills related to self-confidence, self-confidence; ability to self-control; skills and habits of thinking about the future (adaptation), adaptation (adaptation) and abstraction (abstraction); attentive approach to problems related to achieving the set goal; freedom of thought, originality; development of critical (theoretical) thinking; ability to prepare for the solution of complex problems; unpreparedness for resolving any controversial and disturbing issues; ability to conduct research to identify opportunities and resources of the environment (both material and human resources); lack of fatalism (belief in fate, destiny, destiny); ability to use new ideas and innovations to achieve goals; confidence (belief) in the benevolent attitude of society to innovations; perseverance, the ability to keep one's word; ability to use resources; qualities related to trust, confidence, confidence; the ability to respond to desirable and desired rules of morality; personal responsibility; ability to work together to achieve a goal; the ability to motivate other people to work together to achieve a goal; the ability to listen to other people and respect their opinions; ability to subjectively assess the personal potential of employees; skills related to conflict resolution and disagreement, conflict mitigation; skills related to understanding pluralistic policies; organizational and social planning skills, etc. (see for more information: (Mehrabov, 2010: 256-258).

According to Dj.C.Raven's model, different types of competencies can act as a component of certain competencies in different situations, and vice versa. These components of competence are divided into cognitive, affective, and volitional. (Raven, 2002). Polish scientists have come to the conclusion that the development of competencies in people working at different levels should be associated with age. The optimal lifelong development of a person is based on his active renewal and acquisition of various life skills, the formation of different types of competencies over time. (Zimnyaya, 2004, Zimnyaya, 2005). The main goal of the education system in different countries is to develop different competencies in learners. Such competencies include: strategic - for the development of skills for the future; visual - related to the specificity of knowledge and skills in different subjects studied; methodical - related to the content of command skills; related to the acceptance of social-communicative-cooperation skills, criticism and feedback; in connection with the motivation of normative-cultural-professional relations and readiness to

achieve results; related to personal self-realization skills; related to social skills; competencies related to a specific area of activity. (Khutorsky, 2013).

Based on the research materials, we can say that the focus on learners' perception, perceptual interests, free choice and responsibility for personal learning, the acquisition of knowledge in conjunction with their methods of transmission, free search for information are the basis for the formation of general skills. In order to develop the creative abilities of learners in a competent approach, they must acquire special knowledge, skills and habits related to the process under study. Scientific sources indicate that they can be grouped as follows: understanding the problem; ability to ask questions; skills in making hypotheses; giving a scientific definition of concepts; classification; conducting experiments; ability to draw conclusions and summarize; skills on structuring the studied material; ability to explain, prove and defend one's opinion. (Ibrahimov, 2019: 9-10). The competent approach, in its comprehensive meaning and values, reflects the deep theoretical and pedagogical aspects of the key points of the modernization process in education.

Scientific sources emphasize that a competent approach helps to solve problems related to the needs of the development of the sphere of production, creates favorable conditions for updating the content of education due to changes in socio-economic realities, as a source of general development of human abilities and skills, allows to act effectively on updating the content of education, competence acts as a radical means of modeling, is characterized by the ability to adapt previously formed skills to new conditions, "Readiness of the specialist to adapt to the field of activity" or is defined as an attribute of preparation for a future new professional activity. Competent approach includes cultural, scientific-educational, didactic-centrist, functional-communicative, etc. can also be seen as a set of approaches. (Ibrahimov, 2019: 180-182).

Scientific novelty of the research. 1) Arguments have been identified that can eliminate the error in the use of the terms "competence", "competence", "authority"; 2) A generalization was made about the adequate substrate for modern time of competencies that play a special role in human activity in teachers and learners covered by general education; 3) A perfect system of education implementation process should include procedural, motivational and operational skills.

Theoretical significance of the research. The idea of "the need to call for a change in the system of rules contained in the implementation of education to the priority of motivation, critical thinking and learning ability" was in the spotlight.

Practical significance of the research. It puts the task of the subject of the system, which includes a "competent approach" on the practical educator engaged in the implementation of education, creates a basis for the formation of an environment that can have a positive impact on quality assurance.

Conclusion

A competent approach to the formation of the educational space is one of the complex factors that positively affect the level of perfection of the content and procedure of this system.

References

1. Abbasov, A., Mammadzade, R., Mammadli, L. (2021) Pedagogy: Muntakhabat, Baku: "Mutarjim", p.88-139.
2. Ibrahimov, F. (2019), Interpretation of pedagogical concepts in the "system-structural" perspective, Baku: "Mutarjim", p. 180-189.
3. Mardanov, M. (2009), Azerbaijani education at a new stage of development Baku: "Chashyoglu", p.182-184.
4. Mehrabov, A. (2010), Conceptual problems of modern education. Baku: "Mutarjim", p.44-58; 175-183; 254-261.
5. Mehrabov, A. (2008), Pedagogical and psychological bases of realization of competencies in the information society.// "Azerbaijan school", №5.
6. Mehrabov, A. (2007), The essence and content of the formation of conceptual concepts in education. // Scientific works of ARTPI, №1.

7. Mehrabov, A. (2007), Competent approach in education: essence and content. // “Azerbaijan school”, №1.
8. Mammadzade, R.(2010), Quality as one of the leading directions in education. Baku: "Teacher", p. 110-119.
9. Zimnyaya I. (2004), Competence-based approach to education // Problems of the quality of education, № 4
10. Zimnyaya, I. (2005), General culture and social and professional competence of a person // Higher education today, №11
11. Raven, Dj. (2002), Competence in modern society: identification, development and implementation (translated from English) Moscow: Cogito-Center.
12. Khutorsky, A. (2013), Didactic Heuristics: Theory and technology of creative learning, Moscow: Moscow State University.

Göndərib: 26.05.2022

Qəbul edilib: 30.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/19-27>

Cavadxan Yusif oğlu Qasimov
Naxçıvan Dövlət Universiteti
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
cavadxan.yusifoglu@ndu.edu.az

MƏŞĞULLUQ VƏ İŞSİZLİK ANLAYIŞLARININ ƏSASLANDIRILMASI: ELMİ MAHIYYƏTİ VƏ MÜASİR YANAŞMA

Xülasə

Məqalədə qeyd olunmuşdur ki, məşğulluq və işsizlik anlayışları malik olduğu elmi-nəzəri əhəmiyyətinə görə öz aktualılıqlarını qorumaqdadır. Bəşər cəmiyyətinin mövcud olduğu dövrlər üzrə bu anlayış, özünü gerçək fəaliyyətin hərəkətverici amili olaraq göstərmiş və daha çox təcrübi mahiyyət kəsb etmişdir. Göstərilmişdir ki, məşğulluq və işsizlik iqtisad elminin və digər sosial mahiyyətli araşdırmaların mərkəzində olan bir anlayış olub, daha çox ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının müvafiq tənzimləyici mexanizmləri ilə nizama salınır. Buna görə də, məşğulluq, eyni zamanda, makroiqtisadi proseslərin strateji təzahür forması olaraq özünü göstərməkdədir. Əsaslandırılmışdır ki, məşğulluq, bir tərəfdən, əmək ehtiyatlarından məqsədyönlü istifadənin, bir tərəfdən də, istehsal vasitələrinin müəyyən əmək vərdişlərinə malik olmaqla, cəlbinin nəticəsi olaraq çıxış etməkdədir. İşsizlik isə iş qüvvəsinin hərəkətə gətirilmə bilməməsini ifadə etməkdədir. Təbii olaraq, burada, müvafiq qanunvericiliyə xas olan fəaliyyətin təşkili əsas tutulmalıdır. Bütün tərəfləri ilə məşğulluq və işsizlik anlayışları ölkələrin bütün dövrlər üzrə milli iqtisadi prioritetlərinin çox zəruri tərəflərini təşkil etməkdədir. Məhz qeyd olunanları əsas tutaraq, məşğulluq və işsizlik haqqında araşdırmaq aparılması məqsədəuyğun hesab olunmuşdur.

Açar sözlər: *məşğulluq, işsizlik, makroiqtisadi inkişaf, sosial siyasət, tənzimlənmə, istehsal vasitəsi, əmək vərdişləri*

Javadkhan Yusif Gasimov

Justification of the concepts of employment and unemployment: scientific nature and modern approach

Abstract

It is mentioned in the article that the concepts of employment and unemployment maintain their relevance due to their scientific-theoretical importance. This understanding of the periods in which human society exists has shown itself as a driving factor of real activity and has acquired a more experimental essence. It has been shown that employment and unemployment is a concept in the center of economic science and other social studies, and it is regulated by the relevant regulatory mechanisms of the national economies of most countries. Therefore, employment, at the same time, appears as a form of strategic manifestation of macroeconomic processes. It is justified that employment, on the one hand, is the result of the purposeful use of labor resources, and on the other hand, the attraction of means of production with certain labor habits. Unemployment means that the labor force cannot be mobilized. Naturally, here, the organization of the activity specific to the relevant legislation should be taken as a basis. The concepts of employment and unemployment with all their aspects are very necessary aspects of the national economic priorities of countries for all periods. Based on the above mentioned, it was considered appropriate to conduct research on employment and unemployment.

Key words: *employment, unemployment, macroeconomic development, social policy, regulation, means of production, labor habits*

Giriş

Dünya iqtisadiyyatının bir-birini əvəz edən inkişaf mərhələlərində yeni çağırışların ortaya çıxması bütün sahələr kimi məşğulluq sahəsinin də yeni yanaşmalar əsasında qurulmasını, nizama salınmasını və istiqamətləndirilməsini tələb etməkdədir. Məşğulluq, qloballaşan dünya iqtisadiyyatının hazırkı mərhələdə aktuallığını artıran məsələsi olmaqdadır ki, burada da, milli iqtisadiyyatlar üzrə həyata keçirilmiş olan tədbirlər mühüm əhəmiyyətə malikdir. İnkişafın indiki mərhələsində məşğulluqla bağlı olan problemlərin öyrənilməsi bir sıra məsələlərin araşdırılması ilə paralel olaraq davam etməkdədir. Bunları, digər amillərlə yanaşı, eyni zamanda:

- əmək ehtiyatlarından istifadənin xarakterindən;
- resursların qeyri-bərabər paylanması şəraitində onlardan məqsədyönlü istifadənin təmin olunmasından;
- ölkələrin iqtisadi, coğrafi mövqe və şəraitindən;
- daxili və xarici mühit amillərinin təsirinin səviyyəsindən;
- mövcud milli və global iqtisadi proseslərin təsir səviyyələrindən ibarət olmaqla, da ifadə etmək olar.

Məşğulluq və işsizliklə bağlı problemlərin öyrənilməsində bir sıra xarici və yerli alimlərin əsərlərində əhatəli olmaqla, əsaslandırılmalara rast gəlmək mümkün olur. Həmin alimlərdən, A. Oyken, A. Rofen, P. Samuelson, A. Nikiforov, V. Plaksya, İ. Maslova, A. Piqu, A. Marşall, C. Keyns, M. Fridmen, T. Maltus, L. Sosnovskaya, A. Livşits, İ. Bestujev və başqalarının əsərlərini qeyd etmək olar. Məşğulluq və işsizliklə bağlı olan məsələlərin araşdırılmasında eyni zamanda, ölkəmizin tanınmış alimlərinin əsərlərinə də müraciət etmək səmərəli olmaqdadır. Bu sırada, Ş. Muradov, E. Hacızadə, A. Nadirov, A. Ələsgərov, E. Mehraliyev, Ə. Babayev, S. İbadov, T. Vəliyev, Ş. Qafarov, R. Sultanova, O. Məmmədli, F. İsmayılov, N. Əhmədov, A. Şirəliyev və başqa alimlərin əsərlərində məşğulluğun və işsizliyin bu və ya digər tərəfləri ilə əlaqəli olan araşdırmalar mövcuddur.

2020-ci ilin əvvəllərindən etibarən dünyanın 210 ölkə və bölgəsini cənginə almış olan COVID-19 Pandemiyaası ölkələrin makroiqtisadi səviyyələrdəki hədəflərini məhdudlaşdırmaqla, həm də, məşğulluq siyasətinin yüksək miqyaslı geriləməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, milli iqtisadiyyatlar yeni iş yerlərinin yaradılması sahəsində layihələrini təxirə salmış, habelə, mövcud iş yerlərinin itisara düşməsi kimi problemlər günümüzün əsas reallıqlarına çevrilmişdir. Təbii olaraq, ölkələr milli iqtisadiyyatların Pandemiyanın təsirlərindən qorunması sahəsində qabaqlayıcı tədbirlər görmək, o cümlədən, xüsusilə də, məşğulluğa istiqamətlənən istehsal proseslərinin, sahibkarlıq təşəbbüslərinin və fəaliyyət mühitinin az təsirə məruz qalmaqla davamlılığını diqqətdə saxlamışlar.

İşsizlik və onun elmi mahiyyətinin əsaslandırılması

Hazırkı şəraitdə elmi araşdırmaların və hadisələrin təhlilinə əsaslanaraq, məşğulluğun cəmiyyət üzvlərinin artan tələbatlarının qarşılınmasında, etibarlı həyat şəraitinin yaradılmasında və ölkənin dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafında rolu, əhəmiyyəti və təsiri olduqca böyükdür. İqtisad elmində məşğulluq anlayışının izahını verərkən, işsizliklə bağlı olan məsələlər də özünü göstərmiş olur. Yeni iqtisadi araşdırma materiallarında və müvafiq tənzimləmə vasitələrində məşğulluq və işsizlik anlayışlarının əhatəli şəkildə olmaqla, izahı təqdim olunmuşdur. Həmin izahlara zəruri sosial amil olaraq diqqət edərək, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının strateji mahiyyəti ortaya qoyulmuşdur. Bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda, müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən işsizlərə işləməyənlər, iş axtaranlar və işə başlamağa hazır olanların aid olduğu göstərilir (Məmmədli, İsmayılov, 2007, 514). Bununla yanaşı, işsizliyi ifadə edən kateqoriyalar isə aşağıdakılardan ibarət olur:

- iş yerindən azad olunma ilə müşayiət olunan işsizlik. Bu şəxslər məcburən öz iş yerlərini itirməklə üz-üzə gəlməklə, bəzən növbəti iş yerlərinə düzəlməkdə ümitsiz olurlar. Bir sıra hallarda, həmin şəxslər ya müvafiq məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən rəsmi işsiz statusu alırlar, ya da, gizli işsizlik formasında qalırlar;
- öz istəkləri ilə iş yerindən ayrılan şəxslər. Bu şəxslərə friksion və struktur işsiz formaları üzrə (ümumi olaraq, təbii işsizlik) yanaşmaq da mümkün ola bilər. Belə ki, bu, həm əmək haqqı azlığına görə, yaxud da, müasir texnoloji avadanlıqlardan istifadə xüsusiyyətlərinə əsasən də ola bilər;

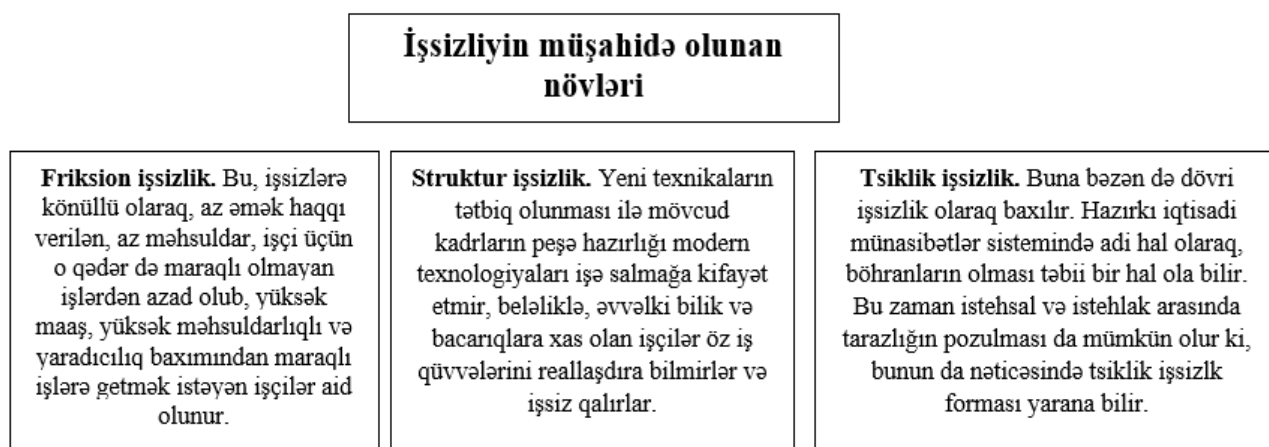
- bir müddət sonra işaxtaran və məşğul olmaq istəyən şəxslər. Belə şəxslər xüsusilə, ya gizli işsizliyin nəticəsi olaraq, mövcud ola bilər, yaxud da, məcburi-ixtisas dəyişmələri nəticəsində yaranmış olan işsizlik forması ilə müşahidə oluna bilər;

- məşğul olmaq məqsədilə əmək bazarına birinci dəfə müraciət edənlər. Bu şəxslərə isə həm də əsasən, gənclərin, qanunvericiliklə müvafiq işlərə cəlb oluna biləcək orta ümumtəhsil və ali məktəbləri bitirmiş şəxslərin aid olduğunu qeyd edə bilərik.

İşsizliyin əsas səbəblərindən biri olaraq, müxtəlif böhran və iqtisadi tənəzzül dövrlərində müəssisə və firmaların tam gücləri ilə fəaliyyət göstərməməsi və ya tamamilə bağlanması, yeni iş yerlərinin kifayət qədər olmamasını qeyd etmək olar (Vəliyev, Qafarov, 2004, 104). Mahiyyət etibarilə, işsizlik anlayışında daha çox, hər hansısa bir gəliri, mənfəəti və ya qazancı olmayan şəxslər yer alır. Digər tərəfdən, bu ardıcılıqda, biz, müxtəlif mexanizmlərlə özünə iş yeri axtaran şəxsləri, bunun üçün informasiya vasitələrindən, işəgötürənlərdən və bu kimi xidmətlərdən istifadə edən şəxsləri də görə bilərik. Onlar, əmək qabiliyyətlərini reallaşdırmağa hər an hazır olub, bunun üçün çevik fəaliyyət mühitini axtarırlar.

Eyni zamanda, bir sıra araşdırma materiallarında isə göstərilir ki, işsizlik əmək resurslarının, iqtisadi potensialın itkisi olaraq da ifadə oluna bilər (İbadov, 2009, 192). Bu mənada, qeyd etmək olar ki, işsizlik həm də iş qüvvəsi daşıyıcılarının öz iş qüvvələrini reallaşdırma bilməməsi nəticəsində yaranmış olur ki, bu da nəticə etibarilə sosial bəla kimi özünü göstərir. Buna görə də, ölkələr milli iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirərkən, aktual olaraq, bütün resurslardan işsizliyin aradan qaldırılması istiqamətində məqsədyönlü şəkildə, istifadə etməyə səy göstərmiş olurlar. Çünki, cəmiyyətin sosial rifah göstəricilərinin davamlılığında, həmçinin onun daha da etibarlı şəkildə olmaqla, təminatında işsizliyin həll olunması ciddi mərhələ kimi diqqət saxlanılır. Bunu analitiklərin təhlili də göstərməkdədir. Gəlinən nəticə odur ki, işsizlik, daha çox, cəmiyyətin neqativ hallar qarşısında müqavimətliliyini, dayanıqlılığını və gücünü minimuma endirmiş olan amildir. Bu mənada, o həm də, sosial rifaha doğru yönəlmiş yolda mühüm maneə obyektinə çevrilməkdədir. Con Hopkins adına Amerika Universitetinin apardığı müşahidələrə əsasən ölkə üzrə işsizliyin 1 % artımı intihar hallarının 4,1 %, cinayətlərin sayının 5,7 %, ölümə qəsd hallarının isə 4 % artmasına səbəb olmaqdadır (İİVMT, 2003, 38-39). Bu mənada, işsizliyin aradan qaldırılması, məşğulluğun təmin olunmasının ilkin şərti olaraq zəruriliyi ilə seçilməkdədir. Ümumiyyətlə, işsizliyin bir neçə formasını fərqləndirmək olar ki, onları da bütün dövrlərin aktuallığını artıran amilləri olmaqla, aşağıdakı sxemdə aydınlaşdırıla bilər.

Sxem 1

Sxem müəllif tərəfindən tərtib olunub

Bunlarla yanaşı, işsizliyin ixtisas dəyişmələrinə görə məcburi, az gəlirliyinə görə resurslardan istifadə olunmaması üzrə yaşayış yerinin dəyişilməsi nəticəsində gizli işsizlik formalarını da fərqləndirmək mümkün olur. Bəzi hallarda isə friksion və struktur işsizliyin bir yerdə ifadə forması olaraq təbii işsizlik forması da qeyd oluna bilər. Təcrübə göstərir ki, işsizliyin bu səviyyəsi xüsusilə, 5-6 faiz həddində olarsa, normal hesab olunur.

Ümumiyyətlə, ölkənin əmək qabiliyyətli əhalisinin bir qisminin özünə müvafiq iş tapa bilməməsi nəticəsində “artıq” əhaliyə, ehtiyat əmək ordusuna çevrilməsi məhz işsizlik anlayışını gündəmə gətirmiş olur (Muradov, 2004, 187). “Artıq əhali” anlayışı 1776-1834-cü illərdə yaşamış ingilis iqtisadçısı T.F.Maltus tərəfindən də araşdırmalara cəlb olunmuşdur. Belə ki, Onun “Əhali qanunu haqqında təcrübə” əsərində göstərilirdi ki, istehlak şeylərinin ədədi, əhalinin isə həndəsi silsilə ilə artması baş verir ki, bu da hər 25 ildən bir mümkün olmaqla, artıq əhalini yaratmış olur. Təbii olaraq, təmin olunmayan tələbatlar və yetərli olmayan iş yerləri mövcud olur ki, nəticədə də, işsizlik yaranmış olur.

Bu qeyd olunanlar, həm də işsizlik haqqında nəzəriyyələrin də ifadə forması olaraq ifadə oluna bilər. Bir sözlə, işsizlik haqqında texniki tərəqqi bağlı olan texnoloji, kapital yığıcı prosesi (marksist məktəb), bazar tələbinin kifayət qədər olmaması (Keyns nəzəriyyəsi), Əmək haqqının səviyyəsinin yüksək olması (azad sahibkarlıq məktəbi) kimi nəzəriyyələrin də (Məmmədli, İsmayılov, 2007, 514) mövcud olmasını qeyd etmək olar.

Məşğulluq məsələsinə elmi yanaşma

Məşğulluq bütün dövrlərin aktuallığını qoruyan və sosial-iqtisadi mahiyyətinə görə diqqət mərkəzində olan məsələlərdən birini təşkil etməkdədir. Bu anlayış, məqsədyönlülüyə söykənən, daha çox gerçəkliyə xas olan və qanunvericiliyə əsaslanmaqla tamamlanan fəaliyyətin məcmusu olaraq təşəkkül tapmışdır. Araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, bütün istehsal üsulları dövrlərində adına məşğulluq deyər biləcəyimiz fəaliyyət sahələri mövcud olmuşdur. Hələ cinsə görə məlum hədlərdə yaşa görə təbii əmək bölgüsünün yarandığı ibtidai icma istehsal üsulunda mahiyyətinə görə məşğulluq hesab olunacaq fəaliyyət sferaları inkişaf etmişdir. Həmin zaman mərhələsində qadınlar yığımcılıqla, kişilər ovçuluqla məşğul olmuş, qocalar isə, toplanmış kollektiv istehsal təcrübəsinin mühafizəçiləri kimi məşğul olmuşlar (Rumyantsev, 1986, 23). Buradan da aydın olur ki, məşğulluq cəmiyyət üzvlərinin səmərəli fəaliyyət formalarının çox mühüm tərkib hissəsi olaraq təşəkkül tapmış və müvafiq dövrlərin reallıqlarını, sosial sahələr üzrə tədbirlərini, eyni zamanda, çoxistiqamətli fəaliyyət nəticələrini ifadə etməkdədir.

Müxtəlif araşdırma materiallarında məşğulluq barəsində əhatəli əsaslandırma yer almaqdadır. İqtisadçı alimlər, O.Q. Məmmədlinin və F.İ. İsmayılovun aparmış olduqları araşdırmalarda məşğulluq anlayışının elmi mahiyyətinə geniş yer verilmiş, həmçinin, dövlət tərəfindən tənzimlənməsi məsələlərinə yanaşmışlar. Həmin proseslərin davamlılığında diqqəti əmək bazarının da tənzimlənməsinə çəkmişdir. Hər iki sahə üzrə dövlət tənzimlənməsi sahəsində aşağıdakı istiqamətlərin nəzərə alınmasını məqsəduyğun hesab edirlər:

- iş yerləri sisteminin inkişaf etdirilməsinin tənzimlənməsi;
- iş yerlərinə olan tələbin tənzimlənməsi;

- təhsil, peşə hazırlığı və kadrların yenidən hazırlanması sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi (Məmmədli, İsmayılov, 2006, 306). Fikrimizcə, məşğulluq məsələlərinin elmi əsaslarının öyrənilməsində iş yerlərinin davamlılığının diqqətdə saxlanması, onun bazar münasibətlərinin obyektiv inkişaf qanunlarının aktuallığı əsasında nizama salınması əhəmiyyətliyinə görə seçilir. Bu sahədə həmçinin, ixtisaslaşmanın həyata keçirilməsinin zəruriliyini də qeyd etmək yerinə düşər.

Məşğulluq siyasətinin tənzimlənməsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlər daha çox dövlətin həm də sosial siyasətinin səmərəlilik göstəriciləri olaraq çıxış etməkdədir. Müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsi, müvafiq təbəqələrdən olan insanların həmin layihələrdə təmsil olunmaları və digər zəruri məsələlər məşğulluq məqsədli sosial siyasətin strateji mahiyyətini daşımaqdadır. Mahiyyətinə görə, sosial siyasət, dövlətin daxili siyasətinin əsas hissəsi olub, dövlətin sosial proqramlarında ifadə olunur. Xüsusilə, əhalinin sosial qruplarının mənafeyi naminə və maraqları vasitəsilə, cəmiyyətdə olan münasibətləri tənzimləmiş olur (Əliyev, Quliyev, 2005, 66). Təbii olaraq, sosial siyasətin bu ifadə

formasını, özünü nəticə etibarını ilə məhz səmərəli məşğulluq təminatı ilə tamamlamış olur ki, bu da yüksək elmi və təcrübə əsaslarına malikdir.

Müasir dövrdə məşğulluq anlayışının əsaslandırılması daha çox onun keyfiyyət və kəmiyyət tərəflərinin də ifadə olunması ilə reallaşmış olur. Bir qayda olaraq, məşğulluğun keyfiyyət tərəfi əməkdən yararlanmanın faydalılıq göstəricisi olaraq əksini tapmış olursa, onun kəmiyyət tərəfi isə əsasən, əmək qabiliyyətli əhali ilə mövcud olan iş yerləri arasındakı nisbəti ifadə etməkdədir. Məhz bütün tərəfləri ilə məşğulluq anlayışının özü ümumi iqtisadi fəaliyyətin elə keyfiyyət göstəricilərinin nəticəsi olaraq təşəkkül tapmaqdadır. Məqsədyönlü, düşünülmüş, səmərəli nəticələrə istiqamətlanmış olan, ölkənin qanunvericiliyi ilə tənzimlənən proseslər məşğulluq anlayışını əmələ gətirmiş olur. Eyni zamanda, məşğulluq sosial və iqtisadi (istehsal) müənasibətlərin inkişafı müəyyən edilən və məhsuldarlığa söykənən məcmusudur. Daha doğrusu, məşğulluq bu mənada, real gerçəklikdə iş qüvvəsi daşıyıcılarının iş yerləri arasında bölünməsi və onların istehsal vasitələri ilə birləşməsi üzrə olan ictimai-iqtisadi münasibətləri əks etdirməkdədir (Qəribov, 2007, 26). Buradan da aydın olur ki, məşğulluq cəmiyyət üzvlərinin maraqlarını və mənafeyini ifadə edən proseslərin təzahür formasıdır.

Bir sıra araşdırma nəticələrinə görə isə məşğulluq anlayışında əmək qabiliyyətli və işləmək istəyi olan hər bir şəxsin işlə təmin olunması məsələləri yer almaqdadır (Ağayev, 2005, 226). Təcrübə olaraq, işləməyə hazır olan, müəyyən səbəblərdən iş yerlərini itirən, lakin işləmək istəyi və məqsədini daşıyan insanlar məşğulluq anlayışının daşıyıcıları olaraq çıxış edirlər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məşğulluq anlayışının özünəxas yerinin və rolunun olduğunu qeyd etmək olar. Məşğulluq iş qüvvəsinin düşünülmüş, planlaşdırılmış məqsədinin səmərəliliklə, faydalılıqla müəyyən edilən son nəticəsidir. Məşğulluq anlayışında insanların ehtiyaclarının və tələbatlarının məcmusu və təminatı məsələsi yer almaqdadır. Eyni zamanda, şəxsi (təhsil almaq) və ictimai maraqların (iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək və s.) təmin olunması istiqamətlərindəki bütün fəaliyyət də məşğulluğun dolğun izahını özündə əks etdirməkdədir. Bütün bunlarla, məşğulluq, sosial və iqtisadi anlayışdır. Daha doğrusu, insanlar təhsil alırsa, hərbi qulluqçu olaraq, xidmət göstərmiş olursa, iqtisadiyyatın hər hansısa bir sahəsində fəaliyyət göstərsə, uşaqlara və yaşlılara qulluq edirsə, bu halda onlar məşğul hesab oluna bilər.

Bir sıra araşdırma materiallarında məşğulluqla yanaşı, tam məşğulluq anlayışının da izahı verilmişdir. Göstərilir ki, tam məşğulluq, əmək qabiliyyəti olan və işləmək istəyən hər bir şəxs işlə təmin olunmalıdır. Bütün yararlı ehtiyatlardan istifadə olunmalıdır və əmək qabiliyyətinə malik olan insanlar məcburi surətdə işləməlidir. İstehsal vasitələrindən, o cümlədən, yararlı torpaq sahələrindən istifadə olunmalıdır (Vəliyev, Babayev, 1999, 415). Təbii olaraq, əsaslandırılır ki, istehsal vasitələrindən tam istifadə olunması, əmək resurslarından dolğun istifadə olunması və yeni iş yerlərinin yaradılması ilə düzgün tənzimləmələr aparılırsa, bu hal tam məşğulluq imkanlarına malik olur.

Məşğulluq sahəsində dövlət tənzimlənməsi

Məşğulluq ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının davamlı prioritetlərinə xas olan məsələdir. Zaman-zaman bu sahənin qanunvericilik bazasının təkmilləşməsi, əmək bazarının dəyişən tələblərinin diqqətdə saxlanması, həyata keçirilmiş olan iqtisadi islahatların səmərəliliyində əmək ehtiyatlarından məhsuldar istifadə olunmasının nəzərə alınması və digər amillər məşğulluq sahəsində aktuallığını qorumuş olan problemlərdən hesab olunur. Eyni zamanda, məşğulluq siyasətinin səmərəli təşkili və idarə olunmasında iqtisadiyyatın regional və milli amillərinin düzgün əlaqələndirilməsi də bu istiqamətdə mühüm mərhələ olaraq dəyərləndirilə bilər. Fikrimizcə, ölkəmizdə məşğulluqla bağlı olan tənzimləmə proseslərinin bir qismini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar. Bunlar:

- 1993-cü ilin sonlarına qədər olan mərhələ. Bu əsasən, bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi idarəetmənin ilkin mərhələsi olaraq ifadə oluna bilər;

- 1994-2001-ci illər. İkinci mərhələdə artıq milli iqtisadiyyatın sahə strukturu üzrə hüquqi tənzimləmələrin formalaşması nəticə etibarını ilə 2001-ci ilə qədər müstəqil iqtisadi siyasət müəyyən etmiş olan ölkəmizin məşğulluq prosesləri üçün də zəmin və mühit yaratmaqda idi.

Cədvəl 1.

Məşğulluqla bağlı olan tənzimləmə proseslərinin bir qismi

S/s	Hüquqi tənzimləmə mexanizminin adı	Qəbul olunma tarixi
1	Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq haqqında Qanunu	2001-ci il.
2	“Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər)” Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı	2005-ci il.
3	“Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı (2007-2010-ci illər)”	2007-ci il.
4	“Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı”	2011-ci il.
5	- Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq haqqında Qanunu; - “2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası”	2018-ci il.
6	Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsinə dair 2020-2025-ci illər üçün Tədbirlər Planı	2020-ci il.

Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Cədvəl 1-ə (Qasimov, 2020, 290) əlavə olaraq onu qeyd etmək olar ki, əvvəlki dövrlərdə məşğulluq sahəsində qüvvədə olan qanunvericiliyin sosial-iqtisadi və məntiqi davamı olmaqla, 13 fevral 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalanan Sərəncamla təsdiq olunan Tədbirlər Planı beş əsas mərhələdən ibarətdir. Bunlar:

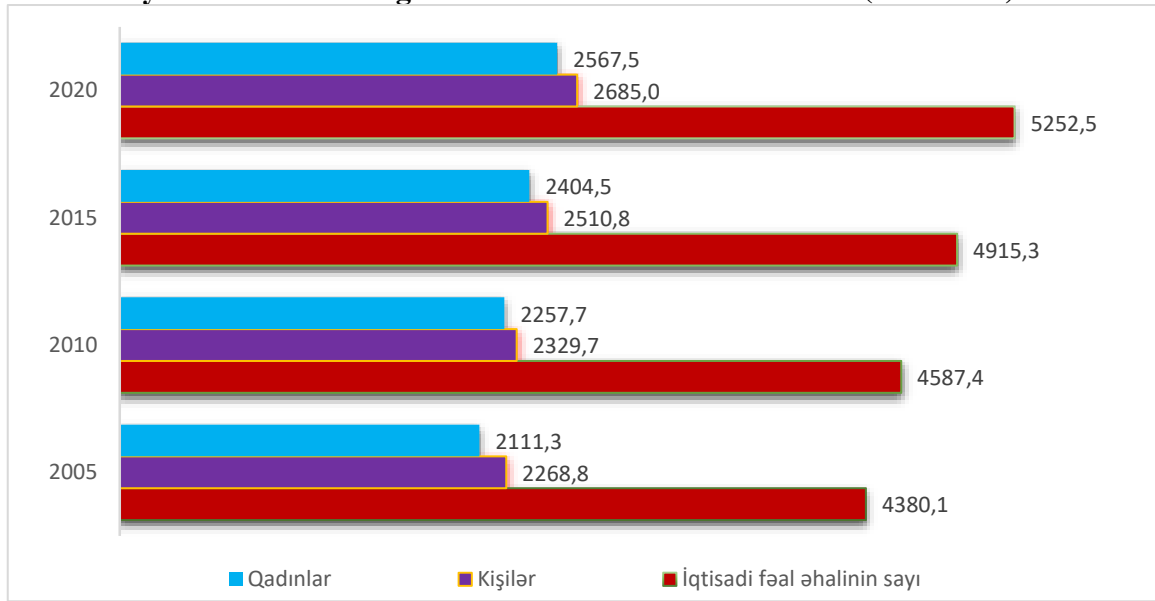
- əmək bazarının tənzimlənməsi sahəsində normativ hüquqi bazanın və institusional strukturun təkmilləşdirilməsindən;
- işçi qüvvəsinin bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və əmək standartlarının təkmilləşdirilməsindən;
- aktiv məşğulluq tədbirlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılması, sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən şəxslərin əmək bazarına inteqrasiyasının gücləndirilməsindən;
- sosial dialoqun inkişaf etdirilməsi və qeyri-formal əmək münasibətlərinin qarşısının alınmasından;
- əmək bazarının monitorinqi və proqnozlaşdırılması sisteminin inkişaf etdirilməsindən ibarət olmaqla, dövlətin məşğulluq siyasətinin çoxistiqamətliliyini bir daha göstərir (13).

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, məşğulluq məsələsi dövlətin gündəlik diqqəti ilə əhatə olunmuşdur və onun uzaq gələcək üzrə müəyyən olunması nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd olunmalıdır ki, məşğulluq, ölkələrin makroiqtisadi inkişaf göstəricilərinin içərisində yer almaqla, onun düzgün istiqamətləndirilməsini şərtləndirməkdədir. Bu sırada, ölkəmizdə və onun regionlarında istehsal və sosial təyinatlı infrastruktur təminatları yaradılmışdır ki, bu da, məşğulluq imkanlarının və səviyyəsinin yüksəldilməsinə hesablanmışdır. Təhlillər göstərir ki, ölkəmizdə makroiqtisadi islahatların qətiyyətlə davam etdirilməsi, regional iqtisadi inkişaf sahəsində mərhələli hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin işləkliyinin təmin olunması və məqsədyönlüliyün nəzərə alınması bütün tərəfləri ilə eyni zamanda, məşğulluq dinamikasının yüksələn xətt üzrə davamlılığına da yol açmışdır. Təbii olaraq, istinad olunan tənzimləmə vasitələri, etibarlı məşğulluq mühitinin zəruri elementlərindən biri olaraq, iqtisadi fəal əhalinin səmərəli istifadəsinə zəmin yaratmaqdadır. Məlumdur ki, bu anlayışda iqtisadiyyatda məşğul olanlar, din xadimləri, hərbi qulluqçular, işsizlər yer almaqdadır. Eyni zamanda, istər muzzdla (işin daimi, müvəqqəti, mövsümi, təsadüfi və ya birdəfəlik olub-olmamasından asılı olmayaraq), istərsə də, müstəqil iqtisadi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar iqtisadi fəal əhalinin tərkibində əksini tapmış olur (ƏİSGDMİ, 2004,70). Milli iqtisadiyyat üzrə reallaşan hədəflər müstəvisində iqtisadi fəal və onun tərkibində məşğul əhalinin sayı artan dinamikada təşəkkül tapmışdır. Bunu, təkcə 2005-2020-ci illər ərzində müvafiq sahə üzrə göstəricilər də ifadə etməkdədir.

Şəkil 1.

2005-2020-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasında iqtisadi fəal əhalinin sayı və onun cins bölgüsü üzrə tərkibinə dair məlumat (min nəfər)

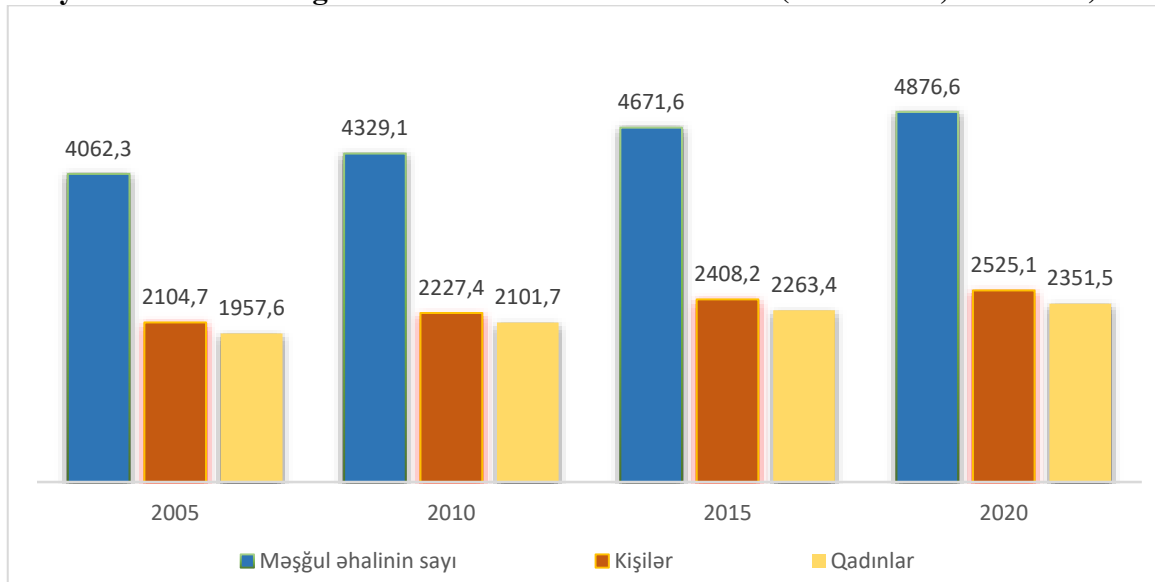

Şəkil müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Şəkil 1-in məlumatlarının təhlilinə əsasən, istər iqtisadi fəal əhalinin sayına, istərsə də, onun cins üzrə bölgüsünə görə 1,2 dəfədən çox artım müşahidə olunmuşdur. Mahiyyət etibarilə məşğulluq, əhalinin sosial rifah sahəsindəki proseslərinin nəticələrini də ifadə etməkdədir. Məhz bu mənada, qeyd etmək olar ki, məşğulluq siyasətinin tənzimlənməsi həm də, demografik mahiyyətinə görə əhəmiyyətlidir.

Şəkil 2.

2005-2020-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasında məşğul əhalinin sayı və onun cins bölgüsü üzrə tərkibinə dair məlumat (ilin sonuna, min nəfər)

Şəkil müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

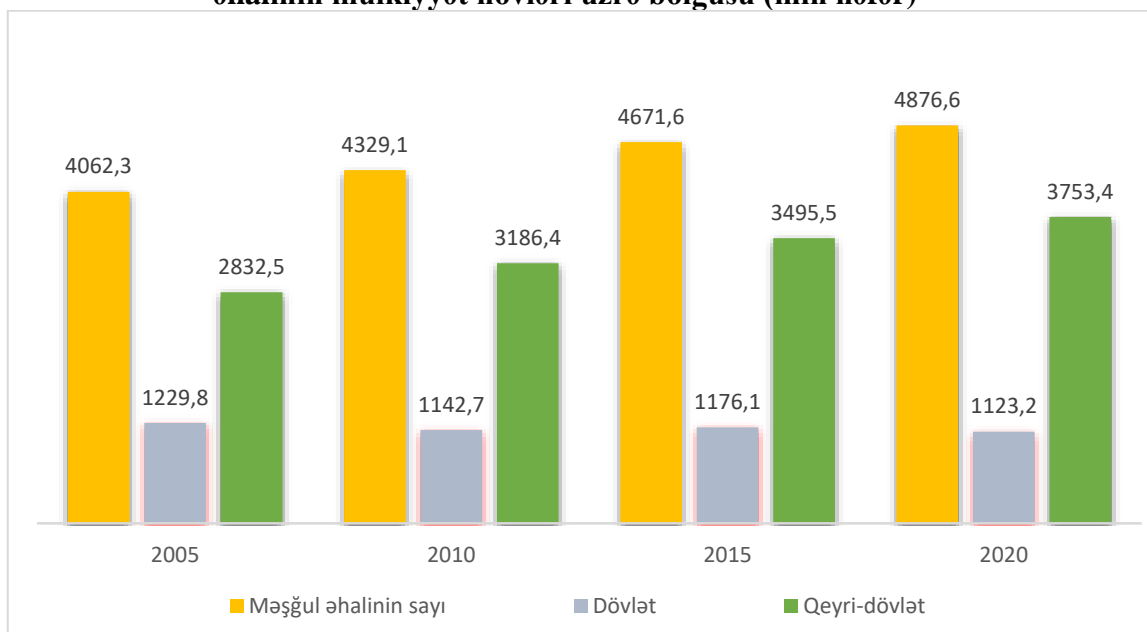
Təhlillər göstərir ki, istinad olunan illər ərzində 1,2 dəfə artmışdır. Müvafiq olaraq, məşğul əhalinin cins tərkibinə görə bölgüsündə də 1,2 dəfədən çox artım müşahidə olunmuşdur.

Ölkədə milli iqtisadiyyat üzrə uzunmüddətli prioritetlərin reallaşması bütün tərəfləri ilə yeni təsərrüfatçılıq imkanlarının yaradılmasına, xüsusi mülkiyyətin etibarlılığının güclənməsinə, özəl sektorun inkişaf perspektivlərinə, eyni zamanda, çoxnövlü mülkiyyət münasibətlərinə xas olan

fəaliyyət mühitinin yaradılması proseslərini də sürətləndirmişdir. İqtisadiyyatın sahə strukturunun təşkilatlanması, regional iqtisadi inkişafda bu amilin nəzərə alınması, əsas sektorlar üzrə strateji Yol Xəritələrinin və sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərin müəyyən olunması, sənayeləşmə siyasətinin zəruri təsisatlarının yaradılması, xüsusilə də, regionlarda Sənaye Park və Məhəllələrinin yaradılması və digər mexanizmlər bu sahədəki göstəricilərin artan dinamikasını təşkil etmişdir. Beləliklə, məşğul əhalinin sayında və onun dövlət və qeyri-dövlət bölmələrində olmaqla, mülkiyyət növləri üzrə bölgüsündə də artım dinamikası özünü göstərmişdir.

Şəkil 3.

2005-2020-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasında məşğul əhalinin mülkiyyət növləri üzrə bölgüsü (min nəfər)

Şəkil müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Bu, bir həqiqətdir ki, 2005-2020-ci illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında özəl bölmənin çəkisi artmış (təkcə sənayedə 89 faiz təşkil edir) və bu, təbii olaraq, məşğulluq göstəricilərinin mülkiyyət növləri üzrə bölgüsündə də müşahidə olunmuşdur. Şəkil 3-ün məlumatlarının təhlili göstərir ki, müvafiq dövrlər müddətində ölkə iqtisadiyyatında davam etdirilən islahatların gedişinə uyğun olaraq, dövlət bölməsində məşğul olan əhalinin həcmi 1,1 dəfə azalmış, qeyri-dövlət bölməsinin həcmi isə 1,4 dəfəyə yaxın artmışdır.

Nəticə

Məşğulluq və işsizlik barəsində apardığımız araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, hazırkı milli iqtisadi prioritetlər üzrə hər iki problemə yanaşma daha da konkret və sistemli mahiyyət kəsb etməkdədir. Bu mənada:

- ölkəmizin müxtəlif regionlarında 7 Sənaye Parkı və 5 Sənaye Məhəlləsinin yaradılması işsizliyin minimum səviyyəsinin, paralel olaraq məşğulluq göstəricilərinin isə artan dinamikasının qorunmasına hərəkətverici təsir etmiş olacaq;

- xüsusilə, işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi perspektivlərini də nəzərə almaqla, elmi cəhətdən əsaslandırılmış strategiyalar əsasında işsizlik və məşğulluq sahələrində əməli nəticələr mümkün olacaq;

- regional inkişaf üzrə Dövlət proqramlarının beşillik mərhələlər üzrə icra olunması, yeni istehsal müəssisələrinin yaradılması müstəvisində işsizliyin minimum səviyyəsinin qorunması müstəvisində məşğulluq imkanlarının daha da artırılmasına zəmin yaradacaq;

- işsizlik və məşğulluq sahələrində məqsədyönlü tənzimləmə mexanizmlərinin işləkliyinin təmin olunması daha effektiv və prioritetlərə istiqamətlənmiş nəticələrin əldə olunmasına yol açacaq;

- işsizlik və məşğulluq anlayışlarının sosial-iqtisadi mahiyyətinə yanaşmada və bu sahədə dinamik artımla müşayiət olunacaq daha effektiv nəticələrə gəlinmiş olacaq və s.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, A. (2005), Maliyyə terminlərinin izahlı və tərcümə lüğəti. Bakı: Ağrıdağ.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Əsas iqtisadi-statistik göstəricilərə dair metodoloji izahatlar. İkinci nəşr. Bakı: Səda.
3. Əliyev, A. Quliyev A. (2005), Sosial sferanın iqtisadi və metodoloji əsasları. Bakı: Adiloğlu.
4. İbadov, S. (2009), İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük. Bakı: Şərq-Qərb.
5. İşaxtaran və işsiz vətəndaşların peşə təhsili sisteminin tədris-metodiki bazasının və texniki-proqram təminatının təkmilləşdirilməsi üzrə proqram. (2003). Bakı: Qamma servis.
6. Məmmədli, M. İsmayılov F. (2007), İqtisadi nəzəriyyə. Dərs vəsaiti. Bakı: MBM.
7. Muradov Ş. (2004), İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər. Bakı: Elm.
8. Qasımov, C. (2020), Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı regional dövlət proqramlarının icrası müstəvisində (2004-2008-ci illər). Naxçıvan: Əcəmi.
9. Qəribov, A. (2007), beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və gömrük işi (terminlərin qısa lüğəti). Bakı: Səda.
10. Rumyantsev, A. Kozlov Q, Volkov M. Siyasi iqtisad. (1986), Maarif.
11. Vəliyev, T. Qafarov Ş. (2004), İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük. Bakı: Azpoliqraf LTD MMC.
12. Vəliyev, T. Babayev Ə. (1999), İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük. Bakı: Çəşioğlu.
13. <https://e-qanun.az/framework/44423>

Göndərib: 12.05.2022

Qəbul edilib: 01.07.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/28-33>

Telli Tariyel qızı İbrahimova
Bakı Slavyan Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
69_cicek_69@rambler.ru
İradə Xəlil qızı Zamanova
Bakı Dövlət Universiteti
zirada04@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL ORTA MƏKTƏBLƏRİNDƏ DİSTANT TƏHSİLİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ VƏ İDARƏ OLUNMASI

Xülasə

Məqalə son vaxtlar distant təhsil sahəsində dinamik və davam edən yeni islahatlarla bağlı nəticələri təqdim edir. Məlumdur ki, texnologiyanın köməyi ilə distant təhsillə bağlı araşdırmalar sürətlənib və son vaxtlar daha çox tələb olunan bacarıq kimi dəyərləndirilir. Məqalənin məqsədi məktəblərinə distant təhsilin idarə olunmasında mühüm qərarların qəbuluna dəstək verən təhsil rəhbərlərinə dəyərli məlumatlar verməkdir. Tədqiqat işi fiziki və virtual aləmlər arasında əlaqə yaradan müxtəlif onlayn təlim mühitlərinin istifadəsinə əsaslanır. Burada əsas amil onları texnologiyaya inteqrasiya etmək və mövcud öyrənmə nəzəriyyəsinə əsaslanan müvafiq tədris dizayn strategiyasını tətbiq etməkdir. Məqalədə İKT əsaslı distant təhsilin effektivliyi də müzakirə edilir və eyni zamanda bəzi konstruktivist öyrənmə nəzəriyyələri də təhlil edilir. Nəzəri mənbələr İKT əsaslı distant təhsilin gələcəyi daha çox Web 2.0 məktəbləri kontekstində nəzərdən keçirir.

Açar sözlər: məktəb, distant təhsil, virtual öyrənmə, İKT texnologiyası, inteqrasiya

Telli Tariyel İbrahimova
İrada Khalil Zamanova

Implementation and management of distance education in general secondary schools

Abstract

The article presents the results of recent dynamic and ongoing new reforms in the field of distance education. With the help of technology, researching distance education has accelerated and has recently been valued as a more demanding skill. The purpose of this article is to provide valuable information to education leaders who support important decision-making in the management of distance education in schools. The research is based on the use of different online learning environments that connect the physical and virtual worlds. The key here is to integrate them into technology and apply an appropriate teaching design strategy based on existing learning theory. The article discusses the effectiveness of ICT-based distance education and analyzes some constructive theories of learning. Theoretical sources consider the future of ICT-based distance education more in the context of Web 2.0 schools.

Key words: school, distance learning, virtual learning, ICT technology, integration

Giriş

Ümumtəhsil məktəblərdə Distant Təhsil məfhumu İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) sahəsində sürətli inkişafda olan bir sahədir.

Son iki onillikdə distant təhsillə bağlı islahatlar pedaqoji heyəti qabaqcıl İKT-lərə çıxış imkanları yaratdı və bununla da ünsiyyət, istifadə və məlumat yaratma üsullarını kəskin şəkildə dəyişdi. Məlumdur ki, İKT texnologiyası intellekt dünyasına giriş və inteqrativ bacarıqlar sahəsində qazanılan cəlbedici məlumat və bilik mənbəyidir.

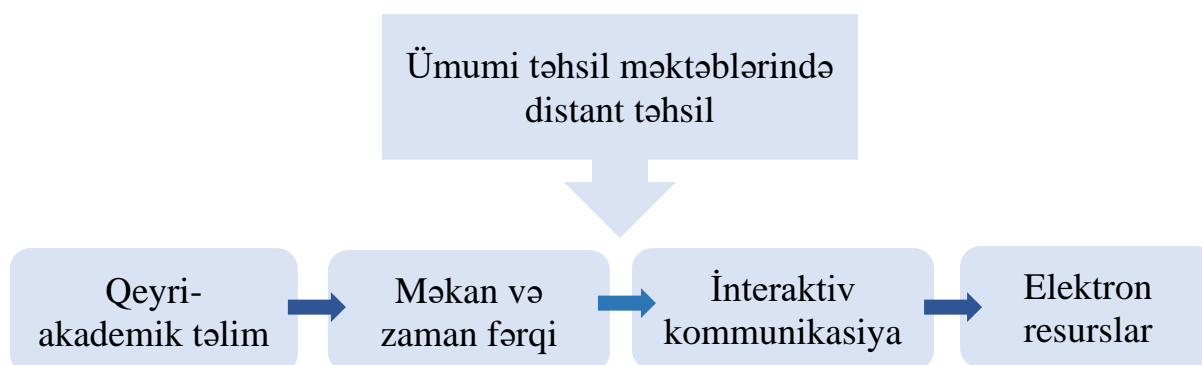
1.1. Distant təhsil anlayışı

Javani, Gulian, Kromri, Hess və Blumeyer və Moor (Cavanaugh, Gillan, Kromrey, Hess, & Blomeyer, Moore, M.G. 2004) distant təhsili “*tədrisin fərqli bir məkanda aparılan, müəllimlər və şagirdlər arasında ünsiyyətin kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə həyata keçirildiyi bir təhsil formasıdır.*” (Bertiz, Y. & Kocaman Karoğlu, A. 2020: 640)

Burada təhsildə sinergetik bir sistem yaradır və bu baxımdan distant təhsil müəllim və şagirdlərin zaman və məkana bağlı olmayan, sərbəst öyrənməsinə dəstək verən müstəqil öyrənmə təcrübəsi kimi müəyyən edilə bilər. Bu təhsilin əsas təbiəti müxtəlif kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə interaktiv təlim mühitinin yaradılmasıdır. Aydın ki, distant təhsildə şagirdin məktəbə getməsi lazım deyil və şagirdlər öz təlim proseslərinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Distant təhsildə ənənəvi savadlılıq anlayışı kənar qalır və yeni bir öyrənmə sistemi anlayışı kimi müəyyən məqsədlər daşır.(Archambault, L., & Crippen, K. 2009:365)

1.2. Distant təhsilin məqsədi və xarakterik xüsusiyyətləri

Distant təhsilin əsas məqsədi öyrənənlərə veb-əsaslı çatdırılma sistemindən istifadə etməyi təmin edir və virtual təlim modelindən istifadəni maksimum dərəcədə artırır. Distant təhsil müəllim və şagirdin fəaliyyətini əsas tutan elektron -təhsil və ya onlayn öyrənmə modelidir. Məlumdur ki, distant təhsil internet mühiti olduqda istifadə olunur; adətən ibtidai və ya orta məktəb şagirdlərinin sinifdən kənar keçdiyi təlimlərə istinad edir. Bu məqsədlə distant təhsilin əsas elementlərini təqdim edirik:

Sxem 1.1.1. Distan təhsilin məktəblərdə idarə olunması

Sxemdən göründüyü kimi distant təhsili dörd əsas xüsusiyyət fərqləndirir.

Birincisi, bu təhsil modeli müəyyən edilmiş təhsil institutları tərəfindən həyata keçirilir və qeyri-akademik öyrənmə mühitini təmin edir.

İkincisi, coğrafi məkan və zaman fərqi distant təhsildə müəllim və şagirdləri ayırır. Eyni zamanda distant təhsildə əlçatanlıq, rahatlıq və tərtib edilmiş proqramlar ən mühüm üstünlükləridir. Bu şagirdlər arasında intellektual, mədəni və sosial fərqləri də aradan qaldırır.

Üçüncüsü, tərtib edilən interaktiv telekommunikasiyalar şagirdləri qrup şəklində müəllimlə əlaqələndirir. Son vaxtlar rabitə sistemləri daha təkmilləşdikcə şagirdlərin, müəllimlərin və tədris resurslarının əlaqələrinin fiziki yaxınlığı baş verir və nəticə etibarlı ilə internet, mobil telefonlar və e-poçt distant təhsilin sürətlə artmasına öz töhfəsini verir.(2)

Nəhayət, distant təhsil, şagirdlər və müəllimlərinin elektron tədris resurslarından çevik şəkildə istifadə edərək təlim mövzularının mənimsənilməsinə istiqamətlənir. Nikolov, Boulos, Maramba və Vehler ((Nikolov, Boulos, Maramba, & Wheeler, 2006) distant təhsilin xarakterik xüsusiyyətlərini açaraq onun şagirdlərin internetdə və sosial şəbəkələrdə *icma quruculuğu* ideyası kimi vurğulayırlar (2), (5).

2. Distant təhsildə istifadə olunan resurslar

Distant təhsildə elektron resursların seçimi və tətbiqi əhəmiyyəti mühüm komponentdir. Müəlliflər şagirdlərin bu təhsil modelində Facebook və YouTube kimi saytlarda istifadəsini əsas tutur və bu şəbəkələrdə faydalı profillər quraraq yeni icmalar qurmağını təklif edirlər. Müasir veb-əsaslı proqram təminatı və əlaqələr irəliləyişlər əldə etməyə əsas verir. Distant təhsildə müəllim və şagirdlər ünsiyyət və əməkdaşlıq şəraitində Podkastlar, vikilər və bloqlar kimi Veb 2.0 texnologiyaları üçün geniş imkanlar əldə edirlər bu proqram həmçinin video və şəkilləri paylaşmaq və sosial şəbəkələrdə iştirak etmək imkanı qazanırlar.

Distant təhsil şagirdlərin multimedia savadlılığını artırır, onlara vizual oxu, yazı və rəqəmsal kodlaşdırılmış materiallarla təmin edir. Burada mətn, qrafika, hərəkətsiz və hərəkətli şəkillər, animasiya, səslərlə ünsiyyət qurmaq bacarıqlarına istinad edir.

2.1. Distant təhsilin tətbiqi metodikası

Şagird mərkəzli distant təhsildə fərdin bütövlüyü və sərbəst fəaliyyəti əsas xarakter daşıyır. Beləliklə, distant təhsilin aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri vardır və təlim prosesini aşağıdakılarla təmin edir (6):

3. Şagird fəaliyyətinə əsaslanan təlim forması:

- çevik öyrənmə ardıcılığı yaranır;
- məqsədlər və məzmun birgə müzakirə edilir;
- öyrənmə üsulları razılaşdırılmış şəkildə tətbiq edilir;
- qiymətləndirmə üsulları şagirdlərlə razılaşdırılmış formada olur;
- dəstək mexanizmlərinin seçiminə imkan olur.

4. Açıq öyrənmə modeli kimi tətbiq edilir:

Açıq, sərbəst öyrənmə təhsil fəlsəfəsi kimi şagirdlərə aşağıdakı seçimləri verməyi vurğulayır:

- media, televiziya, video və onlayn vasitələrini seçmək;
- evdə və ya digər məkanlarda təhsil almaq imkanı qazanmaq;
- yaxın templi və ya strukturlaşdırılmamış öyrənmə tempinə malik olmaq;
- dəstək mexanizmləri, repetitorlar, audio konfranslar, kompüter dəstəyi ilə təlim almaq;

3. Ümumi təhsil məktəblərində distant təhsilin idarə olunması

Məqalədə distant təhsil proqramında istifadə olunan elektron və ya onlayn proqram idarəçiliyi və əməliyyatlarının təcrübələri araşdırılır, məktəb rəhbərlərinin təhsili onlayn idarəetməsi bacarıqlarının daxil olan sahələr tədqiq edilir. Bu təhsildə şagirdlərin öyrənmə effektivliyi artırmaq üçün rəhbərlərin və müəllimlərin təlimdən keçməsi, onlayn idarəetmənin açar elementləri ilə tanış olması üçün vacib addım hesab edilir. Bu yollar eyni zamanda məktəblərdə şagirdlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün innovasiyalara imkan verir. Motivasiya bu təhsil modelinin məktəblərdə keyfiyyətini təmin edən ən mühüm yollardan biridir.

İlk öncə, məktəblər distant təhsilin sistemli idarə olunması üçün mövcud plan hazırlamalı, tədris proqramlarının tətbiqində müəyyən üsulları dəyişməyə nail olmalıdırlar. Məlumdur ki, proqramlar yeni mövzuları əhatə etdikcə onlayn öyrənmə sürətlə artmağa başlayır. Məktəblər bu təhsil modelini tətbiq edərkən müxtəlif resursların seçiminə diqqət etməli, proqram təminatını düzgün seçməli, şagirdlərin maraq dairəsinə uyğun resurslar təyin etməlidirlər. (Nikolov, R.1997: 56) Bunlara daxildir:

- Kiçik və kənd məktəb rayonları üçün müxtəlif kurs fənləri təklif etmək imkanlarının yaradılması və yüksək ixtisaslı müəllimlərin cəlbə;
- Şagirdlərə orta məktəb sonrakı təhsil variantlarını mənimsəməyə imkanın verilməsi;
- Şagirdlərin ehtiyac və gözləntilərinin qarşılınması;
- Sınıf ölçüsünün azaldılması;
- Alternativ öyrənmə mühitində şagirdlərə öyrənmədikləri mövzuları mənimsəməkdə dəstəyin təmin edilməsi;
- Fərdiləşdirilmiş təlimatın və unikal öyrənmə variantlarının verilməsi;
- Şagirdlərə məktəbdən kənarında ünsiyyət qurmaq imkanının yaradılması.

Bir çox məktəb rəhbərləri onlayn öyrənmə imkanlarından az təmin olunur və daha çox çətinliklə üzləşirlər. Müəllimlər tərəfindən şagirdlərə və valideynlərə distant təhsilin keyfiyyətini anlatmaq üçün diskussiya və müzakirələrin keçirilməsi ən vacib fəaliyyətlərdən biridir. Şagirdlərin onlayn təlimlərdə təqdim olunan alətləri başa düşməsi üçün valideyn dəstəyinin olması və sakit bir məkanın seçilməsi bu işin keyfiyyət amilini xarakterizə edir. Bu təlimin həyata keçirilməsində şagirdləri müstəqil öyrənmə vasitələri ilə tanış etmək, həssas və çevik olmalarına əmin olmaq lazımdır. Distant təhsilin həyata keçirilməsində aşağıdakı fəaliyyətləri nəzərdən keçirib planlaşdırmaq lazımdır. (Bertiz, Y. & Kocaman Karoğlu, A. 2020:640)

- Şagirdlər üçün rutinlər və gözləntilər qurun;
- Öyrənmək üçün yaxşı bir məkanın seçilməsi;
- Daim əlaqədə qalmaq;
- Günə qeydiyyatdan keçməklə başlayın və bitirin;
- Sakitlik və düşünmək üçün vaxtlar təyin edin;
- Fiziki fəaliyyət və məşq etməyi təşviq edin;
- Stressi idarə edin və qeyri-adi vəziyyətdən maksimum yararlanın.

Distant təhsildə müəllim və təşkilatçıların rolu planlaşdırmada qeyd olunmalı və məsuliyyətləri öncədən onlara göndərilməlidir.

Müəllimin rolu. Müəllim özünü inkişaf etdirmək və məsuliyyət daşımaqda şagirdlə əməkdaşlıq edir. Müəllim birgə öyrənmə, interaktiv müzakirə qrupları, fərdi öyrənmə və tədqiqat üçün mühit, materiallar və təlimatlar təqdim edir. Motivasiya distant təhsilin lokomotividir. Müəllim öyrənməni asanlaşdırmaq üçün şagirdlərə motivasiya xarakterli vasitələrdən istifadə edib onları təlimə cəlb etməsi üçün səmərəli resurslar tapmalı və şagirdlərin fəaliyyətini dəyərləndirməlidir. *Şagirdlərin rolu.* Distant təhsil alan bütün şagirdlərə təlimdə bərabər imkanlar yaratmalı, canlı əlaqələrin qorunmasına nail olmaq lazımdır. Şagirdlər müəllimlərdən aldıkları repetitorluq, yazılı məsləhətlər və kitabxana xidmətləri kimi akademik dəstək resurslarını tapmalı və istifadə etməli və təlim tapşırıqlarını vicdanla yerinə yetirməklə akademik dürüstlük nümayiş etdirməlidirlər.

Məktəblərdə Distant təhsilin idarə olunma mexanizmi

Sxem 3.1 Distant təhsilin idarə olunması mexanizmi

Sxemdən göründüyü kimi, distant təhsil iki sahədə, məktəbin rəsmi proqramları və fərdi proqramlar əsasında idarə olunur. İlk olaraq, məktəbdə təhsil alan və evdə təhsil alan şagirdlərin distan təhsilinin təşkili planlaşdırılır.

İkinci, məktəb müəllimləri və ya proqram təmin edən xüsusi müəllimlərin fəaliyyəti təmin olunur. Şagirdlər həm fənn mövzuları üzrə, eyni zamanda texnoloji bacarıqlar üzrə eyni vaxtda təhsil alırlar.

Üçüncü, distant təhsildə müəllim və şagirdlər məktəb proqramı (kurikulum) və eyni zamanda kommertiya əsaslı digər proqramlarla tanış olur və tədris imkanlarını genişləndirirlər.

Dördüncü, göründüyü kimi, sinxronik və asinxronik təhsil tipləri tətbiq edilir. Sinxron və asinxron əlaqə arasındakı əsas fərq, sinxron ünsiyyət planlaşdırılır, real vaxt rejimində smart telefon, video və ya şəxslərin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır. Asinxron rabitədə ünsiyyət öz vaxtında baş verir və planlaşdırmağa ehtiyac yoxdur.

Beşinci, distant təhsildə məkan xarakteri daşıyır, məktəbdə və ya imkan olmasa məktəbdənkənar yerlərdə baş verə bilər.

Növbəti mexanizmlər şagirdlərin mövzu ilə, müəllimlərlə, bir-biriləri ilə əlaqəsinin aşağı və yüksək səviyyələrdə olmasını xarakterizə edir. Sonda şagirdlərin kurikulumun çevik və strukturlu olması nəzərə alınır. (sxem 3.1.)

Digər mexanizmlər rəhbərlik tərəfindən hazırlanır və tətbiq edilir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

4. *Onlayn proqramın hazırlanması*

Distant təhsildə idarə olunması bir neçə mərhələdən ibarətdir:

1) İlk addım onlayn proqramın növünü və məqsədlərini müəyyən etməkdir. Distant proqramların tətbiq edilməsində istinad edilən təcrübələr proqram növünə və məqsədlərinə görə dəyişir. Əsas parametrlər *proqramın tam və ya əlavə olması və coğrafi əhatə dairəsidir.*

Tam və əlavə parametrlərə müəllimin onlayn idarəetmə bacarıqları, şagirdlərin cəlb, davamiyyətin rolu, mövzuya uyğun çevik resursların seçimi, vaxtın düzgün idarə olunması, qiymətləndirmə və şagirdlərə ev tapşırıqlarının verilməsidir. Onlayn proqramda şagirdlərin qiymətləndirmə balları bu proqramın məzmununa daxil edilməlidir. Coğrafi məkanın seçilməsi əhatə proqramın tam məsafədə işləməli olub-olmadığını dəqiqləşdirməli, asanlıqla üz-üzə komponentə malik olub-olmadığını müəyyən etməlidir.

Distant təhsilin həyata keçirilməsinin səmərəliliyi

Distant təhsil alan şagirdlərin sayının sürətlə artması və təhsil üçün elektron təhsilin tanınmış rolu elektron təhsil mühitində şagirdlərin sərbəst öyrənməsinə təsir edən amillərin diqqətlə öyrənilməsi zərurətini yaradır.

Distant təhsil sistemi ilə öyrənən şagirdlərin ənənəvi siniflərdə öyrənən şagirdlərdən fərqi açıq şəkildə aşağı performans göstərmələri ilə seçilir. Ümumiyyətlə, meta-analiz göstərir ki, bu təhsil proqramları ən azı orta, orta və yuxarı sinif səviyyələrində şagirdlər üçün təhsil səviyyələri qazanır, müxtəlif dilləri, rus və ingilis dilini təkmilləşdirir və davamlı olaraq təhsilə qoşulurlar. İnteraktiv distant təhsilin istifadəsi artıqca və təcrübə inkişaf etdikcə, uğurların akademik səviyyəsi də artır.

Nəticə

Distant təhsilin ümumtəhsil məktəblərində həyata keçirilməsi və idarə olunması sistem yanaşmasını tələb edir və distant təhsil planlaşdırılması və idarə edilməsi üçün effektiv yanaşmalar onun idarə edilməsinin mürəkkəbliyini artırır. Distant təhsil müəyyən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Məktəblərdə tədrisin məsafədən təmin olunması kompüter vasitəçiliyi ilə kommunikasiya sistemlərini birləşdirir və distant təhsil sistemində iyerarxik modelini təklif edir.

Ədəbiyyat

1. Arçambault, L., & Srippen, K. (2009), K-12 distanse edusators at vork: Vho's teaçing online asross ze United States. Journal of Researç on Teçnology in Edusation, 41(4), 363-391. Retrieved from <http://vww.iste.org/learn/publications/journals/jrte.aspx>
2. Bertiz, Y. & Kosaman Karoğlu, A. (2020), Distanse edusation students' sognitive flexibility levels and distanse edusation motivations. International Journal of Researç in Edusation and Ssiense (IJRES), 6(4), 638-648.

3. Boulos, M.N., Maramba, I., & Wheeler, S. (2006), Wikis, blogs and podcasts: A new generation of web-based tools for virtual collaborative learning and education. *BMS Medical Education*, 6(41).
4. Boza, P. (2011), Obstacles and facilitative opportunities while studying social work in an open and distance learning context. *Social Work/Maatskaplike Verk*, 47(4), 451-461.
5. Burns, M. (2011), Distance education for teacher training: Modes, Models, and Methods; Education Development Centre, Inc. Washington, DC, retrieved from <http://www.sabes.org/resources/dl/eds-distance-edmethods>
6. Davis, L. N., Gough, M., & Taylor, L. L. (2019), Online teaching: Advantages, obstacles and tools for getting it right. *Journal of Teaching in Travel & Tourism*, 19(3), 256-263.
7. Moore, M., & Kearsley, G. (2005), *Distance Education: A Systems View*. Belmont, SA: Wadsworth, Sengage Learning.
8. Moore, M.G. (2003), Preface, in: Moore, M.G. and Anderson, V., Eds. (2003). *Handbook of distance education*. Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
9. Nikolov, R. (1997), Distance Education via the Internet – Education without Borders, invited paper, Proceedings of the Twenty-Sixth Spring Conference of Bulgarian Mathematicians, Plovdiv, 22-25 April, pp. 53-66
10. Peters, O. (1988), Distance teaching and industrial production: A comparative interpretation in outline. In *Distance education: International perspectives*, ed. D. Sevart, D. Keegan, and B. Holmberg, 95-113. New York: Routledge.
11. Savanauğ, S. S., Barbour, M. K., & Slark, T. (2009), Research and practice in K-12 online learning: A review of open access literature. *International Review of Research in Open and Distance Learning*, 10(1). Retrieved from <http://www.irrodl.org/index.php/irrodl/article/view/607/1182>
12. Simonson, M., Smaldino, S., Albright, M. & Zvasek, S. M. (2008), *Teaching and learning at a distance: Foundations of distance education*. Information Age Publications, Charlotte, North Carolina.
13. Wheeler S: Student Perceptions of Learning Support in Distance Education. *Quarterly Review of Distance Education* (2002),3(4):419-430

Göndərilib: 22.05.2022

Qəbul edilib: 29.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/34-38>

Natəvan Havar qızı Hacıyeva

Azərbaycan Tibb Universiteti
filologiya elmləri doktoru, professor
hacıyevanata7@gmail.com

Mətanət Həşim qızı Hacıyeva

Azərbaycan Tibb Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
hacıyeva.metanet@internet.ru

AZƏRBAYCAN DIİLİNDƏ BEYNƏLMİLƏL TERMINLƏRİN YERİ VƏ ROLUNA DAİR

Xülasə

Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında, bu dilin bilavasitə özünəməxsus söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin hazır şəkildə alınıb işlədilir. Terminologiyanın böyük bir qismini başqa dillərdən alınmış belə terminlər təşkil edir. Terminlərin dilimizdə formalaşması, ayrı-ayrı elm sahələrində məfhum və anlayışların beynəlmiləl xarakterli dil vahidləri ilə ifadə olunması bir tərəfdən dilimizin terminologiyasının funksionallığını şərtləndirirsə, digər tərəfdən onun beynəlxalq dil ailəsinə inteqrasiyasını asanlaşdırır. Beynəlxalq terminlər bir çox dillərin, eləcə də Azərbaycan dilinin terminologiyasının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında, bu dilin bilavasitə özünəməxsus söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin hazır şəkildə alınıb işlədilir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, terminologiya, beynəlmiləl terminlər, alınma sözlər

Natəvan Havar Hacıyeva

Matanət Hashim Hacıyeva

On the place and role of international terms in the Azerbaijani language

Abstract

If it is not possible to create a suitable term for the expression of a certain concept with the unique word creation methods of this language based on the internal possibilities of the Azerbaijani language, the term expressing that concept from another language is ready-made and used. A large part of the terminology consists of such terms borrowed from other languages. The formation of terms in our language, the expression of concepts and concepts in separate fields of science with language units of an international nature, on the one hand, conditions the functionality of the terminology of our language, on the other hand, it facilitates its integration into the international language family. International terms are an integral part of the terminology of many languages, as well as the Azerbaijani language. If it is not possible to create an appropriate term for the expression of a certain concept based on the internal capabilities of the Azerbaijani language, with the unique word creation methods of this language, it is not possible to create that concept from another language, the denoting term is ready-made and used.

Key words: Azerbaijani language, terminology, international terms, borrowed words

Giriş

Cəmiyyət və dilin yarandığı dövrdən cəmiyyətin üzvlərinin kommunikativ tələbatının yerinə yetirilməsi üçün ayrı-ayrı sahələrlə bağlı terminoloji vahidlərin formalaşması zəruri həyati tələbat kimi özünü göstərirdi. Bir sözlə, cəmiyyətin inkişafına uyğun olaraq dildə də həmin anlayışları adlandıran leksik vahidlər meydana gəlirdi.

Cəmiyyət yarandığı ilk gündən inkişaf etməyə yeni-yeni əşya və məfhumların yaradılmasına meyilli olmuş, cəmiyyətin ən müxtəlif sahələri inkişaf etmişdirki, bu inkişafa uyğun da dildə müxtəlif sahələrə

aid terminlər yaranmışdır. Bu o deməkdir ki, dilin terminoloji qatı dilin yarandığı vaxtdan təşəkkül tapmağa başlamış və cəmiyyətin inkişafına uyğun olaraq zənginləşmişdir.

Azərbaycan dili terminologiyasının inkişaf tarixi üç, beş, bəzən altı dövrə bölünmüşdür. Hər bir dövrləşmə aparılarkən terminologiyanın inkişafına təsir göstərən və onun formalaşmasında mühüm rol oynayan müxtəlif tarixi proseslər və hadisələr əsas götürülmüşdür.

Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında, bu dilin bilavasitə özünəməxsus söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin hazır şəkildə alınıb işlədilir. Terminologiyanın böyük bir qismini başqa dillərdən alınmış belə terminlər təşkil edir. Terminlərin dilimizdə formalaşması, ayrı-ayrı elm sahələrində məfhum və anlayışların beynəlmiləl xarakterli dil vahidləri ilə ifadə olunması bir tərəfdən dilimizin terminologiyasının funksionallığını şərtləndirirsə, digər tərəfdən onun beynəlxalq dil ailəsinə inteqrasiyasını asanlaşdırır. Beynəlxalq terminlər bir çox dillərin, eləcə də Azərbaycan dilinin terminologiyasının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Beynəlmiləl terminlərin yaranması elmi-texniki nailiyyətlərin təsir dairəsinin genişlənməsi və dünya xalqlarının qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi kimi özünü göstərir. Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri məhdud milli çərçivədən çıxarır, xalqlar arasında dil əlaqələrini artırır. Dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsiri və daha güclü elmi-texniki nailiyyətlər əldə edən, elmi kəşfləri ilə seçilən xalqların dillərinin təsiri ilə başqa dillərdə yeni yaranan zəif anlayışı ifadə edən terminin alınması dillərdə ortaq leksik vahidlərin formalaşmasına səbəb olur. Lakin indiyənədək bu terminlərin spesifik xüsusiyyətləri dilçilikdə aydınlaşdırılmamışdır. Tədqiqatçıların bəziləri beynəlmiləl terminlərin fonetik, qrafik, semantik yaxınlıqlarına görə başqa terminlərdən fərqlənməsi, bəziləri isə bir termin bir neçə dildə işlənməsi faktını əsas götürürlər. Bəzən isə hər hansı bir sözün beynəlmiləl termin kimi qəbul edilməsi üçün onun “dünya dillərindən” ən azı ikisində işlənməsini zəruru hesab edilir. O.B. Şaxrayın fikrincə, bu və ya digər söz “bir sıra” dillərdə işlənirsə, onun “beynəlmiləlizm” sırasına daxil etmək olar (Şaxray, 1955: 65).

Dilçi mütəxəssislər arasında beynəlmiləl terminlərə şübhə edənlər belə terminləri “regionizmlər”, yəni müəyyən dil qrupuna məxsus sözlər adlandırmışlar. araşdırmalardan görsənir ki, beynəlmiləl terminlər “regionalizmlərdən” bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Birinci növbədə beynəlmiləl terminlər beynəlxalq əhəmiyyətə malik anlayışı ifadə etməlidir, yəni bir sıra xalqların həyat şəraitinə, varlığına olan münasibətlərində öz əksini tapmalıdır. Bununla belə, həmin termin bir neçə dildə işlənməlidir. Belə cəhətlər elmi anlayışları ifadə edən terminlərdə daha çox öz əksini tapmışdır. Belə ki, terminlərin mühüm bir qismi bütün dünya dillərində eyni mənəni ifadə edir, eyni səs tərkibinə, hətta eyni yazılış formasına malikdir (*agent, loqarifm, atom, internet, indosso, abandon, neytron, antroponim*” və s. terminlər bir sıra dillərdə eyni formada işlənir.

Bu və ya digər dil vahidinin beynəlmiləl söz olması üçün onların işlədildiyi dillərin sayının müəyyənləşdirilməsində də dilçilər fərqli fikirlər irəli sürür. Dünya dilçilərinin çoxusu bu qənaətdədirlər ki, beynəlmiləl sözlər ən azı üç və daha çox müxtəlif sistemli dillərin lüğət tərkibində özünə yer almalıdır və işləndiyi dillərin hamısında eyni semantik mənəyə və oxşar səs qışasına malik olmaqla dilin elm, texnika, mədəniyyət, incəsənət, siyasət, idman, hərbi və s. sahələrinə aid anlayış və məfhumları ifadə etməlidir. Elmi-texniki terminologiyanın ayrı-ayrı sahələrinin beynəlxalq miqyasda unifikasiya edilməsi üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Beynəlmiləl terminlərin bu xüsusiyyəti onların yayılma arealını genişləndirir və zaman keçdikcə bu vahidlərdən istifadə edən dillərin sayı da artır. “... Köhnə texniki terminlər, adətən, onları yaradan milli dilin xarakterini saxladığı halda, ən yeni adların əsasları, adətən, milli xüsusiyyətlərdən məhrum olmuş ölü yunan və latın dillərindən alınır” (Shor, 1926: 45)

Beynəlmiləl terminologiyanın tərkibində qədim yunan və latın mənşəli sözlərin üstünlük təşkil etməsinin tarixi səbəbləri vardır. İtibah dövründə latın dili elm dili idi. Buna görə bu dildəki terminlər bu və ya digər yollarla dünya dillərin əksəriyyətinə keçmişdir.

Beynəlmiləl xarakter kəsb etmiş terminlər bir neçə dilin ümumi vahidinə çevrildiyi üçün diqqəti daha çox aralıq dil özünə cəlb edir ki, bu da çox halda həmin sözü alan reseptor və aralıq dilin yerləşdiyi coğrafi mövqe, bu dillər arasında özünü göstərən ictimai-siyasi və mədəni əlaqələrlə şərtlənir. Beynəlmiləl terminlərin yaranması və yayılması da təbii olaraq daha çox halda areal amil və xalqların bir-biri ilə müxtəlif xarakterli əlaqə və münasibətlərinin mövcudluğu ilə bağlıdır. Areal amillinin əsas göstəricilərdən hesab edilməsinin nəticəsidir ki, bir çox tədqiqat əsərlərinə beynəlmiləl sözlərlə regionalizmlər

qarşılaşdırılır, çox halda bunlar bir-birindən fərqli anlayışlar kimi təqdim olunur, bəzən isə eyniləşdirilir. Bu məsələnin araşdırılması zamanı yəqin ki, ifrata vararaq həmin anlayışları bir-birindən fərqləndirmək də mümkündür. Lakin beynəlmiləl və regionalizmlər anlayışı semantik baxımdan bir-birindən fərqlənsə də, bir çox beynəlmiləl terminlər, eyni zamanda həm də regionalizmlərdir. Yeni bütün beynəlmiləl sözlər də öz yayılmasının xarakterinə görə müəyyən regionlarla bağlı olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, müəyyən regionlarda yerləşən, coğrafi baxımdan qonşu olan dillərin qarşılıqlı təsiri daha intensiv xarakterli və daha güclü şəkildə müşahidə olunur. Ona görə də dünyanın bir regionunda yayılan və regionalizmlər adlandırılan terminləri də beynəlmiləl sözlərin bir növü kimi hesab edilir.

Bir ölkə daxilində meydana çıxan köklü ictimai dəyişiklik, cəmiyyətdə özünü göstərən hər hansı əhatəli ictimai hadisə və yeniliklər dillərdə müəyyən terminoloji vahidlərin yaranmasına və hadisənin xarakterinə uyğun olaraq beynəlmiləlləşməyə səbəb olur. Ona görə də çox böyük coğrafi məkanlarda bəzən eyni dil elementlərindən meydana gələn beynəlmiləl terminlər özünü göstərə bilər. Beynəlmiləl terminlərin böyük əksəriyyəti qədim yunan və latın dilləri kimi leksik elementləri əsasınca yaradılmışdır. Lakin tədqiqatlara məlum olan türkdilli tarixi abidələr, mənbələr və bir çox müasir dillərin leksik tərkibinin təhlili göstərir ki, türk dilləri də bir çox beynəlmiləl terminlərin yaranmasında fəal rol oynamış, bu dil əsasında yaranmış bir çox terminlər beynəlmiləl xarakter kəsb etmişdir. Mənbə dil kimi bu qədim dillərdən alınan və onların elementləri əsasında formalaşan terminlər daha geniş arealda yayılaraq coğrafi baxımdan uzaq məsafədə yerləşmiş bir çox dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilinin də aid olduğu qafqaz arealında da işlədilməyə başlamış və dilimizdə də beynəlmiləl terminoloji qatın formalaşmasına təsir etmişdir. Bu zaman isə təbii ki, aralıq dil funksiyasını müxtəlif dillər yerinə yetirir və ayrı-ayrı aralıq dillər vasitəsilə geniş coğrafi ərazidə yayıla bilər.

Beynəlmiləl sözlərin işlədilməsi, beynəlmiləl dil vahidlərinə müraciət olunması da adi alınmalarda müşahidə olunduğu kimi, ehtiyac və dil vahidlərinin zəruriliyindən doğur. Cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində də, tarixən olduğu formada heç bir dil alınmalardan qaça bilmədiyi kimi, beynəlmiləl terminlərdən də qaça bilmir. Dünyanın bütün dillərində beynəlmiləl leksik-terminoloji vahidlər dilin ümumi leksik tərkibinin xeyli hissəsini təşkil edir və bu müəyyən tarixi zərurətə əsaslanır. Çünki heç bir dil hər hansı başqa dilə zor gücü ilə öz vahidlərini qəbul etdirə bilməz. Bir dildən başqa dilə söz və terminlərin yayılması tarixi şəraitlə, xalqlar arasında elmi, texniki və mədəni əlaqələrin artıb möhkəmlənməsi ilə mümkün ola bilər. Ona görə də ayrı-ayrı beynəlmiləl səciyyəli sözlərin əksəriyyəti müxtəlif elmi, texniki, mədəni sahələrə aid terminlərdir. Bu vəziyyəti müasir Azərbaycan dilinin müxtəlif sahə terminologiyasının tərkibində də müşahidə etmək olar.

“Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili terminoloji baxımdan rus dili vasitəsilə Avropa dillərinə məxsus beynəlmiləl səciyyəli terminlər aldığı kimi, bunun əksi olan dilçilik faktını da danmaq mümkün deyildir. Yəni rus dili də türk dillərindən bu və ya digər sahələrə aid söz və terminlər almışdır ki, bu da müəyyən tarixi dövrlərlə və tarixi proseslərlə bağlı yaranan dilçilik hadisələrindəndir. Rus dilindəki türk sözlərinin böyük əksəriyyəti monqol-tatar hücumları dövründə alınmışdır. Təbii ki, bu zaman digər sahələrlə yanaşı hərbi işlə, müharibə və hərbi proseslərlə bağlı olan terminoloji vahidlərin də daha çox keçmə ehtimalı güclü olur. Tarixin müəyyən mərhələsində müharibələr, ticarət və din terminologiyasının ən uzaq regionlarda da sabitləşməsində güclü amilə çevrildi. Əvvəlcə müharibələr, din və ticarət sayəsində dillərarası əlaqənin ilk addımları atıldı və bunun nəticəsində müxtəlif dillərdə alınma sözlərin meydana gəlməsi, sözlərin bir dildən digərinə keçməsi və beləliklə beynəlmiləl sözlərin formalaşması başladı” (Qasımov, 2011: 202).

Müxtəlif sahələrə aid bir çox anlayış bildirən türkiyəli mövcuddur ki, onlar tarixin ayrı-ayrı dövrlərində müxtəlif ictimai-siyasi amillərlə bağlı olaraq coğrafi baxımdan qonşu dillərə keçmiş, bir dil vasitəsilə digər dillərə də yayılaraq beynəlmiləl termin səciyyəsi kəsb etmişdir. Belə terminlərin mənbə dili türk dilləri hesab olunur və işləndiyi digər dillərdə beynəlmiləl termin kimi qəbul edilir. “Müasir Azərbaycan dili terminologiyasında işlənən və çox vaxt alınma söz təsiri bağışlayan qarovul, tabur, donanma, yatağan və s. kimi terminlər türk dillərinin əksəriyyətində və bu arealda yerləşən digər müxtəlif sistemli dillərdə (ərəb, fars, rus və qafqaz dillərinin çoxunda) eyni və ya oxşar səs tərkibində və eyni semantik mənada işlənərək beynəlmiləl terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur” (ikram m). Ayrı-ayrı türk mənşəli sözlərin beynəlmiləlləşməsi müxtəlif səbəblərlə bağlı olmuş və müxtəlif inkişaf yolu keçmişdir. Bu baxımdan türk mənşəli ordu sözünün beynəlmiləlləşməsi prosesi daha maraqlıdır. Keçmiş

SSRİ xalqlarının əksəriyyətinin dilində rota formasında işlənən bu söz ərəb və fars dillərində urdi, ordi şəklində ilkin mənada işlənmişdir. Çox ehtimal ki, “orta” sözü rus dilinə keçərək, metateza hadisəsinə uğramış və “rota” formasını almışdır. Daha sonra “rota” forması qayıdış alınma kimi Azərbaycan dilinə keçmiş və hazırda dilimizdə bu formada işlənmişdir. Bu faktı digər tədqiqatçılar da müşahidə edərək həmin dil elementini beynəlmiləl termin kimi təqdim etmişdir.

Müasir dillərin bir çoxunda hərbi terminologiyanın aktiv leksik vahidi kimi işlədilən kapitan sözü isə türk dilləri vasitəsilə beynəlmiləl leksik fonda daxil olmuşdur. Rota sözündən fərqli olaraq kapitan sözü italyan sözündən türk dillərinə keçmiş, bu aralıq dili vasitəsilə ərəb və rus dillərinə keçərək beynəlmiləl səciyyə daşmışdır.

Yeni məfhum ilə birlikdə bu məfhumu ifadə edən sözlər, terminlər alınır və milli terminologiyaya, bütünlükdə elmi terminologiyaya təsir edir. Bu təsir nəticəsində dünyanın ayrı-ayrı alimləri arasında dil təfəkkürünün yaxınlaşması prosesi baş verir. “Yeni məfhum alınır, başqa sözlə, dünyanın mənzərəsi genişləndirilmiş olur. Bu işə dilin münasibəti birmənalı olmur”. əvvəla, məfhum ilə birlikdə bu məfhumu ifadə edən sözdə alınır. Belə hallar daha çox səciyyəvidir, lakin ola bilər ki, yalnız məfhum alınır, onu ifadə edən söz yox” (Serebrennikov, 1988: 82)

Beynəlmiləl terminologiya fondunda əsasən qədim yunan, latın, ərəb, ingilis dillərindən alınmış terminlər üstünlük təşkil edir. “Azərbaycan dili terminologiyasında isə beynəlmiləl terminləri işlətmək meylə həmişə güclü olmuşdur. Bu bütün elm sahələrinin terminologiyasında daha qabarıq öz əksini tapır” (Sadıqova, 2011: 251)

Türk mənşəli donanma, alay, onbaşı, çavuş, yaraq, bölük, minbaşı, yeniçəri, taqım, top, yüzbaşı və s. onlarca hərbi semantik sözlər də vardır ki, bunlar bir çox türk dilləri ilə yanaşı, ərəb və fars dillərində də işlənir və həmin dillərdə də mənəb dildəki semantik və oxşar fonetik tərkibə malik olmaqla beynəlmiləl xarakterli terminlər hesab olunmalıdır. Çünki bu terminlər beynəlmiləl sözlərə verilən əsas tələbə - azı üç müxtəlif sistemli dillərdə işlənmə tələbinə cavab verir.

Türk mənşəli beynəlmiləl terminlərin müasir dünya dillərində kəmiyyət baxımından nisbətən azlıq təşkil etdiyini də qeyd etməliyik. Bunun isə əsas səbəblərindən biri bu sahədə aparıcı mövqe tutan digər dillərin daha geniş təsirə malik olmasıdır, digər səbəbi bu dillərdə müxtəlif sahə terminlərinin qaydaya salınmasındakı, unifikasiyasındakı sabitliyin hələlik möhkəm şəkildə özünü göstərməməsi, bəzi hallarda termin yaradıcılığına barmaqarası baxılmasının nəticəsidir. Belə ki, müxtəlif dillərdə termin yaradıcılığında ayrı-ayrı elm sahələrinin mütəxəssislərinin düzgün fəaliyyəti, terminlərə olan diqqətli münasibəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin dil faktı kimi termin yaradılmasına və onların dildə sabitləşməsinə dilçi nəzarəti və müdaxiləsi olmadıqda, bu nəzarət olduqda isə öləri və başdansovudu xarakter daşıdıqda terminlərin seçilməsində və işlədilməsində müəyyən səhvlərə yol verilir, çox halda isə ehtiyac olmadan belə başqa dillərin materiallarına müraciət olunur.

Beynəlmiləl terminlər alınarkən sinonimiyə imkan verməmək vacibdir. Yaxın anlayışları bildiren terminlərin özləri də bir-birinə yaxın olmalıdır, differensiasiya edilməlidir. Terminologiyada çoxlu sinonimik sıralar vardır ki, milli terminoloji sistemlər daxilində bənzərlik əsasında öz xüsusi termin sırasını yaradır. Bu sıra bəzən milli dil vahidləri və beynəlmiləl fond daxilində mövcud olan digər digər vahidlər hesabına yararır. “Başqa dillərdən keçən sözlər keçdiyi dilin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq işlədilir və bunun nəticəsində də çox zaman həmin sözlərin gəlmə söz olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur” (Məmmədov, 1958: 22).

Nəticə

Azərbaycan dili terminologiyasında da müxtəlif səbəblərdən buna yol verilmiş və uzun müddət ana dilimizdə tarixən mövcud olmuş bir çox terminlər ehtiyac olmadan alınma terminlərlə əvəz edilmişdir. Buna müəyyən dilxarici amillərin təsiri səbəb olsa da, bir çox hallarda terminologiyaya olan diqqətsizlik də şərait yaratmışdır. Son on iki ilə qədər türk mənşəli *alay*, *bölük*, *taqım*, *onbaşı*, *yüzbaşı*, *çavuş* və s. kimi hərbi terminlərin rus dilindən alınmış terminoloji vahidlərlə əvəzlənməsi buna misal ola bilər. Təbii ki, bu prosesi tarixi şəraitlə bağlı olaraq rus silinin hegemon rolunun böyük olması və respublikamızda milli, müstəqil ordu quruculuğunun inkişaf etməməsi ilə izah etmək mümkündür. Belə bir cəhəti nəqliyyat, tikinti, kənd təsərrüfatı və s. terminoloji sahələrdə də müşahidə etmək mümkündür.

Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında, bu dilin bilavasitə özünəməxsus söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin hazır şəkildə alınıb işlədilir. Terminologiyanın böyük bir qismini başqa dillərdən alınmış terminlər təşkil edir. Beynəlxalq terminlər bir çox dillərin, eləcə də Azərbaycan dilinin terminologiyasının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Ədəbiyyat

1. Şaxray, O.B. (1955), K voprosu o smislovix vzaimootnosheniyax internacionalnix slov v raznix yazıkaş // İnostrannıye yazıki, №1, s. 65]
2. Şor, K. (1926), Yazık i obshestvo. Moskva: Rabotnik prosvesheniya.
3. Qasımov, İ. (2011), Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı, Kitab aləmi.
4. Serebrennikov, V.A. (1988), Rol chelovecheskoqo faktora v yazıke. Moskva: Nauka, s. 82
5. Sadıqova, S. (2011), Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm.
6. Məmmədov, N. (1958), Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Bakı: Maarif
7. Xəlilova, S.N. (1991), İnternasional terminlər, Bakı: Maarif.
8. Qasımov, İ. (2007), Azərbaycan terminologiyası. Bakı: Elm.
9. Qolovin, B., Kobrin, R. (1987), Linqvisticheskiye osnovı ucheniya o terminax. Moskva: Vısshaya shkola.
10. Xəlilova, S. (1988), Yazık i terminologiya. Bakı: Maarif.
11. <http://azerbaycandili.az/Synopsis/Download/4440/M%C3%9C%C4%B0R%20AZ%C6%8FRBAYCAN%20D%C4%B0L%C4%B0ND%C6%8F%20ALINMA%20TERM%C4%B0NL%C6%8FR%20UN%C4%B0F%C4%B0KAS%C4%B0YASI%20V%C6%8F%20STANDARTLA%C5%9EDIRMA%20FORMALARI.pdf>
12. <http://azerbaycandili.az/Synopsis/Download/3300/A%C4%9EAM%C4%B0RZ%C6%8FYEV A%20ESM%C4%B0RA%20H%C6%8FMZ%C6%8FA%C4%9EA%20QIZ%20M%C4%B0LL%C4%B0D%C4%B0LL%C6%8FR%C4%B0N%20TERM%C4%B0N%20YARADICIL%C4%9EINDA%20ALINMALAR.pdf>

Göndərib: 03.05.2022

Qəbul edilib: 28.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/39-46>

Nazim Sadiq oğlu İbadov

Bakı Dövlət Universiteti
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
ibadov.nazim1@gmail.com

Rafiq Həmzə oğlu İbrahimov

Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
ibrahimovrafiq123@gmail.com

AVROPA İTTİFAQININ AZƏRBAYCAN VƏ ERMƏNİSTAN ARASINDA VASİTƏÇİLİK SƏYLƏRİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ

Xülasə

Bu məqalədə Avropa İttifaqının Azərbaycan və Ermənistan arasında göstərdiyi və xüsusilə də 2022-ci ilin ikinci rübündə intensivləşən vasitəçilik təşəbbüsləri, həmin təşəbbüslərin pragmatik nəticələri və iki ölkə üçün münasibətlərin normallaşdırılması yolunda yaratdığı imkanlar müzakirə edilir. Burada İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Aİ-nin vasitəçilik səyləri Azərbaycan, Ermənistan və Avropa İttifaqı liderlərinin iştirakı ilə ikitərəfli, üçtərəfli və çoxtərəfli formatda baş tutan 5 əsas yüksək səviyyəli görüş çərçivəsində təhlil olunur.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Ermənistan, Avropa İttifaqı, vasitəçilik səyləri, vasitəçilik təşəbbüsü, vasitəçi, görüş, Brüssel, Rusiya*

Nazim Sadiq İbadov
Rafiq Hamza İbrahimov

South Caucasus policy of the European Union within the framework of its mediation efforts between Azerbaijan and Armenia

Abstract

This article discusses the EU's mediation initiatives between Azerbaijan and Armenia which intensified especially during the second quarter of 2022, the pragmatic results of those initiatives and the opportunities created by them for the normalisation of relations between these two countries. The EU's mediation efforts are analyzed here within the framework of 5 main high-level meetings taken place after the Second Karabakh War with the participation of the leaders of Azerbaijan, Armenia and the European Union in bilateral, trilateral and multilateral formats.

Key words: *Azerbaijan, Armenia, European Union, mediation efforts, mediation initiative, mediator, meeting, Brussel, Russia*

Giriş

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Rusiya Azərbaycan və Ermənistan arasında ATƏT-in Minsk Qrupunun Həmsədrələr Təsisatından da üstün legitimliyə malik mediatora çevrilmişdir (1, səh. 152-153). Lakin hər üç ölkə rəhbərinin 26 noyabr 2021-ci il tarixində Soçidə keçirilən görüşündə əldə olunan razılaşmaların icrasının ləngiməsi, habelə 2022-ci ilin fevralın sonunda Rusiyanın Ukraynaya hərbi təcavüzü Azərbaycan və Ermənistan arasında uğurlu vasitəçilik təşəbbüslərinin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli boşluq yaratmışdır. Fevralın 24-də başlanan və 100 gündən çoxdur ki davam edən Rusiya-Ukrayna müharibəsi Rusiyanı münaqişə tərəfinə çevirmiş və onun vasitəçi kimi reputasiyasına mənfi təsir göstərmişdir. Belə bir vəziyyətdə Avropa İttifaqı öz səylərini ortaya qoyaraq iki ölkə arasında sülh gündəliyinin müəyyən edilməsində aparıcı rola malik olduğunu nümayiş etdirmişdir.

Avropa İttifaqının Azərbaycan və Ermənistan arasında irəli sürdüyü konstruktiv vasitəçilik təşəbbüsləri və onları şərtləndirən amillər

Avropa İttifaqı post-münaqişə dövründə Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh gündəliyinin müəyyənəşdirilməsi üçün indiyədək ölkə liderlərin iştirakı ilə 5 əsas vasitəçilik təşəbbüsü göstərmişdir. Bunlardan birincisi 2021-ci ilin iyul ayında Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti Şarl Mişelin Cənubi Qafqaz ölkələrinə səfəri zamanı gerçəkləşmişdir. Belə ki, Prezident Mişel iyulun 17-də Yerevanda Baş nazir Nikol Paşinyanla, iyulun 18-də isə Bakıda Prezident İlham Əliyevlə görüşlər keçirmişdir. İkinci təşəbbüs Brüsseldə keçirilən Şərq Tərəfdaşlığı proqramına üzv ölkələrin rəhbərlərinin sammiti çərçivəsində 14 dekabr 2021-ci ildə Azərbaycan və Ermənistan liderlərinin Prezident Mişelin vasitəçiliyi ilə bir araya gəlməsi olmuşdur. Birinci Brüssel görüşü kimi səciyyələndirdiyimiz bu üçtərəfli görüş Avropa İttifaqının Cənubi Qafqazın gələcəyi ilə bağlı niyyətlərinin yol xəritəsini müəyyən etmişdir. Belə ki, üçtərəfli və ikitərəfli danışıqlardan sonra Prezident Mişel tərəfindən verilən bəyanatda Avropa İttifaqının Azərbaycan və Ermənistan arasında hərtərəfli sülh müqaviləsinin imzalanması əsasında regionda dayanıqlı sülhün təmin edilməsinə yönəlik öhdəliklərinə sadıq olduğu bildirilmişdir (2). Burada həmçinin Prezident Mişelin vasitəçiliyi ilə hər iki ölkənin Müdafiə Nazirlikləri arasında birbaşa kommunikasiya kanalının yaradılması təqdir olunmuşdur. Birinci Brüssel görüşünün praqmatik nəticələri sırasında Azərbaycan tərəfinin dekabrın 19-da 10 nəfər erməni əsilli hərbi qulluqçunu Ermənistana təhvil verməsi də yer alır (3).

Avropa İttifaqının tərəflər arasında növbəti, yəni sayca üçüncü vasitəçilik təşəbbüsü videokonfrans formatında baş tutmuşdur. Belə ki, 4 fevral 2022-ci ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Ermənistan Baş naziri Nikol Paşinyan Fransa Prezidenti Emmanuel Makron və Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti Şarl Mişelin vasitəçiliyi ilə videoforata bir araya gəlmişlər. Görüşdə Brüssel sülh gündəliyinin davamı olaraq Azərbaycan və Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşması detallı müzakirə edilmişdir (4). Azərbaycan hökuməti tərəfindən verilən bəyanatda “Brüssel sülh gündəliyi” ifadəsinin işlənməsi təsadüfi deyil. Bu, sonradan da görəcəyimiz kimi Azərbaycanın Avropa İttifaqının vasitəçilik söylərini daha səmimi və məqbul qiymətləndirməsindən irəli gələn mühüm siyasi elementdir. Birinci Brüssel görüşündə olduğu kimi bu görüşdən sonra da Azərbaycan tərəfi 7 fevral 2022-ci ildə 8 nəfər erməni əsilli hərbi qulluqçunu Ermənistana təhvil verib (5). Son bir ildə Avropa İttifaqının vasitəçilik təşəbbüsü ilə hərbi əsirlərin təhvil verilməsinin 3 dəfə gerçəkləşməsi İttifaqın Azərbaycan və Ermənistan arasında etibarlı vasitəçi kimi roluna müsbət təsir göstərmişdir.

İndiyədək Azərbaycan və Ermənistan liderlərinin Aİ-nin söyləri ilə gerçəkləşən görüşlərində İkinci Brüssel görüşü xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Lakin bu görüşün detalları və nəticələri barədə danışımdan öncə 2022-ci ilin fevral ayında yaranmış beynəlxalq vəziyyətin təhlili zəruridir.

2021-ci ilin noyabrından başlayaraq gərginləşən Rusiya-Ukrayna siyasi böhranı 2022-ci ilin fevralın sonunda öz kulminasiya nöqtəsinə çatdı. Belə ki, fevralın 24-də Rusiya tərəfinin Ukraynaya qarşı rəsmi müharibə elan etməsi həm regional, həm də beynəlxalq müstəvidə ciddi siyasi dəyişikliklərin gerçəkləşməsinə rəvac verdi. 100 gündən çoxdur ki, davam edən müharibə faktiki olaraq Rusiyanı münaqişə tərəfinə çevirdi. Belə bir vəziyyətdə onun Azərbaycan və Ermənistan arasında vasitəçi statusunun legitimliyi ciddi sual altına düşmüşdür. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarın rəsmi ofisindən 13 iyun 2022-ci ildə açıqlanan məlumata görə indiyədək müharibə nəticəsində Ukraynada 4395 nəfər sivil insan həlak olmuşdur (6). Bu dəhşətli göstərici, əlbəttə ki, Rusiyanın sülhpərvər imicinə ciddi zərbə vurmaqla yanaşı, onun sülhməramlı kontingentinin də fəaliyyətinin əsaslarının sorğulanmasını labüd edir. Eyni zamanda qeyd etmək yerinə düşər ki, Rusiya-Ukrayna siyasi böhranı və müharibəsi həmçinin Rusiyanın Azərbaycan və Ermənistan arasında vasitəçilik söylərinin praqmatik nəticələr verməsinə də mənfi təsir göstərmişdir. Belə ki, 26 noyabr 2021-ci ildə Soçidə baş tutan üçtərəfli görüş nəticəsində əldə olunan razılıqların və öhdəliklərin icrasının ləngiməsi Rusiyanın vasitəçi reputasiyasını zədələmiş və eyni zamanda bu məsələdə boşluq yaratmışdır. Bu boşluq xüsusilə də 2022-ci ilin martın sonunda “Fərrux böhranı” zamanı daha aydın və kəskin şəkildə özünü göstərmişdir. Böhran çərçivəsində Rusiya Müdafiə Nazirliyi tərəfindən verilən qeyri-adekvat açıqlamalar Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin 10 noyabr tarixli Üçtərəfli bəyanatın, habelə 22 fevral 2022-ci il tarixli Azərbaycan və Rusiya arasında imzalanmış müttəfiqlik qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında bəyannamənin müddəalarına əsaslanan yerində və hərtərəfli cavabları ilə müşayiət olunmuşdur. Fərrux böhranı

Rusiyanın Azərbaycan və Ermənistan arasında vasitəçilik söylərində birtərəfli elementlərin açıq şəkildə müşahidə olunmasına səbəb olmuş və onsuz da vasitəçi kimi itirilmiş nüfuzunu daha da zədələmişdir. Beləliklə, yuxarıda sadalanan hadisələr və faktorlar səbəbindən Azərbaycan və Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşması istiqamətində daha konstruktiv, etibarlı, neytral və səmimi vasitəçilik təşəbbüslərinin göstərilməsinə ehtiyac yaranmışdır ki, bu ehtiyacı da Avropa İttifaqı ödəyə bilmişdir.

Avropa İttifaqının Cənubi Qafqazda sülh quruculuğu prosesində fəal və nəticəyönümlü təşəbbüslər göstərməsinin daha bir səbəbi Azərbaycanın zəngin karbohidrogen resursları çərçivəsində regionun strateji və geosiyasi əhəmiyyətinin artmasıdır. Belə ki, Rusiya-Ukrayna müharibəsi yalnız hərbi və siyasi müstəvidə tektonik dəyişikliklərin gerçəkləşməsinə rəvac verməmişdir, eyni zamanda Avropanın enerji təhlükəsizliyi məsələsində yeni reallıqlar yaratmışdır. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin məlumatına görə 2021-ci ildə Avropa İttifaqı Rusiyadan təxminən 155 milyard metr kub qaz idxal edib ki, bu da İttifaqın ümumi qaz istehlakının 40 faizini təşkil edib (7). Rusiyanın Ukraynaya hərbi təcavüzü isə Avropanın təhlükəsizlik arxitekturasının köklü şəkildə transformasiyaya məruz qalmasına səbəb olub və İttifaqla Rusiya arasında münasibətlər kəskinləşib. Aİ-nin Xarici Məsələlər və Təhlükəsizlik Siyasəti üzrə Ali Nümayəndəsi Cozef Borrelin 14 mart 2022-ci ildə verdiyi açıqlamada Rusiyanın Ukrayna torpaqlarını işğal etməsi nəticəsində yaranan yeni siyasi reallıqlar və Aİ-nin bu reallıqlara verəcəyi cavabı geniş şərh olunub. Borrel Aİ-yə üzv ölkələrin liderlərinin Versal sarayında baş tutan 11 mart tarixli qeyri-rəsmi görüşünün nəticələrinə istinad edərək bildirir ki, dövlət və hökumət başçıları Rusiyadan qaz, neft və kömür idxalı ilə bağlı asılılığı mümkün olduğu qədər tez aradan qaldırmağa razılaşıblar (8). Bu məqsədə nail olmaq üçün Aİ-nin baş diplomatı 3 əsas fəaliyyət istiqaməti müəyyən edir: təchizatın diversifikasiyası, enerji səmərəliliyi və alternativ enerji mənbələrindən istifadəyə keçidin sürətləndirilməsi (8). Sonradan Avropa Komissiyası tərəfindən elan olunan Aİ-nin Rusiya karbohidrogen resurslarından asılılığını sona çatdıracaq “REPowerEU Plan” adlı yol xəritəsində də qeyd olunan fəaliyyət istiqamətləri daha detallı şəkildə öz əksini tapmışdır (9). Burada həmçinin Cənub Qaz Dəhlizinin tərkib hissəsi olan Trans-Adriatik boru kəmərinə, onun Avropanın cənub-şərq regionu üçün əhəmiyyətinə və gələcəkdə TAP-ın infrastruktur baxımından daha da genişləndirilməsi imkanlarına toxunulmuşdur (9). Dolayısı ilə Avropanın yeni enerji təhlükəsizliyi konsepsiyasında Azərbaycan öz yerini və mövqeyini nəinki saxlamışdır, hətta daha da möhkəmləndirmişdir. Bu mülahizə Aİ-nin energetika məsələləri üzrə komissarı və İttifaqın digər yüksək səviyyəli nümayəndələri ilə Azərbaycan dövlət rəsmiləri arasında son 3-4 ayda intensivləşən görüşlər və müzakirələr fonunda təhlilə ehtiyac duyur.

Hələ Rusiya-Ukrayna müharibəsi başlamazdan öncə 4 fevral 2022-ci ildə Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin VIII toplantısında iştirak etmək məqsədilə Avropa İttifaqının energetika məsələləri üzrə komissarı xanım Kadri Simsonun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Azərbaycana gəlmiş və Prezident İlham Əliyevlə görüşmüşdür. Toplantıda çıxışı zamanı xanım Simsonun “...Azərbaycan Avropa İttifaqı üçün strateji və etibarlı tərəfdaşdır” və “Cənub Qaz Dəhlizi Avropa İttifaqı üçün strateji əhəmiyyətə malikdir” kimi fikirlər səsləndirməsi (10), habelə qeyd olunan nümayəndə heyətinin tərkibində yer alan Aİ-nin Qonşuluq və Genişlənmə üzrə komissarı Oliver Varhelinin Xarici İşlər naziri Ceyhun Bayramovla görüşündən sonra keçirilən mətbuat konfransı zamanı “Cənub Qaz Dəhlizi Avropanın enerji təhlükəsizliyində mühüm əhəmiyyətə malikdir” söyləməsi (11) getdikcə artan beynəlxalq enerji qiymətləri fonunda Azərbaycanın Avropa İttifaqı üçün hansı əhəmiyyətə malik olduğunu açıq-aşkar nümayiş etdirir. Cənab Varhelinin mətbuata açıqlamasında enerji təhlükəsizliyi məsələsi ilə yanaşı 2 mühüm məqama da toxunulmuşdur. Birincisi, Aİ-nin yaxın gələcəkdə Azərbaycana Avropa İnvestisiya Bankı və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilə birgə söylər nəticəsində ən azı 2 milyard avro dəyərində investisiya yatırmaq öhdəliyi götürdüyü elan edilmişdir (11). Ötən ilin iyulunda Avropa Komissiyası tərəfindən qəbul olunan və Şərq Tərəfdaşlığı proqramına üzv ölkələr üçün nəzərdə tutulan “İqtisadi və İnvestisiya Planı” Azərbaycan tərəfində ciddi narahatlıq və narazılıq doğurmuşdur. Belə ki, bu plan çərçivəsində Ermənistanla 2.6 milyard avro məbləğində maliyyə yardımını paketi ayrılması nəzərdə tutulduğu halda Azərbaycan üçün ayrılan müvafiq məbləğ 140 milyon avro dəyərində olmuşdur. Prezident İlham Əliyev İtaliyanın “İl Sole 24 Ore” qəzetinə müsahibə verərkən də məsələyə münasibət bildirərək Azərbaycanın narazılığını dilə gətirmişdir (12). Odur ki, bu və digər narazılıqları nəzərə alaraq Aİ-nin “İqtisadi və İnvestisiya Planı”nı Azərbaycan üçün yenidən dəyərləndirməsi ölkənin İttifaq üçün önəminin artmasının göstəricisidir. İkincisi, cənab Varheli Aİ-nin enerji təhlükəsizliyi və yeni investisiya

planları ilə bağlı qeyd edilən məsələləri nəzərə alaraq İttifaqın regionda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında maraqlı olduğunu və ümumi çağırışlara qarşı mübarizədə Azərbaycanı əsas tərəfdaş olaraq gördüyünü bildirmişdir (11).

24 fevraldan sonra isə biz Aİ-nin regionla, ələxsus Azərbaycanla münasibətlərini möhkəmləndirmək istiqamətində daha fəal cəhdlər göstərdiyinə şahidlik edirik. Antalya Diplomatiya Forumu çərçivəsində 11 mart 2022-ci ildə cənab Oliver Varhelinin Xarici İşlər naziri Ceyhun Bayramovla yenidən görüşməsi və görüşdə birincinin Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Azərbaycanın roluna və tərəflər arasında enerji əməkdaşlığının vacibliyinə toxunması (13) Aİ-nin regionla bağlı yeni prioritetlərinin təsdiqi sayıla bilər. Beləliklə, Rusiya-Ukrayna siyasi gərginliyi və sonradan bu gərginliyin müharibəyə çevrilməsi Cənubi Qafqazın Aİ üçün strateji əhəmiyyətini 2 səbəbdən dolayı artırmış və nəticədə İttifaqın Azərbaycan və Ermənistan arasında səmimi və etibarlı vasitəçi kimi roluna müsbət təsir göstərmişdir: 1) Artan beynəlxalq enerji qiymətləri və Aİ-nin köklü dəyişikliyə məruz qalan enerji təhlükəsizliyi konsepsiyası fonunda Azərbaycanın karbohidrogen resurslarının, xüsusilə də təbii qazının davamlı olaraq cənub-şərqi Avropa regionuna nəqli; 2) Aİ-nin region ölkələri üçün nəzərdə tutulan böyükhəcmli investisiya planları. Dolayısı ilə Cənubi Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsi artıq Avropa İttifaqının regional təşkilat kimi maraqları sırasına əlavə edilmişdir. Odur ki, 24 fevral 2022-ci ildən sonra Aİ-nin bütün vasitəçilik təşəbbüsləri bu müstəvidə araşdırılmalıdır.

İkinci Brüssel görüşü və Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin normallaşdırılması istiqamətində pragmatik nəticələrin əldə edilməsi

2022-ci ilin martın sonunda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin köməkçisi Hikmət Hacıyev və Ermənistan Təhlükəsizlik Şurasının katibi Armen Qriqoryan Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üzrə xüsusi nümayəndəsi Toivo Klaarin vasitəçiliyi ilə Brüsseldə bir araya gəlmişlər. Görüş hər iki ölkə liderinin və Prezident Mişelin iştirakı ilə keçirilməsi 6 aprel tarixində planlaşdırılan yüksək səviyyəli toplantıya öncədən hazırlıq məqsədi daşımışdır (14).

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Ermənistan Baş naziri Nikol Paşinyan arasında Prezident Mişelin vasitəçiliyi ilə baş tutan İkinci Brüssel görüşü Aİ-nin iki dövlət arasında göstərdiyi sayca dördüncü yüksək səviyyəli vasitəçilik təşəbbüsüdür. İkinci Brüssel görüşü Moskva, Soçi və Birinci Brüssel görüşü kimi öz sələflərindən tərəflərin götürdüyü öhdəliklər və sonradan bu öhdəliklərin icrası nəticəsində Azərbaycan və Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşdırılması istiqamətində pragmatik nəticələrin əldə olunması baxımından ciddi surətdə və müsbət mənada fərqlənir. Görüşün yekunlarına dair Prezident Mişelin rəsmi ofisindən yayılan bəyanatda həm Azərbaycan Prezidentinin, həm də Ermənistan Baş nazirinin ölkələr arasında sülh sazişinin imzalanmasına doğru sürətlə irəliləmək istəyi qeyd olunub (15). Eyni zamanda burada 10 Noyabr Üçtərəfli bəyanatı imzalanandan sonra ilk dəfə tərəflər iki ölkə arasında bütün zəruri məsələləri həll edəcək gələcək sülh müqaviləsi üzərində işləmək məqsədilə müvafiq xarici işlər orqanlarına tapşırıqlar verəcəyinə dair öhdəlik götürmüşlər (15).

Müharibədən sonra öz həllini tapmalı olan mühüm məsələlər içərisində, şübhəsiz ki, Azərbaycan-Ermənistan dövlət sərhədinin delimitasiyası və demarkasiyası da yer alır. Baxmayaraq ki, 26 noyabr 2021-ci il tarixli Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya liderlərinin üçtərəfli görüşündə bu məsələ ciddi müzakirə edilmiş və Soçi bəyanatının müvafiq müddəaları əsasında öz həllini tapması razılaşdırılmışdır, qeyd olunan istiqamətdə nəticəyönümlü addımların atılması müşahidə olunmamışdır. Bunun səbəbləri yuxarıda geniş müzakirə edilmişdir. Lakin eyni zamanda onu da vurğulamaq yerinə düşər ki, İkinci Brüssel görüşündən sonra verilən bəyanat Soçi bəyanatından götürülən öhdəliklərin daha detallı şəkildə öz əksini tapması baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, burada ikitərəfli sərhədin delimitasiyası və demarkasiyası məqsədilə aprelin sonuna qədər Birgə Sərhəd Komissiyasının yaradılması və bu Komissiyanın mandatı təfəsilatı ilə təsbit olunmuşdur. Komissiyanın səlahiyyətləri aşağıdakıları əhatə edir (15):

1. Azərbaycan və Ermənistan arasında sərhədin delimitasiyası;
2. Sərhəd xətti boyunca və onun yaxınlığında sabit təhlükəsizlik vəziyyətinin təmin edilməsi.

Soçi bəyanatında isə belə dəqiqləşdirmə aparılmamışdır və bu qeyri-müəyyənlik, eyni zamanda bir sıra başqa amillər qəbul edilmiş öhdəliklərin icrasını ləngitmişdir. Azərbaycan və Ermənistan arasında kommunikasiya infrastrukturunun, xüsusilə də dəmiryolu xətlərinin bərpasının təşviq edilməsi və

Avropa İttifaqının “İqtisadiyyat və İnvestisiya Planı” çərçivəsində bu növdən olan layihələri dəstəkləməyə hazır olduğunu bildirməsi kimi məsələlər də İkinci Brüssel bəyanatında yer alan mühüm məqamlar sırasındadır.

6 aprel görüşünün nəticələri tezliklə özünü göstərməyə başladı. Aprelin 11-də Azərbaycan və Ermənistan Xarici İşlər nazirləri arasında heç bir vasitəçinin iştirakı olmadan birbaşa telefon danışığı baş tutdu (16). Telefon danışığı zamanı gələcək sülh müqaviləsinin hazırlanması üçün görülməli işlər və Birgə Sərhəd Komissiyasının toplanması barəsində, eyni zamanda humanitar məsələlər üzrə fikir mübadiləsi aparıldı. Aprelin 19-da Prezident İlham Əliyev Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üzrə xüsusi nümayəndəsi Toivo Klaari qəbul edərkən iki ölkə arasında münasibətlərin normallaşması istiqamətində müsbət meyillərin müşahidə olunduğuna diqqəti cəlb etdi. Prezidentin “Hesab edirəm ki, [sülh sazişi ilə bağlı danışıqların başlaması üçün] rəsmi başlanğıc nöqtəsi aprelin 6-da Brüsseldə baş tutdu” söyləməsi (17) İkinci Brüssel görüşünün sözügedən proses çərçivəsində tarixi əhəmiyyətini önə çıxarmaqla yanaşı Avropa ittifaqının vasitəçilik söylərinin Azərbaycan tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyini nümayiş etdirir. Görüşdə İlham Əliyev eyni zamanda Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyanın aprelin 13-də “normallaşma prosesi və Ermənistanın Azərbaycanın irəli sürdüyü 5 prinsipi qəbul etməsi barədə açıq şəkildə danışıq”masını dönüş nöqtəsi adlandırdı (17). Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan tərəfi hələ martın əvvəlində vasitəçilər üzərindən Ermənistanla iki dövlət arasında münasibətlərin formalaşdırılması üçün ilkin şərtlərini təqdim etmişdir. Həmin ilkin şərtlər beynəlxalq münasibətlər sistemində münaqişə vəziyyətində olan iki dövlətin postmünaqişə dövründə diplomatik münasibətlər qurması üçün fundamental prinsiplər kimi dəyərləndirilə bilər: 1) Qarşılıqlı olaraq bir-birinin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, beynəlxalq sərhədlərinin toxunulmazlığının və dövlət müstəqilliyinin tanınması; 2) Tərəflərin bir-birinə qarşı hər hansı ərazi iddialarının mövcud olmamasının təsdiq edilməsi, eyni zamanda gələcəkdə bu növdən olan iddiaların qaldırılmasından imtina edilməsinə dair öhdəliyin götürülməsi; 3) Bir-birinin təhlükəsizliyinə, siyasi müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə qarşı hədə törətməkdən, güc tətbiq etməklə beynəlxalq səviyyədə və qarşılıqlı şəkildə tanınmış dövlət sərhədlərini zorla pozmaqdan, o cümlədən BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində təşkilatın qeyd olunan məqsədləri ilə uyğun gəlməyən digər fəaliyyətlərdən çəkinmək; 4) İki ölkə arasında dövlət sərhədinin delimitasiyası və demarkasiyası, eyni zamanda diplomatik münasibətlərin qurulması; 5) Müvafiq kommunikasiya xətlərinin və nəqliyyat infrastrukturunun bərpa edilməsi və müxtəlif sahələrdə ikitərəfli əməkdaşlığın qurulması (18). Ermənistan Baş nazirinin Azərbaycan hökumətinin təklif etdiyi 5 prinsipi qəbul etməsinə dair fikirlərini məhz İkinci Brüssel görüşündən sonra səsləndirməsi Aİ-nin vasitəçilik söylərinin müsbət nəticələr doğurduğunu əyani olaraq nümayiş etdirir.

Aprelin 25-də Azərbaycan və Ermənistan Xarici İşlər nazirləri arasında növbəti telefon danışığı baş tutdu. Telefon danışığı zamanı tərəflər Birgə Sərhəd Komissiyasının iştirakçılarının parametrləri, habelə yaxın gələcəkdə həmin Komissiyanın və sülh müqaviləsinin hazırlanması üzrə İşçi Qrupunun görüşlərinin təşkili barədə razılığa gəldilər (19). Mayın 2-də isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin köməkçisi Hikmət Hacıyev və Ermənistan Təhlükəsizlik Şurasının katibi Armen Qriqoryan Brüsseldə yenidən bir araya gəldilər. Görüşün detalları barəsində ictimaiyyətə geniş məlumat verilməsə də, bu görüş iki dövlət arasında baş verən son yüksəksəviyyəli təmasların davamı və Aİ-nin vasitəçilik təşəbbüsləri çərçivəsində ortaya çıxan Brüssel sülh gündəliyinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan və Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşması istiqamətində 6 aprel görüşündən sonra yuxarıda sadalanan müsbət tendensiyalar müşahidə edilsə də, mayın 18-də Prezident İlham Əliyevin verdiyi açıqlamalar sözügedən prosesdə Ermənistan tərəfinin pozucu fəaliyyətlərinin mövcudluğuna diqqəti cəlb edir. Belə ki, Bakıda Litva Prezidenti ilə görüşdən sonra keçirilən birgə mətbuat konfransında Prezident İlham Əliyev Azərbaycan və Ermənistan arasında formalaşmaqda olan sülh gündəliyini şərh edərkən ikincinin sərgilədiyi qeyri-adekvat mövqeyi pisləmişdir. Onun söylərinə görə İkinci Brüssel görüşündə əldə olunan razılaşmaya əsasən tərəflər aprelin sonuna qədər iki ölkə arasında dövlət sərhədinin delimitasiyası ilə bağlı işçi qrupları yaratmalı və bu qruplar fəaliyyətə başlamalı idilər (20). Birinci məsələ iki ölkənin Xarici İşlər nazirlərinin 25 aprel tarixli telefon danışığından da göründüyü kimi öz həllini müvafiq şəkildə tapmışdır. İşçi qruplarının görüşlərinin təşkilinə gəldikdə isə ilk görüşün Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin təklifinə uyğun olaraq 29 aprel tarixində keçirilməsi planlaşdırılsa da, Ermənistan tərəfi elə həmin gün görüşü ləğv etmişdir (20). Prezident bu məyusedici

hadisədən sonra Azərbaycan tərəfinin 7-11 may tarixləri arasında sərhəddə yeni bir görüşün keçirilməsi ilə bağlı təklif irəli sürdüyünü, amma Ermənistanın bu təklifdən də imtina etdiyini və belə məsuliyyətsiz mövqeyin narahatlıq doğurduğunu dilə gətirmişdir (20).

Ermənistanın bu davranışının arxasında Rusiyanın Azərbaycan və Ermənistan arasında vasitəçilik təşəbbüsünü yenidən ələ almaq cəhdləri dayanır. Belə ki, İkinci Brüssel görüşündən sonra baş verən hadisələrin müşahidəsi və təhlili onu göstərir ki, Rusiya Ermənistanla mövcud müttəfiqlik münasibətlərindən və Ermənistanın iqtisadi baxımından özündən asılı olmasından istifadə edərək Aİ-nin təklif etdiyi sülh gündəliyini pozmağa çalışır. Rusiya-Ukrayna müharibəsində Aİ-nin Ukraynanı maliyyə, hərbi və digər cəhətdən birbaşa dəstəkləməsi, Rusiyaya və ölkənin siyasi və biznes elitasına qarşı müxtəlif səviyyəli sanksiyalar tətbiq etməsi, habelə Avropanın Rusiyanın karbohidrogen resurslarından asılılığı nəticəsində ikincinin qitədə formalaşan təsir gücünü və nüfuzunu azaltmaq məqsədilə İttifaqın atdığı qətiyyətli addımlar və göstərdiyi səylər hər iki tərəfi qarşı-qarşıya gətirmişdir. Üstəlik göstərilən çoxtərəfli dəstək, tətbiq olunan sanksiyalar və Rusiya əleyhinə görülən digər əməli tədbirlər nəticəsində Rusiyanın Avropadakı milli və təhlükəsizlik maraqlarının ciddi zərbələrə məruz qalması, müharibənin gedişatının uzanması və rus hərbi qüvvələrinin paytaxt Kiyevə edilən hücumu dayandırması Rusiyanı strateji baxımından məğlub duruma salmışdır. Belə olan halda Rusiya Cənubi Qafqazda 44 günlük müharibədən sonra artan siyasi nüfuzunu və hegemon vasitəçi statusunu Avropa İttifaqı qarşısında itirməklə barışa bilməzdi.

Rusiyanın Ermənistan vasitəsilə Cənubi Qafqazda öz nüfuzunu qorumaq istiqamətində səyləri İkinci Brüssel görüşündən sonra intensiv xarakter almağa başladı. Ermənistan Xarici İşlər naziri Ararat Mirzoyanın aprelin 8-də Moskvada Rusiya Xarici İşlər naziri Sergey Lavrovla görüşü, bunun ardınca Ermənistan Baş naziri Nikol Paşinyanın aprelin 19-da Rusiya Prezidenti Vladimir Putinlə bir araya gəlməsi, Azərbaycan və Ermənistanın delimitasiya üzrə işçi qruplarının 29 aprel tarixində keçirilməsi planlaşdırılan görüşünün ikincinin təşəbbüsü ilə ləğv edilməsi və həmin gün S. Lavrovun həmkarı A. Mirzoyana zəng etmiş olması, o cümlədən Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya Xarici İşlər nazirlərinin mayın 12-də Düşənbədə keçirilən üçtərəfli görüşü bu kontekstdə dəyərləndirilə bilər. Lakin sözügedən məsələlərin müzakirəsi məqalənin əhatə etdiyi mövzudan kənara çıxdığı və geniş təhlilə ehtiyac duyduğu üçün onların şərhini burada verilmir.

Ermənistan tərəfinin qeyri-adekvat davranışlarına rəğmən Avropa İttifaqının vasitəçilik səyləri altında iki ölkə arasında münasibətlərin normallaşması istiqamətində əməli fəaliyyət prosesi davam etməkdədir. Mayın 22-də Prezident İlham Əliyev və Baş nazir Nikol Paşinyan Brüsseldə Prezident Mişelin vasitəçiliyi ilə sayca üçüncü dəfə bir araya gəlmişlər (21) və bu, İttifaqın indiyədək iki ölkə arasında sülh gündəliyini təyin və müəyyən etmək üçün göstərdiyi beşinci yüksəksəviyyəli vasitəçilik təşəbbüsüdür. Üçüncü Brüssel görüşünün nəticələri Prezident Mişelin görüş sonrası yaydığı bəyanatda əks olunmuşdur. Bəyanatda liderlərin məhsuldar və səmimi müzakirələr apardığı bildirilir və əldə olunan yekun nəticələr 4 istiqamətdə qruplaşdırılır: 1) Sərhəd məsələsi. Yaxın günlərdə iki ölkənin sərhədində Sərhəd Komissiyalarının ilk birgə görüşünün həyata keçirilməsi və bu görüşdə sərhədin delimitasiyası ilə bağlı bütün sualların, o cümlədən ərazidə stabil vəziyyəti ən yaxşı şəkildə təmin etməyin yollarının müzakirə olunması nəzərdə tutulur; 2) Kommunikasiyalar. Liderlər nəqliyyat kanallarının açılması prosesinin davam etməsinin zəruri olması barədə, xüsusilə də qərbi Azərbaycanla Naxçıvan arasında, habelə Ermənistanın Azərbaycandan keçməklə müxtəlif hissələri arasında nəqliyyat əlaqələrinin idarə olunmasının prinsipləri üzərində razılaşırlar. Tərəflər eyni zamanda sərhəd nəzarəti, təhlükəsizliyi, torpaq haqqı, hər iki ölkənin kommunikasiya infrastrukturunu vasitəsilə beynəlxalq daşımaların idarə olunması prinsipləri və bu kontekstdə gömrük rüsumları barədə də ortaq məxrəcə gəliblər. Bu sahədə müvafiq işlərin həyata keçirilməsi Baş nazirlərin müavinlərinə həvalə olunur; 3) Sülh müqaviləsi. Liderlər Azərbaycan və Ermənistan arasında dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən gələcək sülh müqaviləsi üzərində müzakirələrin daha da irəli aparılması məsələsində razılığa gəliblər. Bu prosesin isə Xarici İşlər nazirlərinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən müvafiq komandalara tərəfindən inkişaf etdirilməsi qərara alınır. 4) Sosial-iqtisadi inkişaf. Avropa İttifaqı isə öz növbəsində hər iki tərəflə birlikdə İqtisadi Məşvərət Qrupunun fəaliyyətini daha da genişləndirəcək. Adıçəkilən təsisatın məqsədi hər iki ölkənin və xalqın rifahı naminə Azərbaycan və Ermənistanın iqtisadi inkişafının təkmilləşdirilməsini təmin etməkdən

ibarətdir (22). Sənədin sonunda isə liderlərin avqust və ya iyul ayında eyni format çərçivəsində yenidən bir araya gələcəkləri qeyd olunur.

Üçüncü Brüssel zirvəsinin həməən ardından mayın 24-də iki ölkənin sərhədində Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin müavini Şahin Mustafayev və Ermənistan Respublikası Baş nazirinin müavini Mher Qriqoryan Azərbaycan və Ermənistan arasında Sərhədin Delimitasiyası üzrə Komissiya formatında ilk dəfə görüşdülər (23). Görüşdə Komissiyanın birgə fəaliyyəti üzrə təşkilati və prosessual məsələlər müzakirə edilmişdir. Eyni zamanda tərəflər Komissiya çərçivəsində növbəti görüşlərin keçiriləcəyi məkanlar barədə də razılığa gəlmişlər: ikinci görüşün Moskvada, üçüncü görüşün isə Brüsseldə keçirilməsi qərara alınmışdır (23). Sərhəd Delimitasiyası üzrə Komissiyanın ilk görüşü, şübhə doğurmur ki, Avropa İttifaqının vasitəçilik söyləri nəticəsində mümkün olmuşdur və bu hadisə Üçüncü Brüssel zirvəsində əldə olunan razılıqların praktiki davamı kimi səciyyələndirilməlidir.

Nəticə

Beləliklə, Rusiyanın Azərbaycan və Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşması istiqamətində həyata keçirdiyi vasitəçilik təşəbbüslərinin hələ ki praqmatik nəticələr verməməsi və beynəlxalq nizamın Rusiya-Ukrayna müharibəsi nəticəsində dəyişilməsi Cənubi Qafqaz regionunda cərəyan edən siyasi proseslərə də təsirsiz ötürməmişdir. Aİ-nin enerji təhlükəsizliyi konsepsiyasının köklü dəyişikliklərə məruz qalması Azərbaycanın zəngin karbohidrogen resursları fonunda Cənubi Qafqazın siyasi çəkisini İttifaq üçün artırdı. Xüsusilə də 2022-ci ilin əvvəllərində Avropa İttifaqı Azərbaycan və Ermənistan arasında proaktiv vasitəçilik söylərinin göstərilməsi sahəsində yaranmış boşluğu və çatışmazlıqları görərək vəziyyətə öz təşəbbüsləri ilə müdaxilə etdi. Bu təşəbbüslər Brüssel sülh gündəliyini zənginləşdirdi və Azərbaycanla Ermənistan arasında indiyədək reallaşmayan yeni qarşılıqlı təmasların yaranmasına gətirib çıxardı. İki ölkənin Xarici İşlər nazirlərinin birbaşa telefon danışıqları, müxtəlif rəsmi şəxslərin və ölkə liderlərinin qısa müddətli fasilələrlə Brüsseldə gerçəkləşən görüşləri, o cümlədən mayın sonunda Sərhəd Delimitasiyası üzrə Komissiyanın ilk iclasının keçirilməsi kimi hadisələr Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh quruculuğu prosesini sürətləndirməklə yanaşı İttifaqın səmimi, neytral və etibarlı mediator kimi regionda nüfuzunu artırır/

Ədəbiyyat

1. İbadov, N., İbrahimov, R. (2022), II Qarabağ Müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda yaranan yeni siyasi reallıqlar, "Tarix və Onun Problemləri" jurnalı, Bakı, 1-ci buraxılış.
2. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/12/14/statement-of-president-charles-michel-following-the-trilateral-meeting-with-president-ilham-aliyev-and-prime-minister-nikol-pashinyan/>
3. http://www.human.gov.az/az/news/view/488/Avropa_İttifaqının_teshebbusu_ile_daha_10_erne_ni_qarshi_terefe_tehvil_verilmishdir_#.YqgvLf3P3IU
4. <https://president.az/en/articles/view/55368>
5. <https://apa.az/az/hadise/azerbaycan-8-ermeni-herbcini-qarsi-terefe-tehvil-verib-685293>
6. <https://www.ohchr.org/en/news/2022/06/ukraine-civilian-casualty-update-13-june-2022>
7. <https://www.iea.org/reports/a-10-point-plan-to-reduce-the-european-unions-reliance-on-russian-natural-gas>
8. https://www.eeas.europa.eu/eeas/war-ukraine-and-its-implications-eu_en
9. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2022%3A230%3AFIN&qid=1653033742483#document2>
10. https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024/simson/announcements/remarks-commissioner-simson-southern-gas-corridor-advisory-council-press-conference_en
11. https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024/varhelyi/announcements/remarks-commissioner-varhelyi-during-joint-press-conference-minister-foreign-affairs-azerbaijan_en
12. <https://president.az/az/articles/view/54679>
13. <https://mfa.gov.az/en/news/no10722>
14. https://www.eeas.europa.eu/eeas/armeniaazerbaijan-eu-hosts-high-level-meeting-brussels_en

15. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/04/06/statement-of-european-council-president-charles-michel-following-the-second-trilateral-meeting-with-president-ilham-aliev-and-prime-minister-nikol-pashinyan/>
16. <https://mfa.gov.az/en/news/no17422>
17. <https://president.az/az/articles/view/55831>
18. <https://www.mfa.gov.az/az/news/no11722>
19. <https://mfa.gov.az/en/news/no19322>
20. <https://president.az/az/articles/view/56056>
21. <https://newsroom.consilium.europa.eu/events/20220522-president-michel-meets-prime-minister-of-the-republic-of-armenia-and-president-of-the-republic-of-azerbaijan>
22. https://www.eeas.europa.eu/delegations/armenia/press-statement-president-michel-european-council_en
23. https://azertag.az/en/xeber/Azerbaijan_Armenia_hold_first_meeting_in_format_of_Commission_on_Border_Delimitation-2149064

Göndərib: 23.05.2022

Qəbul edilib: 27.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/47-51>

Aynur Yaqub qızı Mahmudova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
müəllim
aynur.mahmud@bk.ru

ERKƏN UŞAQLIQ YAŞ DÖVRÜNDƏ ÜNSİYYƏTİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Müasir inkişaf psixologiyasında erkən uşaqılıq illərində uşağın psixososial inkişafının qanunauyğunluqlarının, şərait və amillərinin öyrənilməsinə əsaslı diqqət yetirilir. Bu ilk növbədə onunla əlaqədardır ki, erkən uşaqılıq illərində uşağın psixi inkişafında baş verən dəyişikliklər onun sonrakı yaş mərhələlərində səmərəli inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını təmin edirlər. Digər tərəfdən isə, erkən uşaqılıq mərhələsi psixi funksiyaların mexanizmlərinin formalaşması baxımından senzitiv xarakter daşıyır və bu yaş dövrünə xas olan imkanların reallaşdırılması çox mühüm olan psixopedaqoji vəzifə kimi qarşıda durur. Bu baxımdan uşaq şəxsiyyətinin inkişafında ünsiyyətin rolunun məzmunlu planda öyrənilməsi və uşağın həyatının ilk illərində onun psixoloji nəticələrinin aşkarlanması həm nəzəri və həm də tətbiqi-praktik baxımdan böyük maraq doğurur. Bunu nəzəri alaraq məqalədə erkən uşaqılıq dövründə ünsiyyətin inkişafının əsas istiqamətləri araşdırılaraq təhlil edilmiş və bu zəmində çoxsaylı faktların və təzahür edən psixoloji törəmələrin mexanizmlərinin aşkarlanmasına nail olunmuşdur.

Açar sözlər: *uşaq, şəxsiyyət, ünsiyyət, psixi, inkişaf*

Aynur Yağub Mahmudova

Developmental features of communication in early childhood

Abstract

Modern developmental psychology pays special attention to the study of the laws, conditions and factors of psychosocial development of the child in early childhood. This is primarily due to the fact that changes in the mental development of the child in early childhood provide a favorable environment for its effective development in later life. On the other hand, the early childhood stage is sensitive in terms of the formation of mechanisms of mental functions, and the realization of the opportunities inherent in this age is a very important psychopedagogical task. In this regard, the study of the role of communication in the development of the child's personality and the discovery of its psychological consequences in the first years of life is of great interest, both theoretically and practically. Taking this into account, the article analyzes and analyzes the main directions of the development of communication in early childhood, and on this basis, many facts and mechanisms of psychological manifestations are revealed.

Key words: *child, personality, communication, mental, development*

Giriş

Müasir inkişaf psixologiyasında erkən uşaqılıq illərində uşağın psixososial inkişafının qanunauyğunluqlarının, şərait və amillərinin öyrənilməsinə əsaslı diqqət yetirilir. Bu ilk növbədə onunla əlaqədardır ki, erkən uşaqılıq illərində uşağın psixi inkişafında baş verən dəyişikliklər onun sonrakı yaş mərhələlərində səmərəli inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını təmin edirlər. Digər tərəfdən isə, erkən uşaqılıq mərhələsi psixi funksiyaların mexanizmlərinin formalaşması baxımından senzitiv xarakter daşıyır və bu yaş dövrünə xas olan imkanların reallaşdırılması çox mühüm olan psixopedaqoji vəzifə kimi qarşıda durur. Bu baxımdan erkən yaş dövründə uşağın psixi inkişafının bütün istiqamətlərinin məzmunlu planda öyrənilməsi və uşağın həyatının ilk illərində onun psixoloji inkişafın nəticələrinin aşkarlanması həm nəzəri və həm də tətbiqi-praktik baxımdan böyük maraq doğurur. Bunu nəzəri alaraq yazılmış işdə erkən uşaqılıq dövründə uşağın psixososial inkişafının əsas istiqamətləri araşdırılaraq təhlil edilmiş və bu zəmində çoxsaylı faktların və təzahür edən psixoloji törəmələrin mexanizmlərinin aşkarlanmasına nail olunmuşdur.

Ünsiyyət şəxsiyyətin inkişafında əvəzedilməz rola malikdir. Şəxsiyyətin formalaşması və inkişaf etməsində ünsiyyət ən önəmli əhəmiyyətə malik psixososial faktordur. İnsan cəmiyyətini və insanın inkişafını ünsiyyətsiz təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Ünsiyyətə olan tələbat insanın ən başlıca tələbatı hesab olunur. Uşağın psixi inkişafının ünsiyyətlə əlaqəsini sübuta yetirən çoxsaylı elmi tədqiqat işləri mövcuddur. Psixoloqlar belə hesab edirlər ki, ünsiyyətin defisiti şəraitində uşaqda adekvat olmayan davranış təzahür edir. Bu o deməkdir ki, uşağın həyatı üçün olan əsas tələbatların (qida, yuxu və sairə) ödənilməsi kifayət etmir. Uşaq onu əhatə edən insanların onunla psixoemosional ünsiyyətdə olmasına böyük ehtiyac duyur. Uşaq yaşını görmək, ona toxunmaq və səsini eşitmək istəyir. Bu tələbatların ödənilməsi anadan ayrı düşən və ünsiyyət “aclığına” məruz qalan uşaqların psixoloji reabilitasiyasında çox mühüm əhəmiyyətə malik olması bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. (Əliyev, 2009: 76)

Psixoanalitik yanaşma çərçivəsində ünsiyyət təbii anadangəlmə olan instinktlərin reallaşdırılmasının vasitəsi kimi xarakterizə olunurdu. Psixoanalitiklər çağanı təbii varlıq kimi qəbul edirdilər. Onların fikrincə ana ilə yaranan ünsiyyət prosesində uşaq emosional rahatlıq əldə edir, onun təhlükəsizliyi təmin edilir və bütün tələbatları ödənilir. Lakin, psixoanalitiklərin yanaşmasına görə uşağın sosiallaşması prosesi sonradan təcridən baş verir.

Psixoanalitik istiqamətin tərəfdarlarının yanaşmalarından fərqli olaraq mədəni-tarixi nəzəriyyənin tərəfdarları (L.S.Vıqotski, A.N.Leontyev, A.R.Luriya, D.B.Elkonin, M.İ.Lisina və başqaları) belə hesab edirlər ki, çağa bütövlükdə sosila varlıqdır – və çox zəngin olan sosial inkişaf situasiyasının mövcudluğu şəraitində yaşayır və inkişaf edir. Deməli, uşaq ilkin olaraq yaşlı ilə ünsiyyət şəraitində yaşayır və inkişaf edir. Lakin buradan belə bir nəticə çıxartmamalıdır ki, uşaq xarici təsirləri passiv surətdə qəbul etməklə kifayətlənir və heç bir subyektiv aktivlik nümayiş etdirmir. Bu belə deyildir. Əksinə, uşaq həyatının ilk aylarından başlayaraq ətraf aləmə və əhatə olunduğu yaşlılara fəal surətdə reaksiya verməyə meyl edir.

Psixoloji müşahidələr göstərmişdir ki, uşaq həyatının ilk günlərindən başlayaraq yaşlının nitqinin ritminə uyğun hərəkət edə bilir. Maraqlıdır ki, bu prosesdə yalnız mənalı nitqin səsləri çağanın hərəkətlərinin uyğunluğunu şərtləndirir. Mənasız hecalar, anlaşılmayan sözlər çağada adekvat cavab hərəkətləri yaşlının yalnız mənalı nitqinin ritminə uyğunlaşır və bu qarşılıqlı əlaqədə həmahənglik yaranır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, ana və uşağın ahəngdar surətdə qarşılıqlı əlaqədə olmaları çağalığ dövründə uşağın psixoloji inkişafının əsas istiqamətini təşkil edir. Bu qarşılıqlı əlaqə prosesi yalnız uşağın anaya, onun təsirlərinə uyğunlaşması ilə məhdudlaşmır. Ana da öz növbəsində uşağın işlərinə uyğunlaşmaq, onları nəzərə almaq zərurəti ilə qarşılıqlıdır. Ana ilə çağanın belə qarşılıqlı əlaqəsi həyatı əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, çağa-yaşlı ünsiyyəti inkişafetdirici funksiyaları yerinə yetirməklə uşağın ümumi aktivliyinin yüksəlməsinə əsaslı təsir göstərir.

Müşahidələr göstərir ki, uşaq kiçik olduqca onun psixi inkişafı daha sürətlə gedir. Bu baxımdan uşaq həyatının ilk ili çox sürətli psixofizioloji və psixoloji inkişaf müəyyən olunur. Bu dövrdə uşağın psixi inkişafında əsaslı dəyişikliklər baş verir. Uşaq həyatının ilk 2-3 ayından fərqli olaraq, çağalığ dövrünün sonunda ətraf aləmi və ətrafdakı yaxın adamları tamamilə başqa səviyyədə qavrayır və başa düşür. Uşaq həyatının birinci ilində psixi inkişafda əsaslı dəyişikliklərin baş verməsi faktına istinad edən psixoloqlar belə hesab edirlər ki, çağalığ dövrünün özünü də bir neçə inkişaf mərhələsinə ayırmaq olar.

Tanınmış psixoloq M.İ.Lisina (1929-1983) çağalığ dövrünün öyrənilməsi ilə

əlaqədar toplanılmış materiallara istinad edərək belə hesab edir ki, çağalığ dövrünü özünəməxsus üç inkişaf mərhələsinə bölmək olar. İlk mərhələ uşaq həyatının birinci ayını əhatə edir və yeni doğulan dövr adlanır. Bu mərhələdə uşağın orqanizmi ətraf aləmə uyğunlaşır və uşaq yaşlının təsiri altına düşür. Yaşlının uşağa bəslədiyi subyektiv münasibət əsasında birinci ayın sonunda görmə mərkəzləşməsi baş verir və uşaq baxışlarını yaşlının üzünə yönəldərək gülümsəyir. İkinci mərhələ bir ayın sonundan altı aya qədər davam edir. (Lisina, 2009: 53) Bu inkişaf mərhələsində yaşlı ilə bilavasitə xarakterli ünsiyyət uşağın aparıcı fəaliyyətinə çevrilir. Emosional ünsiyyət və situativ-şəxsi ünsiyyət çox mühüm psixososial amil olmaqla uşağın hərtərəfli psixoloji inkişafına güclü təkan verir. Bu mərhələ uşağın psixi inkişafı baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu inkişaf mərhələsinin sonunda uşaqda əşyalara yönəlmiş ilk aktiv hərəkətlər müşahidə olunur. Çağalığ dövrünün üçüncü mərhələsi bu dövrün ikinci yarısını əhatə edir. Bu mərhələdə uşaq manipulyativ fəaliyyət sferasına daxil olur. Yaşlı ilə situativ-işgüzar ünsiyyət forması əsas mövqeyə malik olmağa başlayır. Hər üç inkişaf mərhələsinin məzmunlu psixoloji

xarakteristikası şəraitində çağlıq dövründə uşağın inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirərək təhlil etmək olar.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, uşaq həyatının ilk ilində yaşlı ilə situativ-şəxsi ünsiyyət onun inkişafına həlledici təsir göstərir. İlk yarım il uşağın həyatında tamamilə fərqli bir inkişaf mərhələsidir. Bu mərhələdə uşaq-yaşlı ünsiyyəti heç bir şeylə vasitələşmir: nə predmetlər var, nə də ki, onlar arasında məzmunlu əlaqə. Ona görə də belə ünsiyyət bilavasitə xarakterli ünsiyyət adlandırmaq olar. Belə tipli ünsiyyətin məzmunu uşağın yaşlıya münasibətinin ifadəsi təşkil edir. Uşaq – yaşlı münasibəti emosional ünsiyyət zəminində qurulur. Yaşlının mövcud olması, onun uşağa diqqət göstərməsi uşaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu mərhələdə uşağı yalnız onun anası maraqlandırır. Məhz buna görə də uşaq hər cür yolla anasının diqqətinə, onun nəvazişli münasibətinə nail olmağa çalışır. Bu münasibət ekspressiv-mimiki vasitələrlə, yəni canlanma kompleksi ilə reallaşdırılır.

Çağlıq dövrünün birinci yarısında uşaq yaşlının müraciətinin məzmununa reaksiya vermir. Bu dövrdə uşaq yaşlının mənfə və ya müsbət olan təsirini fərqləndirməyi bacarmır: yaşlının işlətdiyi sözlərə, onun nitqinin intonasiyasının xarakterinə uşaq yalnız müsbət emosional reaksiya nümayiş etdirir. Uşaqda yalnız bir tələbat açıq şəkildə təzahür edir: yaşlının diqqətinə nail olmaq. Uşağı yalnız yaşlı, onun münasibəti maraqlandırır. Başqa sözlə, yaşlı ilə münasibətdə uşaq üçün şəxsi maraq üstünlük təşkil edir. Belə tipli ünsiyyət formasını psixoloq M.İ.Lisina situativ-şəxsi ünsiyyət adlandırır. Situativ-şəxsi ünsiyyət öz tərkibində üç komponenti birləşdirir: a) yaşlının diqqətinə tələbatın olması, b) ünsiyyətin şəxsi motivləri, c) ekspressiv-mimiki vasitələri. (Lisina, 2009:58)

Çağlıq dövründə təşəkkül edən psixoloji törəmələr içərisində yaşlıya bağlılığın əmələ gəlməsi mühüm yer tutur. Bu yeni törəməni affektiv-şəxsi əlaqələr adlandırırlar. Belə əlaqələr zəminində çağda özünə inam hissi yaranır və bu əsasda ətraf aləmə münasibətdə uşaq özünü daha fəal aparmağa nail olur. Situativ-şəxsi ünsiyyət çağanın idrak aktivliyinin formalaşmasına, onun əşyavi mühitə münasibətinin inkişafına əsaslı surətdə təsir göstərir. Çağanın yaşlı ilə situativ şəxsi ünsiyyəti çağlıq dövrünün birinci yarısında uşağın tutma hərəkətlərinin və əşyavi işlərin təzahüründə həlledici əhəmiyyətə malikdir. Uşağın 4-5 aylığında ilk məqsədyönlü tutma hərəkətləri təzahür edir. Belə hərəkətləri ilkin olaraq böyükklər tərəfindən təşkil edilərək istiqamətləndirilir. Bu baxımdan tutma hərəkətlərinin baş verməsini uşaq-yaşlı birgə fəaliyyətinin nəticəsi kimi də xarakterizə etmək olar. Təbii ki, əşyavi işlər uşağın yaşlı ilə olan situativ-şəxsi ünsiyyətinin bilavasitə təsiri altında həyata keçirilir. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, tutma hərəkətləri tədricən manipulyativ fəaliyyətin təşəkkülünə yol açır və bu zəmində yaşlı ilə ünsiyyətin yeni formasının əmələ gəlməsi üçün əlverişli psixoloji zəmin yaranır. (Krayq, 2000: 36)

Körpəlik dövründə aktiv nitqin formalaşması uşağın hərtərəfli psixi inkişafına həlledici təsir göstərir. Qeyd edilən ümumi fikir aparılmış müqayisəli tədqiqatların nəticələri ilə birmənalı olaraq təsdiq edilir. Belə ki, aparılmış müqayisəli tədqiqatların nəticələri göstərir ki, nitq inkişafında geri qalan uşaqlardan fərqli olaraq, nitq fəaliyyəti normal inkişaf edən uşaqlar qavrayışla bağlı bütün əməliyyatları daha müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə bilirlər. Nitqin inkişafı uşağın ümumi idrak aktivliyinin əsasını təşkil edir. Nitqin inkişafında baş verən ləngimə isə bu aktivliyin ümumi funksional istiqamətinə mənfə təsir göstərir.

Körpəlik dövrünün bir özünəməxsus xüsusiyyəti də onda ifadə olunur ki, bu dövrdə yaşlıları ilə ünsiyyətə tələbatı aktivləşir. Çağlıq dövründə bu tələbat mövcud olmur. Çağa üçün başqa uşaq maraq doğursa da belə, ünsiyyət tərəfdaşı kimi çıxış etmir. Lakin üç yaşdan sonra uşaqda yaşlıları ilə ünsiyyətə olan tələbat açıq şəkildə özünü büruzə verir. Bu tələbatın formalaşması prosesi isə körpəlik dövrünə təsadüf edir. Bu baxımdan ünsiyyətə tələbatın formalaşmasını körpəlik dövrünə xas olan psixoloji törəmə kimi xarakterizə etmək olar. Ünsiyyətə olan tələbat uşaq həyatının üçüncü ilində daha da fəallaşır. (Həməzəyev, Seyidov, 2007: 456)

Uşağın yaşlıları ilə ünsiyyəti onun böyükklərə olan ünsiyyəti prosesi ilə əlaqəli xarakter daşıyır. Müşahidələr göstərmişdir ki, körpəlik dövründə uşağın böyükklərlə ünsiyyəti daha aktiv xarakterə malikdir. Yaşlı ilə ünsiyyət prosesində uşaq sadəcə olaraq onun diqqətini cəlb etmək istəmir, o, eyni zamanda yaşlı ilə birgə iş və bu proseslə əlaqədar qurulan ünsiyyət uşaq üçün çox vacib olan həyati tələbatə çevrilir. Tanınmış psixoloq M.İ.Lisina uşaqlarda ünsiyyətə olan tələbatın dörd göstəricisini irəli sürür: 1) başqa adama qarşı diqqətin və marağın olması; 2) yaşlıya qarşı emosional münasibətin olması; 3) başqasının diqqətini özünə cəlb etməyə aktiv meylin olması; 4) yaşlı ilə qarşılıqlı iş emosional münasibətin olması. Aparılan müşahidə və tədqiqatların nəticələri göstərir ki, körpəlik dövründə davranışı bütün bu tələblərə

cavab verir. İlk növbədə uşağın yaşına diqqəti və marağı təzahür edir. Uşaq çox böyük maraqla başqa uşağa yanaşır və onun hərəkətlərini diqqətlə izləyir. Uşağın emosional münasibəti təkcə yaşlıya yönəlmir; uşaq yaşına qarşı da emosional reaksiyalarını nümayiş etdirir. Uşaq başqalarının diqqətini özünə cəlb etməyə də fəal meyl göstərir. Nəhayət, uşaq başqalarının onunla qarşılıqlı əlaqə olmasına həssaslıqla yanaşır. (Lisina, 2009: 25)

Aparılan müşahidələr göstərir ki, uşağın yaşları ilə ünsiyyəti körpəlik dövrünün ikinci ilində-üç yaşda aktivləşir və müəyyənləşir. Körpəlik dövrünün başlanğıcında və sonrakı mərhələdə yaşlı ilə ünsiyyət və predmetlərlə manipulyativ işləri aparmağa tələbat üstünlük təşkil edirlər.

Körpəlik dövründə nitqin inkişafının bir istiqaməti də onda ifadə olunur ki, uşaq yaşının danışdığını başa düşməyə nail olur. Yaşlının nitqini başa düşməyə nail olan uşaq ətraf dünya haqqında məlumat əldə edir, onun tanıyaraq apardığı predmetlərin sayı sürətlə artır. Bu zəmində uşağın idrak təcrübəsinin formalaşmasının ilkin əsası qoyulur. Artıq gerçəkliyin vasitəli istiqamətdə dərk olunması imkanı yaranır.

Nitqin inkişafı və ana dilinin mənimsənilməsi uşağın idrak sferasını formalaşdırmaqla yanaşı onun ümumi psixososial inkişafına da əsaslı təsir göstərir. Bu ilk növbədə onunla əlaqədardır ki, yaşlı söz vasitəsilə uşağın davranışını idarə edir, onun iş və münasibətlərini qiymətləndirir. Bu əsasda uşağın əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı konkret vəzifələridə reallaşdırmaq olar. Yaşlı uşağı tərifiyləyir, rəğbətləndirir və eyni zamanda zərurət yarandıqda onu məzəmmət etməkdən də çəkinmir. Bütün bunlar uşağın sosial davranışının formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, uşaqlar arasında ünsiyyətə olan tələbat körpəlik dövrünün sonuncu ilinə təsadüf edir. Lakin bu proses spontan olaraq öz-özünə baş vermir. Burada yaşlının iştirakı çox mühüm olan psixoloji amil kimi dəyərləndirilməlidir. Uşağın yaşları içərisində olması birbaşa olaraq onun sosial inkişafını şərtləndirmir. Belə ki, uşağın fərdi təcrübəsi onun yaşları ilə ünsiyyətə daxil olması üçün kifayət etmir. Burada yaşlının iştirakına böyük ehtiyac vardır. Yaşlı uşaqlar arasında yaranan əlaqələrə müdaxilə etməklə onların qarşılıqlı ünsiyyət prosesini fəallaşdırır və istiqamətləndirir. Bunun üçün yaşlı uşaqlara iki istiqamətdə təsir göstərir: a) yaşlı uşaqların birgə əşyavi fəaliyyətini təşkil edir, b) yaşlı birgə fəaliyyət prosesində uşaqlar arasında subyektiv əlaqələrin yaranmasına nail olur. Hər iki istiqamətin reallaşdırılması şəraitində yaşlı uşaqlar arasında marağa əsaslanan ünsiyyət prosesinin formalaşdırılmasına müvəffəqiyyətlə nail ola bilər. (Əzimov, 2004: 147)

Beləliklə, yuxarıda aparılan qısa araşdırmalardan aydın olur ki, uşağın kommunikativ xarakterli subyektiv ünsiyyətə nail olmasında yaşlının çox mühüm rolu vardır. Məhz yaşlı uşağın əşyavi fəaliyyəti daxilində onun yaşları ilə emosional əlaqələrini yaradaraq, bu əlaqələri ardıcıl olaraq stimullaşdırır. Subyektiv qarşılıqlı əlaqələri yaradan yaşlı uşağı başqa uşaqlara yaxınlaşdırır və onların ünsiyyətdə olmasına nail olur. Yaşlı uşağı başqa uşaqların aləminə daxil etməklə onun inkişafını sosiallaşdırır və psixoemosional baxımdan məzmunlu edərək zənginləşdirir.

Nəticə

1. Beləliklə, aparılan psixoloji təhlil əsasında belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, uşaq həyatının ilk ilində yaşlı ilə ünsiyyət əsaslı dəyişikliklərə uğrayır. Yaşlı ilə ünsiyyət inkişafetdirici funksiyanı yerinə yetirməklə çağalığ dövründə uşağın hərtərəfli psixososial inkişafını təmin edən müstəsna əhəmiyyətli amil rolunu oynayır.

2. Çağalığ dövründə uşağın ümumi inkişafında, onun yaşlılarla psixoemosional ünsiyyətinin formalaşmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Nitqin inkişafı üçün əlverişli şəraitin mövcud olması və nitqin ilkin inkişafı uşaq-yaşlı ünsiyyətinin ümumi istiqamətinə və onun məzmun xarakteristikasına bilavasitə təsir göstərir.

3. Nitqin anlaşılması zəminində uşağın yaşlılarla ünsiyyətdə və ətraf aləmə bələdləşməsində əsaslı dəyişikliklər baş verir. Uşağın emosional əlaqələri genişlənir və ətrafdakılarla ünsiyyəti daha fəal və məzmunlu xarakter daşıyır. Belə şəraitdə uşağın yaxın gələcəkdə aktiv nitqə yiyələnməsi üçün əlverişli psixoloji zəmin yaranır.

4. Yaşlı uşağın əşyavi fəaliyyəti daxilində onun yaşları ilə emosional əlaqələrini yaradaraq, bu əlaqələri ardıcıl olaraq stimullaşdırır. Subyektiv qarşılıqlı əlaqələri yaradan yaşlı uşağı başqa uşaqlara yaxınlaşdırır və onların ünsiyyətdə olmasına nail olur.

5. Körpəlik dövründə nitqin inkişafı uşağın ümumi psixi inkişafına həlledici təsir göstərir. Nitqin inkişafı zəminində bütün psixi proseslərin inkişafı yenidən qurulur. Nitq psixi funksiyaların—qavrayışın, hafizənin, təfəkkürün, iradənin və i.a. keyfiyyət xarakterikasını təyin edən mühüm amil rolunu oynayır. Nitqin inkişafının təsiri altında uşağın ixtiyarı davranışı formalaşır və o, davranış və fəaliyyətini idarə edir. Nitqin köməkliyə uşaq işlərini dərk edir, davranış və fəaliyyətinin məqsədlərini konkretləşdirərək reallaşdırmağa nail olur. Nitqin inkişafı şəraitində uşaq konkret situasiyanın təsirindən azad olur və öz işlərini müstəqil surətlə planlaşdırmaq imkanı əldə edir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə.(2003) Psixologiya. Bakı: Qapp, Poliqraf.
2. Çələbiyev, N.Z. (2005), Uşaq psixologiyası. Bakı: ADPU.
3. Əliyev, R.İ. (2008), Psixologiya. Bakı: Nurlan
4. Əzimov, Q.E. (2004), Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri. Bakı: ADPU
5. Qədirov , Ə.Ə. (2002), Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif
6. Həməzəyev, M.Ə. (2003), Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: Adiloğlu
7. Həməzəyev, M.Ə. Seyidov, S.İ. (2007), Psixologiya. Bakı: Nurlan
8. Vıqotski, L.S. (1997), Voprosı detskoy psixologii. S.P.b. Soyuz
9. Krayq, Q. (2000), Psixologiya razvitiya. S.P.b. Piter
10. Lisina, İ.M. (2009), Formirovanie liçnosti rebenka v obşenie. S.P. b. Piter.
11. Obuxova, L.F. (1998), Detskaya psixologiya: faktı, teorii, problemı., Trivola
12. Rean, A.A. (2002), Psixologiya çeloveka ot rojdeniya do smerti. Moskva: Olma - Press

Rəyçi: fil.ü.e.d. Ərəstun Baxşəliyev

Göndərilib: 21.05.2022

Qəbul edilib: 28.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/52-57>

Sevinc Yaşar qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
müəllim
mammadova62@list.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ VƏ DAXİLİ NİTQ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibi sovet dövrünə istər zənginləşmə mənbələrinə, istərsə də funksional üslubi diferensiasiya səviyyəsinə münasibətdə özünəməxsus tarixi xarakteri ilə gəlir və bu xarakter onun sovet dövründəki inkişafına bilavasitə təsir edir. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, o qədər də sistemli və ardıcıl olmayan bir sıra təşəbbüsləri nəzərə almasaq, əsrimizin 30-cu illərindən etibarən araşdırılmağa başlanılmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı, onun ictimai təsirinin çoxalması baxımından keçmiş sovet dövrü, ədəbi dilin mərhələləri içərisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Uzun əsrlər boyu zəngin ənənələr qazanmış ədəbi-bədii üslubla yanaşı, ədəbi dilin publisistik, elmi və epistoliar üslubları cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar bu dövrdə daha da aparıcı mövqeyə çıxmağa başlamışdır. Ədəbi dilimizin bu dövrünün əsaslı tədqiqi ona görə dilçilərin qarşısında həmişə aktual bir mənbə kimi qalır ki, tədqiqatın bu istiqamətdə aparılması prosesində Azərbaycan ədəbi dilinin sonrakı inkişaf yolları aydınlaşdırılır, müxtəlif dil faktlarını ümumiləşdirməklə mütərəqqi meyar aşkara çıxarılır, müəyyən elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir. Azərbaycan ədəbi dili Azərbaycan ümumxalq dili əsasında və kifayət qədər mürəkkəb etnolingvistik proseslərin nəticəsi kimi təşəkkül tapmışdır. Bu bərdə birini çox hallarda istisna edən mülahizələr mövcuddur. Lakin 80-ci illərin ortalarından etibarən Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin (o cümlədən ədəbi dilin) məşəyi ilə əlaqədar müəyyən ümumi qənaətlər formalaşmaqda və milli tarixi-filoloji təfəkkürün əsaslarını təşkil etməkdədir. Azərbaycan dili, məlum olduğu kimi, ən qədim zamanlardan Avrasiyada geniş yayılmış türk dilləri qrupuna daxildir. Dil (eyni zamanda ədəbi dil) prosesləri ictimai mahiyyəti etibarilə etnik proseslərlə sıx bağlıdır.

Açar sözlər: dövr, qrammatika, lüğət, əsər, şeir

Sevinj Yashar Mammadova

Azerbaijani literary language and internal speech problems

Abstract

The vocabulary of the Azerbaijani literary language comes to the Soviet period with its own historical character, both in relation to the sources of enrichment and the level of functional stylistic differentiation, and this character directly affects its development in the Soviet period.

The history of the literary language of Azerbaijan, if we do not take into account a number of initiatives that are not so systematic and consistent, started to investigate from the 30s of our century. From the point of view of the development of the literary language of Azerbaijan and the increase of its social influence, the former Soviet period is of special importance among the stages of the literary language. In addition to the literary and artistic style, which has gained rich traditions for many centuries, journalistic, scientific and epistolary styles of the literary language began to take a leading position in this period due to the development of society. Fundamental research of this period of our literary language remains a relevant source for linguists because in the process of conducting research in this direction, the further development paths of the Azerbaijani literary language are clarified, a progressive criterion is revealed by summarizing various linguistic facts, and it allows to obtain certain scientific results. The literary language of Azerbaijan was formed on the basis of the national language of Azerbaijan and as a result of rather complex ethnolinguistic processes. There are often mutually exclusive opinions about this. However, since the mid-1980s, certain general conclusions regarding the origin of the Azerbaijani people and the Azerbaijani language (including the literary language) have been formed and form the basis of the national historical-philological thinking. The Azerbaijani language, as it is known, belongs to the group of Turkic

languages widely distributed in Eurasia since ancient times. Language (at the same time, literary language) processes are closely related to ethnic processes by their social nature.

Key words: *period, grammar, dictionary, work, poem*

Giriş

Azərbaycan ədəbi dili sovet dövründə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu mərhələ Azərbaycan ədəbi dili tarixində əlifba, orfoqrafiya məsələləri ilə yanaşı, leksik, semantik və qrammatik proseslərin də sürətli inkişafı dövrüdür. Əlifba və orfoqrafiya məsələləri ilə bağlı qərar və göstərişlər əhalinin savadlanması, ümumi mədəni səviyyənin yüksəldilməsi kütləvi təhsil sahəsində başlıca tədbirlərdən idi. Yeni ictimai-iqtisadi quruluşla, sosial inkişaf və elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar, dildə yeni söz birləşmələri, leksik və sintaktik vahidlər meydana çıxır və bunların xəlqi ifadə üsulları dilin formalaşması prosesinə çox böyük təsir göstərirdi. Bir sıra sözlərin mənaca genişlənməsi, yaxud daralması, yeni mənə qazanması, yeni leksik və leksik-qrammatik vahidlərin yaranması dilin lüğət tərkibinin inkişafında mühüm rol oynayırdı.

Bu dövrdə “dil yalnız məişətdə, ədəbi və elmi əsərlərdə yaşamaqla məhdudlaşmayıb, iqtisadi, ictimai həyatın hər bir sahəsində və o cümlədən, dövlət idarələrində geniş şəkildə işlənmək imkanı əldə etdi” (Axundov, 1979:114-115).

Bütün əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, soveq dövründə də ya daha sürətli, daha mütəhərrik olmuşdur. Həm də sürət öz keyfiyyətinə görə əvvəlki dövrlərdən fərqlənir. Bu sürət ictimai-siyasi həyatdakı dinamikaya uyğundur. Təbii ki, bu vəziyyət ictimai həyatla bilavasitə bağlı olan, onun hər bir dəyişikliyinə reaksiya verən dilə, xüsusilə dilin lüğət tərkibinə dərhal öz təsirini göstərirdi. Həqiqətən, bu dövrdə lüğət tərkibinin inkişafı, yeni söz yaradıcılığı sosial-ictimai şəraitdən doğulmuş dinamikaya mütənəsbib vüsət götürür, 20-ci illəri həyatın bütün sahələri üzrə, o cümlədən, dil cəhətdən qarşılıqlı təsir dövrü adlandırmaq olar. Bu dövrün leksikası üsluba rəngarəngliyə malik variantlarla zəngindir. Leksik normadakı qeyri-sabitlik, dəyişkənlik nitqin müxtəlif sahələrində onun dərk edilməsindəki özünəməxsusluqla, forma hüdudlarının müəyyənləşməsindəki qəribəlik, anlaşılmazlıq və dolaşlıqla xarakterizə olunur.

20-30-cu illər, ümumiyyətlə ədəbi dilin tarixində az təsadüf olunan situasiyalar dövrüdür. Belə ki, ədəbi dilin vəziyyətini, eyni zamanda, iki baxımdan təsvir etmək olar – öz təbii inkişafı və qısa müddətdə xarici dillər çərçivəsində yaradılmış süni konservasiya. İlk dövrlərdə köhnə sözlərlə yeni sözlərin mübarizəsi gedir, sosial-iqtisadi, elmi-texniki inkişafı, əlaqədar daxili imkanlar hesabına yeni sözlər yaradılmasına böyük ehtiyac hiss edilir. Alınma sözlərin potensialı artır və bununla yanaşı, onların işlənmə perspektivlərini tənim etmək lüzumu ortaya çıxır. Beləliklə, dilin lüğət tərkibinin də normalaşdırılması sahəsində mübarizə başlayır. Bu mübarizədə dilin daxili imkanlarının ön plana çəkilməsi əsas və həlledici əhəmiyyətə malik olmuşdur. Lakin lüğət tərkibinə olan münasibət ayrı-ayrı mərhələlərdə müxtəlif səciyyə daşmışdır. Belə ki, məsələn, 20-30-cu illərdə lüğət tərkibində baş verən dəyişmələrlə 50-60-cı illər arasındakı dəyişmələrdə əsaslı fərq müşahidə olunur. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin ayrı-ayrı mərhələlər üzrə inkişaf xüsusiyyətlərinin izlənilməsi sabitləşən, köhnələn və yeni yaranan dil vahidlərinin ümumi mənzərəsini də təsvir etməyə imkan yaradır. (Hacıyev, 1989: 96)

Xalqların həyatındakı sosial-iqtisadi, siyasi və mənəvi inkişaf amilləri sayəsində milli münasibətlər genişlənir və ümumi xarakter alır. Şübhəsiz ki, milli münasibətlərin inkişafında və genişlənməsində, dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində bu dillər üçün ümumi olan leksik vahidlərin rolu böyükdür. Burada dialektik vəhdətdə olan iki proses müşahidə edilir. Bir tərəfdən, sosial-siyasi və iqtisadi amillərlə əlaqədar yaranmış ümumi dil vahidləri milli münasibətlərin inkişafına müəyyən təsir göstərir; digər tərəfdən, milli münasibətlərin inkişafı müxtəlif xalqların dillərində ümumi səciyyə daşıyan sözlərin potensialının artmasını şərtləndirir.

Bədii şəkildə təsvir olunmuş daxili nitqin tətbiq edilməsi bədii ədəbiyyatın idrak-estetik təbiiliyi ilə, yəni bədii obrazın yaranması ilə şərtlənir. Daxili nitqin bədii mətnə əsas təyinatı verbal vasitələrlə qəhrəmanların daxili aləminin təsvir edilməsindən ibarətdir. Həmin təsvir onların düşüncə və duyğularının təqdim edilməsi vasitəsilə baş verir. Daxili nitq vasitəsilə yazıçı personajların düşüncə və hisslərini açıqlayır, çünki bu hisslər və düşüncələr şifahi nitqdə öz əksini tapmır və bilavasitə “daxildən”, mürəkkəb, “axıcı” proses kimi təqdim olunur.

Bizim fikrimizcə, daxili nitq termininin arxasında iki hadisə dayanır. Həmin iki hadisə tam fərqli təbiətə malikdir və ayrı-ayrı elmi fənlərin öyrənilmə obyektləri (predmeti) kimi çıxış edir. Onların birincisi - psixoloji daxili nitqdır, o da psixologiya və psixolinqvistika elminin tədqiqat obyektı (predmeti) kimi; ikinci hadisə - bədii daxili nitqdır ki, o da linqvistika və ədəbiyyatşünaslıq elminin predmeti hesab oluna bilər.

Göstərilən məfhumları terminoloji baxımdan, yəni psixoloji (təbii) daxili nitqi və bədii şəkildə təsvir edilmiş daxili nitqi bir-birindən ayırmaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, daxili və şifahi nitqin müqayisəli tədqiqi problemi indiyə qədər ciddi şəkildə müzakirə olunmamışdır.

Aparılan müşahidələrdən məlum olur ki, bədii mətnədə daxili və şifahi nitqin arasında xeyli oxşarlıq var. Yəni bu iki nitq növünün hər ikisi oxucuya ünvanlanır və oxucu tərəfindən qavranılır, hər ikisi ədəbi dil vasitəsi ilə eyni üsul və formalar çərçivəsində tərtib olunur. Ondən başqa, dil materialının tipləşdirmə və seçim prinsipləri də ümumilikdə eynidir, çünki həm daxili, həm şifahi nitq – estetik xarakterli hadisə fenomenidir.

Eyni zamanda, iki nitq növü həm məzmun həm struktur baxımından fərqlənir. Məzmun fərqləri ondan ibarətdir ki, şifahi nitq personajın nitqini, daxili nitq isə, onun düşüncə prosesini göstərir. Strukturda olan fərqlər ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların və sintaktik konstruksiyaların şifahi və daxili nitqdə reallaşması ilə bağlıdır. Həmin fərqlər həm kəmiyyət, həm keyfiyyət xarakteri daşıyır. Belə ki, kəmiyyət fərqləri ayrı-ayrı sintaktik vahidlərin işlənmə dərəcəsi ilə, keyfiyyət fərqləri isə şifahi nitq üçün, adətən, səciyyəvi olmayan sintaktik vahidlərin daxili nitqdə işlənməsi ilə bağlıdır. Daxili nitq üçün daha çox ekspressiv (nida və sual cümlələri, təqdimat konstruksiyaları və b.) və danışq (təktərkibli və natamam cümlələr, birləşdirici konstruksiyalar, sintaktik paralelizm və təkrarlar) vahidləri səciyyəvidir. Həmin vahidlər ən müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir: ekspressiv vahidlər personajın emosional durumunun gərginliyini göstərir, danışq vahidləri isə nitq-təfəkkür fəaliyyətinin təbiiliyini təqlid, imitasiya edir. Daxili nitqin dialoji xarakter daşması ideyası filosofların, psixoloqların və elmşünasların idrak fəaliyyətinə və elmi yaradıcılığa həsr edilmiş tədqiqatlarında özünün ən parlaq təzahürünü tapmışdır. Həmin tədqiqatlarda təfəkkür və nitq proseslərində, şəxsiyyətin şəxslərarası münasibətlərdə təşəkkül tapmasında, özünü təsdiq etməsində dialoqun aparıcı rolu vurğulanır, dialoqun özü isə ünsiyyət forması, dialektik düşüncə üsulu kimi öyrənilir.

Linqvistikada daxili nitqin dialoqluğu ideyası, adətən, monoloji və dialoji nitqin tədqiq edilməsi ilə əlaqədar müzakirə olunur. Belə bir fikir də mövcuddur ki, dialoqluq daxili nitqin əhəmiyyətli əlaməti və daxili monoloqun linqvistik strukturunun səciyyəvi xüsusiyyətidir. Hal-hazırda bu yanaşmanı hamı tərəfdən qəbul edilmiş hesab etmək olar.

Təbii daxili nitq danışan şəxsin özünə, yaxud onun təsəvvür etdiyi şəxsə yönəldilir, lakinkommunikativliyə malik deyil, çünki ünsiyyət üçün nəzərdə tutulmur və danışan şəxsin daxilində qalır. Bədii şəkildə təsvir edilmiş daxili nitq ikiqat ünvanlanmış nitqdır: birincisi, personajın nəzər nöqtəsindən – özünə, yaxud təsəvvür etdiy mü sahibinə, ikincisi, müəllif mövqeyindən personajın nitqi ilə oxucuya ünvanlanır və yalnız belə olduğu halda vasitəli kommunikativ nitqə çevrilir.

Daxili nitqin xarakterini müəyyən edərəkən, dialoqluğu və dialoq məfhumunu (geniş və məhdud mənada) bir-birindən ayırmaq lazımdır.

İnsan öz həyatında daim ətraf həyatla ünsiyyətdə olur, canlı və cansız mühitin hadisələri və əşyaları ilə münasibətlər qurur. Onun bütün həyatını, ömrünü reallıqla müəyyən bir fasiləsiz dialoq kimi, yəni makrodialoq kimi təsəvvür etmək mümkündür. Makrodialoq irihəcimli dialoqlardır. Makromətnlər mikrotemalar silsiləsi əsasında formalaşır və əsərin həcmindən asılı olaraq, saysız mikrotemaların ustalıqla əlaqələndirilməsi yolu ilə əsas temanı oxucuya çatdırır.

Daxili nitqin dialoqluğu da – yəni xəyali (yanlış dialoqluq) və daxili nitqin reallaşması forması da – xəyali dialoq (pseudodialoq) bundan irəli gəlir, çünki onlarda mü sahiblərin real yox, təsəvvür edildiyi qarşılıqlı əlaqəsi əks olunur. Həmin qarşılıqlı əlaqə danışan şəxsin ən fərqli cəhətlərini təqdim edir, bu da bir şüur, bir tip düşüncə çərçivəsində, bir məntiq hüdudlarında baş verir.

Beləliklə, bədii şəkildə təsvir edilən daxili nitq (təbii nitq kimi), dialoqların zahiri əlamətlərinə baxmayaraq, şərti (burada konkret olaraq bədii) dialoqlaşmaya malik prinsipial monoloji törəmədir.

Linqvistikada daxili nitqin (daxili monoloqun) və düşüncə axınının əlaqəsi ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. P.O. Yakobson hesab edir ki, daxili monoloq və düşüncə axını – fərqli səviyyəli

məfhumlardır. Birincisi (yəni daxili monoloq) üslubiyata aiddir və üslub üsulu kimi müəyyən edilir, ikincisi isə (düşüncə axını) psixologiyaya aiddir və düşüncə fəaliyyətinin baş vermə vasitəsi kimi xarakterizə edilir. Bədii daxili nitq vasitəsilə daxili danışq prosesi nitq-təfəkkür fəaliyyətinin son mərhələsi kimi, yəni fikir şüurda dil vasitələri ilə formalaşdığı kimi təsvir olunur. Belə hallarda daxili monoloq nitq-təfəkkür fəaliyyətinin bədii təsvirinin ümumi forması kimi çıxış edir. Həmin forma “düşüncə axını üçün” yeganə və daxili nitq üçün əsas olan formadır.

Milli əlaqə və münasibətlərin genişlənməsi ilə xalqlar arasında mədəni-kütləvi kommunikasiyaya meyyl artır və onların ümumi mədəniyyəti arasında yaxınlaşma və dil əlaqələrinin genişlənməsi özlüyündə hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi amillərindən biri kimi çıxış edir.

Dillərin ümumi inkişafına təsir göstərən amillərdən biri də bu dövrdə kütləvi kommunikasiya vasitələrinin rolunun daim artmasından ibarətdir.

Kütləvi kommunikasiya vasitələrindən olan qəzet, jurnal, radio, televiziya, kino, teatr və s. ədəbi dilin inkişafına, yazılı və şifahi nitqin cilalanmasına, habelə yeni sözlərin meydana çıxmasına çox böyük təsir göstərir. Hələ 20-ci illərdə ədəbi dilin inkişafında kütləvi kommunikasiya vasitələrinin güclü təsiri özünü göstərməyə başlamışdı. Bu cəhət inqilabdan əvvəlki və sonrakı dövrün ədəbi dil xüsusiyyətlərinin müqayisəsində daha aydın şəkildə müşahidə edilir. Kütləvi kommunikasiya vasitələri gündəlik zəruri hadisələri əks etdirdiyindən burada sosial-siyasi həyatın bütün sahələri, ictimai-mədəni inkişaf, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı mühüm yeniliklər işıqlandırılır. Yeni dövrün hadisələrini əks etdirən dil vahidləri kütləvi kommunikasiya vasitələrini köməyi ilə daha tez ümumxalq xarakteri ala bilir. Keçmiş ictimai quruluşla bağlı bir sıra dil vahidləri işləndikdən qalır və yeni ictimai quruluşla əlaqədar yarananlar üçün həqiqi mənada geniş meydan açılır.

Əsas kütləvi təbliğat vasitələrindən olai mətbuat ədəbi dilin üslublarının diferensallaşmasında, qrammatik normalaşmada, lüğət tərkibinin, xüsusilə terminoloji vasitələrin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Ədəbi dilin inkişafında mətbuat dilinin rolu bir də ona görə mühümdür ki, burada müxtəlif janrdə yazılmış mətnlər özünə yer tapır.

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mətbuat dilinin xüsusi çəkisi vardır. Həyatda baş verən ən mühüm ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı olan sözlər, yeni ifadə formaları qəzet dili vasitəsilə daha kütləviləşir. N.Xudiyev yazır: «Qəzet dili ancaq ədəbi nitq nümunəsi olmaqla qalmır, o eyni zamanda ədəbi dilin kütləvi şəkildə yayılması funksiyasını yerinə yetirir, çünki «Kommunist» qəzetinin dili bütün rayon qəzetləri və Azərbaycanda başqa mətbuat orqanları üçün nümunə hesab edilir». (Xudiyev, 2008:126-127)

Qəzet dili, ümumiyyətlə, yeni terminlərin, metaforaların, xalq dili ifadələrinin, üslubi neologizmlərin, dialektizmlərin, arxaizmlərin, tarixizmlərin və s. işlədilməsi baxımından ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayır.

Azərbaycan ədəbi dili bu dövrdə əvvəlki dövrləri heç birində müşahidə olunmayan çoxşüurlu inkişaf yolu keçmişdir. Lakin ədəbi dildən çıxan və ədəbi dilə daxil olan, habelə yeni yaranan dil vahidlərinin ümumi çəkisinə görə bu inkişaf sovet hakimiyyəti illərində həmişə eyni səviyyədə olmamışdır. Müəyyən mərhələlərdə yenilik çaları olmayan sözlər çox işləndiyi halda, bəzi dövrlərdə yeni sözlərin işləkliyi güclənmiş, ənənəvi olaraq işlənməyən bəzi sözlər isə ya tamamilə dildən çıxmış, ya da başqası ilə əvəz olunmuşdur. Digər tərəfdən isə, ilk zamanlar elmi-texniki tərəqqinin səviyyəsi nisbətən aşağı olduğundan həmin dövrdə termin yaradıcılığı prosesi zəif idi və s.

Ədəbi dilimizin inkişafında rus dili, ümumiyyətlə götürsək mütərəqqi rol oynamışdır. Lakin ilk dövrlərdə rus dilində alınan sözlərin hamısı sonralar dilimizin lüğət tərkibində vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmişdir; işlənməsinə ehtiyac olanlar saxlanılmış, bnr çoxları isə müvəffəq qarşılıqları ilə əvəz edilmişdir. İlk dövrlərdə kütləvi şəkildə ərəb-fars sözlərinin çıxarılması və sonradan onların müəyyən qisminin yenidən qaytarılması da ədəbi dildə inkişafın birbaşa axınla getmədiyini, bu prosesin özündə də müəyyən ziddiyyətlərin mövcud olduğunu göstərir.

Ədəbi dilin inkişafında alınmaların rolu nə qədər böyük olsa da, birinin sırada, əlbəttə, dilin imkanları əsasında yaranan söz və ifadələr durur. Daxili imkanların əsasında yaranan sözlər də bilavasitə ictimai-siyasi inkişaf, elmi-texniki tərəqqi ilə, habelə mədəniyyətin və mənsətin yüksəliş səviyyəsi ilə bağlıdır. Lakin bu yolla yaranan sözlərin hşç də hamısı ədəbi dilin inkişafına eyni dərəcədə təsir göstərə bilmir. Xüsusən bu dövrün ilk onilliyində dilin daxili imkanları hesabına yaranmış bir sıra sözlər vətəndaşlıq

hüququ qazana bilməmiş və unudulub getmişdir. Son dövrlərdə də bir sıra alınma sözlər əvəzinə yeni sözlər düzəltmək meyli hiss olunur ki, bu meyl, əlbəttə, ilk inkişaf dövrlərindəkindən fərqlənir.

K.M.Musayev göstərir ki, sovet dövründə “türk dillərində yeni ümumi sovet leksik fondu yaranmışdır. Bu leksik fond ölkənin, türkdilli respublikaların və vilayətlərin ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında köklü dəyişiklikləri əks etdirir”. Görkəmli tədqiqatçı türk dilləri leksik fondunun eyni inkişaf meylləri ilə bağlı fikrini davam etdirərək yazır: “Bununla yanaşı, türk dilləri leksikasının inkişafında problemlər də vardır. Bunlardan başlıcaları: bir tərəfdən, dilin əsl inkişaf meyllərini nəzərə almadan söz yaradıcılığında aludəçilik, digər tərəfdən, mənası həmişə aydın olmayan sözlərin başqa dillərdən alınması ilə bağlı aludəçilik, halbuki alınan anlayışları ifadə etmək üçün milli dilin özündə kifayət qədər söz və ya onun daxili imkanlarından istifadə edərək yeni söz yaratmaq mümkündür”.

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişaf özünəməxsusluğunu müəyyən edən cəhətlərdən birincisi ədəbi dilin leksik normasının sovet dövrünə hansı keyfiyyətdə gəlməsindən ibarətdir. Bu məsələnin aydınlaşdırılması və sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin tədqiqi prosesində daim diqqət mərkəzində olması ona görə lazımdır ki, bir neçə əsrlik tarixə malik leksik-semantik hadisələr sovet dövründə də fəaldır, onların səbəblərinin aşkarlanması zamanı tədqiqatçı dövrün hüdudlarından kənara çıxmağa, səbəbiyyət əlaqələrinin arxasınca daha əvvəlki dövrlərə müraciət etməyə məcburdur.

Leksik normanın inqilabəqədərki vəziyyəti ədəbi dilin özünün vəziyyəti kontekstində, başqa sözlə, funksional üslubların fəaliyyəti hüdudunda təsvir edilərsə, biz aşağıdakı mənzərənin şahidi olarıq.

XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin leksikasında tarixi dönüş baş verir: yüzlərlə milli lüğəvi vahid ədəbi işləkdikdən qalır, bununla yanaşı, bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, ərəb, eləcə də fars mənşəli leksika tədricən kəmiyyətə azalmağa doğru gedir. XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi dilin xalq dilinə daha yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq leksik normanın demokratizmi güclənir. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən ərəb, fars dilləri ilə yanaşı, rus dili də tədricən alınma söz mənbələri sırasına keçir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində rus-Avropa mənbəyi ərəb, fars mənbələri ilə eyni gücdə olur. O mənada yox ki, rus-Avropa dillərindən ədəbi dilə keçən sözlərin kəmiyyəti ərəb, fars sözləri həddindən artıq çoxdur, eyni olan – mənbələrin tarixi-psixoloji nüfuzudur: ərəb, fars mənbəsi yüz illər boyu davam edən təsir təcrübəsi - ənənəsi, rus-Avropa mənbəsi isə perspektivi ilə güclüdür. Əsas lüğət fondu - ədəbi dilin leksik normasının istinad etdiyi baza isə millidir, ona görə də iki müxtəlif mədəni-tarixi mühitin təsiri leksik normanı milli əsaslardan məhrum edə bilmir. (Dəmirçizadə, 1979: 96).

Funksional üslub sahəsi leksik normanın mövcudluğunun linqvistik şərti kimi onun fəaliyyəti dairəsini aşağıdakı şəkildə müəyyən edir: bədii üslub (demokratik və qeyri-demokratik ifadə formaları), publisistik üslub (yeni də iki ifadə forması), elmi üslub (olduqca qeyri-diferensial şəkildə) ; ədəbi dilin lüğət tutumu da bunlara uyğundur.

Bədii üslubun demokratik ifadə forması (M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, N.Vəzirov, N.Nərimanov və başqalarının dili) ilə yanaşı, qeyri-demokratik (əsasən romantiklərin dili) ifadə formasının mövcudluğu leksik normanın iki müxtəlif varinatını, başqa cür desək, sözə üslubi münasibətin iki tipini təqdim edir. Variantlılıq, müxtəliflik XX əsrin əvvəllərində getdikcə güclənir, eyni zamanda, nəzəri-konseptual şəkildə əsaslandırılır. Publisistik üslubda da təxminən eyni hadisə baş verir, lakin demokratik ifadə tərzinin, deməli, həm də leksik normanın demokratizminin publisistik dildəki qələbəsi bədii üslubdakına nisbətən asan başa gəlir, çünki publisistik üslubda kütləvi anlaşıqlıq əsas şərtidir və mətbuatın dilini qütlə anlamırsa, onun mövcudluğu sadəcə olaraq mümkün deyil. Ona görə də “Molla Nəsrəddin” jurnalı bir neçə on il yaşadığı halda, qeyri-demokratik dildə yazan məcmuələr, qəzetlər bir neçə ildə öz ömrünü başa vurur. (Abdullayev, 1992: 39).

İnqilabəqədərki dövrdə elmi üslub, qeyd ediləndi kimi, olduqca qeyri-diferensial şəkildə idi – elmi daşıyıcısı olan ictimai qüvvələr gücsüz idi; ona görə yox ki, milli təfəkkür elmi mədəniyyətdən uzaq düşmüşdü; ona görə ki, elmi təfəkkür ya başqa dillərdə - ərəb, fars, rus, Avropa dillərində fəlakətə uğraymışdı, ya da olduqca publisistik şəkildə təzahür edirdi ki, bunu heç cür elmi üslub hesab etmək olmaz (Azərbaycanda elmi müəssisələrin olmaması elmi üslubun taleyinə həlledici təsiri göstərmişdi). Elmi üslubun qeyri-diferensial şəkildə təzahürü isə terminologiyanın zəif inkişafı demək idi. (İsmayılova, 2016: 71-72)/

İnqilabdan sonra da lüğət tərkibinin bu mənzərəsi bir müddət qalır, xüsusilə 30-cu illərə qədər leksik normaya münasibətdə tarixi tərəddüdlərin davam etməsi özünü göstərir, eyni zamanda, mövcud ictimai-

siyasi şərait məsələni bir qədər də mürəkkəbləşdirir: ərəb, fars sözlərinə qarşı amansız bir cəbhə açılır, əvəzində isə, heç bir linqvistik əsası olmadığı halda, inqilabi dəyişikliyi vüluqar məzmununda başa düşməyin nəticəsi olaraq ədəbi dilə hədsiz rus-Avropa sözlər gətirilir. M.A.Şirəliyev bu cür sözlərin bütöv bir siyahısını təqdim edir (siyahıya böyük işlənmə tezliyinə malik 100-ə qədər söz-termin daxildir) və yazır: “Ərəbçilik-farsçılıq” deyə, dildə əsrlərdən bəri işlədilmiş istilahları çıxarmaq iki böyük səhvə: 1) ehtiyac olmadan lüzumsuz Avropa sözləri ilə dilimizin zibillənməsinə; 2) bugünkü elmlərimizin, ədəbiyyatımızın onların tarixindən ayrılmasına yol vermişdir”. Beləliklə, bu çox mühüm bir cəhətdir ki, sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı əvvəlki dövrlərin inkişaf məntiqini də ehtiva edir, davam etdirir, yəni linqvistik-psixoloji varislik əlaqəsi qırılmır. 20-ci, xüsusilə 30-cu illərdə S.Vurğun öz şəxsi dilini XVIII əsrin demokratik dilinə - M.P.Vaqif üslubuna istinadən inkişaf etdirir; M.F.Vaqif dili üçün xarakterik olan bir sıra sözləri, ifadələri S.Vurğun da yeni tarixi şəraitin faktı kimi işlədir: havalanmaq, ağzı şirin sözlü, könüldən könülə yollar görünmək və s. (Babayev, 2004: 116)

Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi inqilabaqədərki dövrlərin lüğət tərkibinin keyfiyyətdə davamıdır. Belə ki, leksik-mesantik normanın bu dövrdə kəsb etdiyi keyfiyyət inqilabdan əvvəlki dövrlərdən formalaşmağa başlayır. XVIII əsrdən lüğət tərkibində özünü göstərən millilik XIX əsr boyu inkişaf edir, XX əsrin əvvəllərində, güclənir və daha böyük ictimai-demokratik məzmun kəsb edir. (Abdullayev, 2006: 81-82)

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibi sovet dövrünə istər zənginləşmə mənbələrinə, istərsə də funksional üslubi diferensiasiya səviyyəsinə münasibətdə özünəməxsus tarixi xarakteri ilə gəlir və bu xarakter onun sovet dövründəki inkişafına bilavasitə təsir edir.

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi ümumxalq dili leksik bazasına istinadən inkişaf edir – ümumxalq dilinin leksikası isə qədimdən bəri formalaşma-formalaşma gəlir, bu mənada ədəbi dilin lüğət tərkibinin sovet dövründə ümumxalq dili hesabına zənginləşməsi prosesi də, əslində, daha əvvəlki dövrlərlə linqvistik-tarixi əlaqənin ifadəsidir. Ümumiyyətlə, “türk xalqlarının şifahi yaradıcılıq nümunələrinin dilində terminoloji leksikayı zənginləşdirmək üçün imkanlar az deyildir”.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. (1992), Azərbaycan dili məsələləri, Bakı: BU nəşriyyatı.
2. Axundov, A. (1984), Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı: Maarif.
3. Axundov, A. (1978), Ümumi dilçilik, Bakı: Şərq-Qərb.
4. Abdullayev, N. (2006), Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı: ADPU nəşriyyatı.
5. Abdullayev, Ə. (2006), Koqnitiv dilçiliyin əsasları, Bakı: Sabah.
6. Ağayeva, F. (1975), Şifahi nitqin sintaksisi, Bakı: Maarif.
7. Axundov, A. (1979), Ümumi dilçilik (dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları) Bakı: Maarif.
8. Babayev, A. (2007), Dilçiliyə giriş, Bakı: Çinar-Çap.
9. Dəmirçizadə, Ə. (1979), Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı: Şərq-Qərb.
10. İsmayılova, M. (2002), Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı: Maarif.
11. Hacıyev, T. (1989), Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı: Elm.
12. Xudiyev N. (2008), Azərbaycan ədəbi dilitarixi, Bakı: Elm və təhsil.

Rəyçi: fil.ü.f.d. Aytac Zeynalova

Göndərib: 19.05.2022

Qəbul edilib: 25.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/58-61>

Arzu Tofiq qızı İsgəndərzadə
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
dissertant
arzuferecli.isgenerzadeh@gmail.com

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NƏŞR OLUNAN “HƏQİQƏT” QƏZETİ VƏ ONUN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ALINMA SÖZLƏRİN TƏHLİLİ

Xülasə

“Həqiqət” qəzeti Azərbaycanda 1909-1910-cu illərdə nəşr olunmuş siyasi, iqtisadi, ədəbi gündəlik bir qəzet olmuşdur.

“Həqiqət” qəzetinin dilində dövrün tələb və şərtlərinə uyğun olaraq ərəb, fars, rus-Avropa, osmanlı türkcəsində olan kəlimələrə tez-tez rast gəlirik.

Çarizmin Azərbaycanda möhkəmlənməsi ilə ədəbi dilimizdə rusca kəlimələrdən istifadə olunmağa başlandı. Bu dövrdə Rusiyanın Azərbaycan üzərindəki təsiri rus dilinin həm yazılı mətnlərdə, həm də danışq dilində tez-tez istifadə edilməsinə səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən uzun əsrlər boyu ərəb və fars dillərinin Azərbaycanda dövlət dili olması bu dillərin ədəbi dilimizə güclü şəkildə təsir etməsinə səbəb olmuşdur. XIX -XX əsrlər də Türkiyə-Azərbaycan arasındakı münasibətlərin yaxşı olması, bir çox ziyalılarımızın türk ziyalıları ilə tez-tez görüşmələri ədəbi dildə də öz əksini tapırdı. Bu təsirin izlərini “Həqiqət” qəzetinin dilində osmanlı türkcəsinə aid sözlərin və “yor” şəkilçisinin sıx şəkildə işlədilməsi görürük. “Həqiqət” qəzetinin səhifələrinə nəzər yetirdikdə ərəb, fars tərkiblərinin üstünlük təşkil etdiyi məqalələr istisna olmaqla qəzetin ümumi dili anlaşılandır.

Açar sözlər: mətbuat, qəzet, “Həqiqət” qəzeti, alınma sözlər, XX əsr

Arzu Tofiq Iskenderzadə

"Hakikat" newspaper published at the beginning of the 20th century and the analysis of foreign words used in its language

Abstract

“Hagigat” newspaper which had been issued between 1909-1910 years was political, economic and literary daily newspaper. According to the terms and demands of ist time we often come across with arabian, persian, russian-european, ottoman Turkish word language of the “Hagigat” newspaper.

It had been started using of Russian words in our literary language with strengthening of czarism in Azerbaijan. At that times the great influence of Russia on Azerbaijan had caused frequently using of russian language both in written texts and speaking. On the other hand during long centuries because of being Azerbaijan national language arabian and persian languages had a great impression on our literary language. Due to a good relation between Turkey and Azerbaijan in XIX-XX centuries, frequently meeting of most our educated people with turkish intellectuals had founded its influences in our literary language. Traces of that impression had shown itself with rapidly using of ottoman-turkish words and "yor" suffix in language of the “Hagigat” newspaper. While looking at pages of the “Hagigat” newspaper except articles that arabian and persian contents prevail, general language of the newspaper is understandable.

Key words: press, newspaper, "Hagigat" newspaper, loanwords, XX century

Giriş

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mətbuatının tarixində demək olar ki, bir dönüş nöqtəsidir. Bu dövr müxtəlif peşələrə qulluq edən ziyalılar tərəfindən Azərbaycan dilinin saflığı və ədəbi dilinin statusu uğrunda gərgin mübarizələrin getdiyi tarixi bir dövrdür. Bu dövrü xarakterizə edən cəhətlərdən ən başlıcası mətbuatın formalaşması və geniş vüsət almasıdır (AƏDT, 2007:5).

Demək olar ki, hər bir dil digr dillərin hesabına öz lüğət tərkibini genişləndirir. Xalqlar arasındakı siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr yeni sözlərin dilə daxil olmasına şərait yaradır. Qəzet dili, ümumiyyətlə,

yeni terminlərin, metaforaların, xalq dili ifadələrinin, üslubi neologizmlərin, dialektizmlərin, arxaizmlərin, tarixizmlərin işlədilməsi baxımından ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayır (Mamedov, 1973: 33).

Dildə yaranan yeni terminlər və sözlər mətbuatın aparıcı qolu olan qəzet səhifələri vasitəsi ilə geniş xalq kütlələri tərəfindən qəbul edildikdən sonra ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil edilir. Yavuz Akpınar “Azəri ədəbiyyatı araşdırmaları” əsərində bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatının üç böyük cərəyanın təsiri altında olduğunu yazır:

- 1) Türkiyəyə bağlı olaraq türkçülük cərəyanı;
- 2) Türkiyə, İran və digər islam ölkələrinin təsiri ilə İslamçılıq cərəyanı;
- 3) Rusiyanın təsiri ilə müasir siyasi və sosial cərəyanlar (Akpınar, 1994: 71).

XX əsrin başlanğıcından etibarən Bakıda kitab və qəzet nəşri böyük məsafə qət etmişdir. Azərbaycanda müxtəlif istiqamətli və müxtəlif mövzularda qəzet və jurnallar dərc olunurdu. Xüsusilə də, Orucov qardaşlarının nəşriyyatı, həm Azərbaycan yazıçılarının, həm də dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərini çap edirdi. Mətbuatın geniş diqqət görməsi sayəsində bir çox qəzet və jurnallar nəşr olunmağa başlamışdı.

“Həqiqət” qəzeti də bütün çətinliklərə baxmayaraq qəzet və jurnalların nəşrinin sürətlə artdığı dövrdə gün üzünə çıxdı. Qəzetin redaktoru Üzeyir bəy Hacıbəyov, nəşri isə Orucov qardaşları idi. “Həqiqət” qəzeti 1909-1910-cı illərdə fəaliyyət göstərdiyi üçün ərəb əlifbası ilə nəşr edilmişdir. Qəzetin dili isə Azərbaycan türkcəsidir. Sözü gedən illərdə, Azərbaycan hələ müstəqil bir dövlət deyildi və xarici kəlimələrdən təmizlənmiş saf Azərbaycan dili yox idi. Buna görə də, qəzetin dili Azərbaycan türkcəsi olaraq qəbul edilsə də, burada yer alan məqalə və yazılarda ərəbcə, farsca, rusca və osmanlıca kəlimələrinə tez-tez rast gəlirik.

XVIII əsrlərdə tədricən ədəbi dilin xalq dilinə daha da yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq leksik normanın demokratizmi güclənir. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən ərəb, fars, dilləri ilə yanaşı rus dili də tədricən alınma söz mənbələri sırasına keçir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində rus-avropa dillərindən alınan sözlər, ərəb-fars mənbələri ilə eyni gücdə olur. O mənada yox ki, rus-Avropa dillərindən ədəbi dilə keçən sözlərin kəmiyyəti ərəb, fars dillərindən keçən sözlərin kəmiyyəti ilə eynidir; əslində ərəb, fars sözləri həddindən artıq çoxdur. Eyni olan mənbələrin tarixi, psixoloji nüfuzudur (Hacıyev, 1976:17).

Rus dilinin “Həqiqət” qəzetinin dilinə təsiri: Rus dili müasir dövrün ən zəngin və geniş yayılmış dillərdəndən biridir. Azərbaycanda Çarizmin möhkəmlənməsi ilə get-gedə ədəbi dilimizdə rus sözləri özünü göstərməyə başladı. Rus dili vasitəsilə Avropa sözlərinin dilimizə daxil olması tarixi XIX əsrdən başlayır. Çünki Şimali Azərbaycanın Rusiyaya qatılması nəticəsində Azərbaycan xalqı ilə rus xalqı arasında siyasi, ictimai, iqtisadi, mədəni əlaqələr də yaranıb inkişaf etmişdir (AƏDT, 2007: 33). Bu dövrdə Rusiyanın Azərbaycan üzərindəki təsiri rus dilinin həm yazılı mətnlərdə, həm də danışılacaq dilində tez-tez istifadə edilməsinə səbəb olmuşdur. Qəzetdə yer alan məlumatlar arasında bəzi məktəblərdə məcburi olaraq rusca təhsil verilməsi xəbəri bəhs edilən dövrdə rus dilinin yeni nəsillərə məcburi şəkildə öyrədilməsi söylərini açıq şəkildə göstərir. Bu da təbii ki, Rusiyanın apardığı müstəmləkə siyasətinin bir parçası idi.

“Həqiqət” qəzetində də rusca kəlimələrin yavaş-yavaş dilimizə yerləşdiyini görürük. Hətta qəzetdə rus əlifbası ilə yazılmış yer adlarına və qəzet ilə bağlı məlumatlara da rast gəlmək mümkündür.

Qəzetin birinci səhifəsində “Həqiqət” yazısının üst tərəfində türkçə ayın tarixi, çıxdığı il, rusca olaraq isə qəzetin nömrəsi (№) və çıktığı il yazılmışdır. Daha sonra rusca və kiril əlifbası ilə qəzetin adresi və telefon nömrəsi qeyd olunmuşdur. Onun altında isə iki çizgi arasında Azərbaycan türkcəsi ilə “Gündəlik çıxan siyasi, ədəbi, iqtisadi Türk dilində Müsəlman qəzetəsidir” məlumatının ardından rus dilində və kiril əlifbası ilə (Yejednevnaya qazeta “Xakiqat” - “Pravda”) yazısı qarşımıza çıxır.

“Həqiqət” qəzetinin səhifələrinə nəzər yetirdikdə rus dilində bir çox sözlər ilə qarşılaşırıq. İdarə və inzibati bölgü ilə əlaqədar olaraq qubernator, quberniski, uyezd, “məktəb” əvəzinə “şkola”, “sınıf” əvəzinə “qlas”, “xalq təhsili” əvəzinə “narodna uçilişa” kimi sözlər süni şəkildə ədəbi dilimizə daxil edilmişdir.

Bundan başqa, bəzi reklam və elanların sonlarında əlaqə məlumatları və ünvan əski əlifba ilə yanaşı rus dilində, kiril əlifbası ilə də yazılmışdır. Rus mədəniyyətinin təsiri nəticəsində yeni yaranan idarə və texnologiyaya aid kəlimələrə “Həqiqət” qəzetinin səhifələrində də tez-tez rast gəlirik. Bunlardan

“pravda, soldat, pristav, pervozvanni, naçalnik, qradonaçalnik və s.” digər bu kimi kəlimələr tez-tez qarşımıza çıxır: “Qradonaçalnik cənablarının hökmüylə adları aşağıda zikr olunanların hər birinə müxtəlif miqdarda cərimə kəsilməmişdir.” (“Həqiqət”, №6, 1909:3), “Yeddi böyük qlasdan ibarət olan məktəbin qapalı olan beş qlasında siçanlar çörək qırıntısı bilə tapmıyorlar” (“Nuxidən/Həqiqət”, №6, 1909:3), “Şəhər idarəsində təsis olunan (adres stolu) şəhərdəki ev və əmlak sahiblərinin şəhər idarəsinə təqdim etdikləri (damavoy kniqalara) binaən (kartoçkalar) hazırlandığı məlumdur” (“Bakı xəbərləri/Həqiqət”, № 56, 1910:2), “Martın 5-də Gəncə istintaq məhkəməsində (okrujnoy sud) şayani-əhəmmiyyət bir davaya baqıldı” (“Bakı xəbərləri/Həqiqət”, 1910:3).

N.Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafı” kitabında qeyd edir ki: “Ədəbi dilin inkişafında rus dili mütərəqqi rol oynamışdır” (Xudiyev, 2013:15). Rus dilindən alınan sözlərin hamısı dilimizin lüğət tərkibində vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmişdir. Bir çoxları müvafiq qarşılıqları ilə əvəz edilmiş, işlənməsinə ehtiyac olanlar isə saxlanmışdır. “Həqiqət” qəzetində bəzən dilimizdə qarşılığı olan kəlimələr də rusca işlədilmişdir. Məsələn: sinif əvəzinə “qlas”, məktəb əvəzini “şkola” kimi.

Ərəb-fars dilinin “Həqiqət” qəzetinin dilinə təsiri: Uzun əsrlər boyu ərəb və fars dilləri Azərbaycanda ədəbi dil, dövlət və ya yazı dili olmuşdur. Buna görə də ərəb, fars söz və tərkibləri XX əsrə qədər ədəbi dilimizdə çoxluq təşkil etmişdir. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin leksikasında tarixi dönüş baş verir; yüzlərlə milli lüğəvi vahid ədəbi işləklərdən qalır, ərəb, eləcə də, fars mənşəli leksika kəmiyyətcə azalmağa doğru gedirdi (Hacıyev, 1976: 54).

Dəmirçizadə yazır ki: “Azərbaycan dilinə keçmiş ərəb və fars mənşəli sözlərin bir qismi bu dilin qrammatik quruluşuna uyğunlaşaraq özünə yaşamaq hüququ qazanmışdır. Bu sözlərin əksəriyyəti şəkli xüsusiyyətini, bir qismi isə semantik funksiyasını dəyişib bir növ milliləşdiyindən, dilimizin tələffüz normalarına uyğunlaşdığından xalqın malı olmuş, nəinki ziyalılar, hətta savadsızlar tərəfindən də anlaşılan, eyni formada və məzmununda işlədilən sözlərə çevrilmişdir” (Dəmirçizadə, 1959: 63-66).

Əlbəttə, bu sözlərlə yanaşı, XIX əsr ədəbi dilimizdə bəzən geniş xalq kütləsi tərəfindən heç başa düşülməyən söz və ifadələr də vardır.

Demək olar ki, “Həqiqət” qəzetinin bütün nömrələrində ərəb və fars sözlərinə tez-tez rast gəlirik. Ancaq o dövrdə, bu sözlər tez-tez istifadə edildiyi üçün dövrün insanları bu kəlmələri anlamaqda elə də çətinlik çəkmirdilər. Qəzetdəki ərəb və fars sözlərinin bir qismi istər ədəbi, istərsə də xalq dilində işlənmiş və milliləşmiş sözlərdir. Məsələn: *camaat, hak, hava, xidmət, təqsir, nahar, xana, cavan, adam, xəstə, məsələ, vəzifə*. Qəzetin dilində işlənmiş ərəb, fars sözlərinin digər bir qismi də o dövrün ziyalı təbəqəsinin dilində işlədilmiş, bugünkü dilimiz üçün köhnəlik təşkil etməkdədir. Məsələn: *ovqat, mövcudat, heyəti güzəra, dairəyi məzkurə, ehtimam, mərqum, təmsilat, güzariş, lihaza, fəhrüst, əşxas* və s.

“Hökümət adamları bu vaxt qədər şahsuvanların şiddətli bir niçə hücumlarını dəf etmişlərdir” (“Həqiqət”, №6, 1909:2), “Artıq heyət-i güzəra da gənc türklərdən təşəkkül edincə bütün Türkiyə gənc türklərin əlində deməkdir.” (“Həqiqət”, № 6, 1909:2), “Daire-i məzkurədə mövcud (156) səbinin 25-i bir məraz-i müdhış ilə müztərib bulunmaqdadır (“Həqiqət”, № 60, 1910:3), “Ol zaman yedigim şeylərdən hələ də irgənməgdəyəm, ətim tökülməgdədir, cavan əmirin hökmü üzrə məni öldürməgə cəsərət edəmiyordular, lakin ələd-davam kin xüsumet ibraz etməgdən çəkinmiyordular (“Həqiqət”, 1909, № 57, 1909:2).

XIX əsrdə mədəniyyət və tarix sahəsində olan irəliləmə hələ ilk illərdə geniş bir hərəkata çevrilməmişdi. Şərq mədəniyyətinin yayılmasında mühüm amil olan ərəb-fars dilləri xüsusiyyətlərini, lüğət, ifadə ibarələrini olduğu kimi mühafizə edirdilər. Lakin bu sözlərin bir qismi öz şəkil və məna xüsusiyyətlərini dəyişərək, tamamilə yeni mənada milliləşmiş sözlər kimi dilimizdə işləndi.

Türkiyə türkcəsinin “Həqiqət” qəzetinin dilinə təsiri: Hər zaman olduğu kimi, bu dövrdə də, Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin yaxşı olması, bu iki dövlət ziyalılarının tez-tez görüşməsi yazıçıların əsərlərində və mətbuatda da öz əksini tapırdı. O dövrdə Ortaq Türk dili düşüncəsinin daha üstün olduğunu söyləmək mümkündür. Əli bəy Hüseynzadə və davamçıları, Namiq Kamal, Ə.Həmid, R.M.Əkrəm kimi tənziat ədəbiyyatçılarının təsiri ilə bir çox yazıçılar osmanlı ləhcəsi ilə yazırdılar. Bu təsirin izləri “Həqiqət” qəzetinin dilində bir çox osmanlı sözlərinin və “yor” şəkilçisinin geniş şəkildə istifadə edilməsi ilə özünü göstərir. “Avropaya tələbə göndəriyorduk, bunlar müəllim olub övdət etdikdə tələbə yetişdiriyordu (“Yaponiyada müsəlmanlıq/Həqiqət”, № 59, 1910:3).

Bundan başqa, “bən, əvət, böylə, şu, iştə, hangi, lüzum, gazətə, baqalım, baqsana, birər, acəba, zatən, dolayı, gibi (kibi), bir takım, uyqu” kimi kəlimələr tez-tez istifadə edilməkdədir. “Teymur hər səhər quşlar kibi erkən oyanar”. (“Həqiqət”, № 57, 1910:2), “Ah, şu çöçuq nə qədər məsud, nə qədər bəxtiyar, onu hər kəs sevər, istər” (“Həqiqət”, № 57, 1910:2), “Nəzarətin bu kibi şəxslərin vücudundan təmizlənməsi xüsusunda xariciyyə nazirinə ixtiyari-tam verilmişdir” (Təzə il şənlikləri/Həqiqət”, № 59, 1910:1), “Əvət, o gözəl yalıboyu yavaş-yavaş müsəlmanların əlindən çıxmaqda və bunların yerinə başqa millətlər yerləşməkdədir (Kırımın Yalıboyu əhvalı/Həqiqət”, № 63, 1910: 4).

Nəticə

Göründüyü kimi, “Həqiqət” qəzetinin dilində osmanlıca kəlimələr geniş şəkildə işlədilmişdir. Qəzetin nömrələrindəki bir çox məqalələrdə türkçülük ruhu sezilməkdədir. Bu da öz əksini könüllü şəkildə osmanlıca kəlimələrin istifadəsində tapmışdır.

Qəzetdən olan nümunələrdə də göründüyü kimi, dövrün tələb və şərtlərinə uyğun olaraq ərəb və fars, rus, osmanlı türkcəsindən geniş istifadə edilsə də, qəzetin dili anlaşılardır. Dövrün ziyalıları Azərbaycan ədəbi dilini sadələşdirmək, xalq danışq dilinə yaxınlaşdırmaq naminə ərəb, fars tərkiblərindən az istifadə etməyə çalışırdılar. Lakin artıq bu dövrə qədər ədəbi dilimizə saysız miqdarda ərəb, fars sözləri daxil olmuş, bu sözlərdən əksəriyyəti öz şəkil xüsusiyyətlərini, hətta mənalarını belə dəyişdirmişdi. XIX əsrin sonlarından başlayaraq ədəbi dilimizin saflığı uğrunda bir çox maarifpərvər ziyalılarımız mübarizə aparırdı. Ü.Hacıbəyov, F.Köçərli, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir kimi tanınmış ziyalılar ədəbi dilimizin yad kəlimələrdən təmizlənməsinə böyük səy göstərirdilər.

Ədəbiyyat

1. Akpınar, Y. (1994), Azəri edebiyatı araşdırmaları, İstanbul: Dergah yayınları.
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. (2007), XX əsr, 4 cildə. C.3. Bakı : Şərqi-Qərb.
3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (2007). XX əsr, 4 cildə. C.4. Bakı : Şərqi -Qərb.
4. Cavad, Ə. (1991), Sən ağılama, mən ağılaram, Bakı: Yazıçı.
5. Dəmirçizadə, Ə.M. (1959), Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Füzulinin rolu, Bakı:API nəşriyyatı.
6. Məmmədov, C. (1973), Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qəzet üslubu (avtoreferat), Bakı: Elm və təhsil
7. Xudiyev, N. (2013), Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafı. Bakı:Elm və təhsil.
8. Hacıyev, T. (1976), Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I hissə, Bakı: ADU nəşri.
9. “Həqiqət” qəzeti, (1910), Bakı xəbərləri, № 56.
10. “Həqiqət” qəzeti, (1910), Yaponiyada müsəlmanlıq, № 59.
11. “Həqiqət” qəzeti, (1909), № 6, 57.
12. “Həqiqət” qəzeti, (1910), № 56, 57, 60, 63.

Rəyçi: fil.ü.f.d. Qətibə Quliyeva

Göndərib: 01.06.2022

Qəbul edilib: 03.07.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/62-66>

Gülər Sabir qızı Abdullayeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
dissertant
guler.32114@gmail.com

FÜZULİ VƏ QALİB POEZİYASI OXŞAR JANRLAR MÜSTƏVİSİNDƏ

Xülasə

XVIII əsr Türk sufi şairi Şeyx Qalib Fizuli ənənələri davam və inkişaf etdirən şairlərdən biri olmuşdur. Bu iki sənətkarı birləşdirən ortaq xüsusiyyət onların eyni mövzu və janrlarda şeirlər yazmasıdır. Qalibin qəzəl janrında yazdığı şeirlər Füzulinin qəzəllərini xatırladır. Şeyx Qalib divanında Füzuliyə həsr olunmuş şeirlər arasında təxmisələr xüsusi yer tutur. Bu onu göstərir ki, hər iki şairin əsərlərində forma və məzmun baxımından ortaq xüsusiyyətlər vardır.

Mövzu baxımından hər iki şairin yaradıcılığında məhəbbət mövzusu öndə gedən yerlərdən birini tutur. İlahi eşqi sonsuz məhəbbətlə tərənnüm edən bu şairlər dünya eşqinin əzabını yaşamış və tale yüklü bir ömür yaşayaraq ilahi eşq yaşantılarını şeirə çevirə bilmişlər. Məqalədə hər iki şairin qəzəl janrında yazdığı şeirlər müqayisəli şəkildə təhlil olunur.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, Türk ədəbiyyatı, Şeyx Qalib, qəzəl, ilahi eşq

Gular Sabir Abdullayeva

Fuzuli and Galib poetry in similar genres

Abstract

The eighteenth-century Turkish Sufi poet Sheikh Galib Fuzuli is one of the poets who continued and developed the traditions. The common denominator that unites these two artists is their theme in terms of both theme and genre. His poems in the ghazal genre are reminiscent of Fuzuli's ghazals. Among the poems dedicated to Fuzuli in Sheikh Galib's divan, takhmis have a special place. This shows that both poets have common features in their work in terms of form and content. From the point of view of the theme, the theme of love occupies a leading place in the works of both poets. These poets, who sang of divine love with infinite love, experienced the sufferings of worldly love and were able to turn their emotional turmoil into poetry by living a life full of destiny. The article describes in detail the subject matter of the ghazals of both poets.

Key words: Turkish literature, Sheikh Galib, Muhammad Fuzuli, divine love, ghazal

Giriş

Məhəmməd Füzuli XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının və dilinin inkişafında müstəsna rolu olmuş, həm də özündən sonrakı dünya ədəbiyyatının inkişafına böyük təkan vermişdir. “Füzuli öz dühası ilə Azərbaycana parlaq klassik bir ədəbiyyat verdi” (Cabbarlı, 2005: 237). Onun təsiri həm də türk dünyasında görkəmli şairlərin yetişməsində böyük rol oynamışdır. Özünəməxsus yaradıcılıq yolu keçən sənətkar böyük irsə sahibdir. Həm Füzuli, həm də Şeyx Qalib yaradıcılığında forma, məzmun cəhətdən onları birləşdirən ortaq cəhətlər var. Bu iki sənətkarı birləşdirən bir ortaq cəhət varsa, o da məhəbbət, eşq mövzudur. İlahi eşqi sonsuz məhəbbətlə tərənnüm edən bu şairlər dünyəvi eşqin əzablarını dadmış, tale yüklü bir həyat yaşamaqla ruhi sarsıntılarını şeirə çevirə bilmişlər.

Bu şairlər qəzəl janrının ölməz nümunələrinin yaratmışlar. Bu janrda yazmaq onların zövqlərinə uyğun gəldiyindən özlərinin duyğu və düşüncələrini bu janrda daha ətraflı əks etdirə bilmişdirlər. Qəzələ böyük dəyər verən Füzuli bu janrı dövrünün düşünən adamlarına şəfa bağışlayan bir nemət “ səfabaxşı-əhli nəzər” olduğunu yazır. Şair qəzəl yazdığı həm də “gülü- bustani-hünər” (hünər bostanının gülü) deyərək vəsf edir. Bu şairlərə görə qəzəl yazmaq sadəcə əyləncə, öləri duyğuları əks etdirən bir hal deyil, o, hikmət sahibinin lirik duyğularının, ruhi aləminin əksidir. O dövrdə qəzəl yazmaq şairin qüdrətini artırır, ona şöhrət gətirirdi. Füzuli türk divanının əvvəlində yazır:

Qəzəl bildirir şairin qüdrətini,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətini.
Könül, gərçi əsarə çox rəsm var,
Qəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar.
Qəzəl de ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola. (Füzuli, 1984: 9.)

Füzulinin qəzələ verdiyi dəyər şeirdə yer almaqdadır. Gözəl söz söyləmək şairi məşhurlaşdırır, cəmiyyət içərisində onun hörmətli və nüfuzlu etdiyini deyir. Bu fikrlərin təzadlı qovşağında şairin zamanədən şikayətini və nəzmin xar olduğu bir dövrdə yaşamasından şikayətçi olduğunun da görürük.

Bir dövrdəyəm ki, nəzm olub xar,
Əsar bulub kəsadi-əsrar.
Ol rütbədə qədrinəzmdir dun,
Kim, küfr oxunur kəlami-mövizun.

Şair “Leyli və Məcnun” poemasının əvvəlində isə nəzm yazmaq sənətini zamanəyə qarşı qoyur. Bu haqda M.C. Paşayev yazır: “ Şair özünü, öz yaradıcılıq qüdrətinin iqtisadi- dövrənə qarşı qoyur”.(Paşayev, 1994: 189-190.) Buna baxmayaraq, Füzuli həm öz zamanında, həm də bu dünyada qəzələ şöhrət tapdı.

Hər iki şairin divanında aparıcı yeri eşq mövzulu qəzəllər tutur. Bu eşq konsepsiyası onların yaradıcılığında müxtəlif zaman kəsimində dəyişərək ilahi yaradana doğru irəliləyir. Bu irəliləyiş ilk olaraq real zəmində aşiq və məşuq arasında baş verir. Füzuli yaradıcılığında bunu belə dilə gətirir:

Könlüm açılır zülfi-pərişanını görcək,
Nitqim tutulur qönçeyi-xəndadını görcək.
Baxdıqca sənə qan saçılır didələrimdən,
Bağrım dəlinir navəki-müjganını görcək. (Füzuli, 1958: 43.)

Yuxarıda verdiyimiz nümunədən görürük ki, şair burada sevgilisini görərək könülün sevinməsinə, o danışarkən dilinin tutulduğunu, ona baxarkən gözlərindən sevinc saçdığını, məşuqənin kirpiklərinin onun bağrına sanıldığını poetik sözün qüdrəti ilə dilə gətirir. Bütün bunlar real bir sevən aşiqin ruhi halını Füzuli bizə çatdırır. “Füzuli kainatın hər zərrəsində Allahın qüdrət və hikmətini görür, mövcudatı onun varlığına, birliliyinə dəlil sayır, hər varlıqda onun sifətinin təcəllasını dərk edirdi. Füzulinin şəxsiyyəti heç bir çərçivəyə sığmadığı kimi, onun məhəbbəti kainata sığmırdı. Bu üzdən də şairin beytlərində ilahi məhəbbətlə insani məhəbbət qovuşmuş şəkildə əks olunur”. (Qocayeva, 2010: 62.) Buna müvafiq olaraq Şeyx Qalib də ilk öncə dünyəvi məhəbbəti vəsf edərək deyir:

Eşqi söhbət mətləi divanı səhəttir mənə,
Məqtəi nəzmi həyatım qatı ülfətdir mənə. (Qalib, 2011: 348.)

Qalib qəzəllərində də mərkəz nöqtəsini məhəbbət təşkil edir. Nümunə gətirdiyimiz beytdən görürük ki, aşiq məşuqənin söhbətindən çox məmnundur. Sevgilisi ilə söhbəti dərdinə dəva, ömrünə şəfadır, bu söhbətlə onunla ülfət yaratmaq, ünsiyyət qurmaq həyatının başlanğıcıdır. Şair dünyəvi eşqin vəsfinindən müxtəlif janrlarda yazdığı müxəmməs, təxmis, qitə, rübailərində söz açır.

Cəm sər əncamını nəql etdi ləbi cam mənə,
Zəhrimar oldu meyi gərđişi əyyam mənə.
Matəmi firqəti dildarda oldum qurban,
Bil əcəb gəldi məhərrəmdə bu bayram mənə. (Qalib, 2011: 349)

Nümunə gətirdiyimiz beytlərdən görürük ki, mey içən aşiq başına gələn əhvalatları yadına salır. Bu şərab ona dünyanın gərđişini zəhrimara çevirir. Sevgililə ayrılığın qurbanı oldum, bütün bu bəlalər mənə məhərrəm ayında “bayram” oldu, deyir. Sözü gedən beytlərdə dünyəvi eşqin tərənnümü özünü açıq aydın göstərir. Başqa bir qəzəlində Qalib deyir:

Ol meh bizi tərک eylədi söhbət sənə qaldı,
Ey qəm, yenə meydani məhəbbət sənə qaldı.
Etdin həvəsi vasl ilə cani səri ehda,
Qurbanın olum qeyri mürüvvət sənə qaldı. (Qalib, 2011: 581.)

Şair gözəlin onu tərk etməsindən, məhəbbət meydanında özünün qəm, kədəri ilə yenə baş-baş qalmasından qorxur. Segilisinin yolunda başının belə qurban verməsini istəyən aşıq ondan mərhəmət diləyir, ümidinin onda olmasını deyir. Füzuli isə dünyəvi eşqini belə dilə gətirir:

Gər deyil, bir mah mehrilən mənim tək zar sübh,
Başın açıb nişə hər gün yaxasın yırtıb sübh. (Füzuli, 1958: 112.)

Bu şairlər dünyaya məhəbbət gözü ilə baxdıqları üçündür ki, bütün kainatın məhəbbət əsasında yarandığını zənn edirlər. Onlar səhərin açmasını, kainatın dönməsini, baharın gəlməsini, bülbüllərin oxumasını, pərvanənin şamın ətrafında dövr etməsini məhəbbətin gücü ilə izah edir.

Qalib insanı dərin məhəbbətlə sevən bir sənətkar idi. Onun məhəbbəti pak və ülvi insan hisslərinin tərənnümünü özündə ifadə edir. Onun sevgisində vəfa, sədaqət, səmimiyyət, fədakarlıq var. Onun aşıq riyadan, ikiüzlükdən, şəxsi mənafe dən uzaqdır.

Sünbülü xətləri kim tarifi küləhdan görünür,
Şərhai nahuni qəm arizi mehdən görünür.
Etmə tayib əzizim gehi rüsvayi eşq,
Bir Züleyxa kimi nakerde günəhdan görünür. (Qalib, 2011: 392.)

Qalib yaradıcılığının əvvəllərində təsvir etdiyi gözəllər mücərrət olmamış, bəzən onların real ünvanları da məlum olmuşdur.

Həzər naz ilə uşşaka bir nigahi o şuhun,
Rəhi niyazda yıllarca intizarına gəlməz. (Qalib, 2011: 62.)

Başqa bir qəzəldə isə şair sevgilisindən ayrılan aşıqın atrıq ondan ümidini üzdüyü, başqası ilə olması aşıqı daha maraqlandırmır. Şair deyir:

Nə çarə eyləyəyim çünki məndən ayrıldun,
Kiminlə istər isən, ey nədimi can, yar ol. (Qalib, 2011: 72.)

Qalib “Qıldım fəraq” rədifli qəzəldə “dərd əhlinin ah quşu olan könlünün “ eşq yuvasından pərvaz etdiyini dilə gətirir. İllərdir atəş tapan “ Hindi”nin atəştə atmaqdan vaz keçməməsini “ şahin baxışlı sevgilisindən ondan vaz keçmədiyini, “ eşq xəzinəsini bulan könlünün artıq “Kəbəsinə” bərpa etmədiyindən “ bu sevginin məxmər gözü üçün sərxoş olması” kimi bənzətmələri dilə gətirib. Qəzəldə deyilir

Murği ahi əhli-dərd lanedən qıldım fəraq,
Gör o Hunduyum ki, atəşxanadan qıldım fəraq.
Besti halü xatun olmam mən, ey şahin nigah,
Tairi qüdsüm ki, dami daneden qıldım fəraq.
Təni pristan eyləsinlər Kəbəi cismi tavar,
Gənci eşqi buldum ol viranədən qıldım fəraq. (Qalib, 2011: 685.)

Füzuli kimi Şeyx Qalib də real, dünyəvi məhəbbətin tərənnümünə həsr etdiyi şeirlərin daxili anlamında ilahi eşq anlayışı gizlənməkdədir. Şeyx Qalib hər şeydən öncə qəlbi Allah eşqi ilə döyünən bir mütəsəvvüf şair olmuşdur. Onun şeirlərinin ideya qaynağını Allah sevgisi, Qurana bağlılıq, peyğəmbərlərə məhəbbət təşkil edir. Mövləvi şeyxi olan Qalib təbii ki, Allah sevgisini bütün yaradıcılığı boyunca qoruyub saxlaya bilmişdir. Füzuli qəzəllərində də biz bu eşqi görürük. Şair qəzəldə deyir:

Oxun təsərrüf etdib cismi, qəsd-i-can etdi,
Noləydi rəhm qılıb keçməsəydi canımdan.

Bu haqda Ə. Şahi yazır: “Can mənəvi mərifətlər idrakından aciz olan “heyvani can” yaxud “bədən canı”ndan ibarətdir. Can mənəvi mərifətlər və ilahi cazibələr əxzinə layiq “ürək canı” yaxud “həqiqi candan” ibarətdir. Qurbanlıq məqamına layiq bilməklə ilahi canalıca qəmzələrin ötüb keçdiyini tələb edir.” (Əsgər, 2011: 111.)

Füzuli şeirlərində olduğu kimi Qalib də sevgilinin üzünü Allahın təcəllası sayır, Allahın insan surətində təcəlla etməsini şeirlərində dilə gətirərək deyir:

Heyrət ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni,
Surəti-halim görən surət xəyal eylər məni. (Füzuli, 2005: 300.)

Şair bu beyitdə üç dəfə surət kəlməsini müxtəlif anlamlarda işlətməmişdir. Gözəlin üzünü görən aşıq onu görəkən lal olduğunu deyirsə, ikinci misradakı surət isə onun vəziyyətini əks etdirir, üçüncü surət isə bu üzün bir xəyal olduğunu dilə gətirir. Qalib isə deyir:

Xabi xəyalı qəfləti aləm sanır görən ,

Mirat içində surəti adəm sanır görən. (Qalib, 2011: 437.)

Şair deyir ki, qəflət yuxusunu görənlər onu aləm sanır. Aləm aynasının içində gördüklərini aləm sanır. Allah özünün varlığını dərk etdirmək üçün insanı özünə bənzər biçimdə yaratdı. Odur ki, İnsani-kamil Allahın surəti anlamındadır. İnsan isə Tanrının surətindəndir. Hər iki sənətkarı heyrətə salan Tanrının gözəlliyidir. Hər iki şairin yaradıcılığında qəm, kədər, həsrət, əsl aşiqin sevinc və şadlığıdır. Kamil insan bütün bu əzablara sinə gərən cəfakəş aşıqlardır. Bütün bu dərdlərin dərmanı eşqdir. Füzuli deyir:

Eşq imiş hər nə var aləmdə,

Elm bir qeylü qal imiş ancaq .(Füzuli, 2005: 354.)

Divan ədəbiyyatının öyrənilməsində dini ideyalar arasında peyğəmbərlərlə bağlı rəvayət və əhvalatlara xüsusi yer verilir. İstər klassik dövr şairləri, istərsə də orta əsr həm divan şeiri, həm də aşiq şeiri üslubunda yazıb-yaradan şairlər Qurani-Kərim və peyğəmbərlərlə bağlı rəvayətlərə geniş yer vermiş, oradakı əhvalatları poeziyaya gətirmişlər. Hər hansı orta əsr divan şeirini araşdırarkən orada yer alan dini rəvayət və əhvalatların mahiyyətinə varmaq, onların köklərini araşdırmaq həmişə əsas səbəblərdən biri kimi ortaya çıxır. Həm Füzuli, həm də Qalib yaradıcılığında peyğəmbərlərlə bağlı mövzulara müraciət xüsusi yer tutur. Bu hər iki şairi birləşdirən əsas mövzulardan biridir.

Şeyx Qalib divanında Qurani- Kərimdə adı keçən bəzi peyğəmbərlərlə bağlı əhvalatlar poeziyanın süzgecindən keçərək onlarla bağlı əhvalatlardan söz açılmış, amma bəzilərinin isə sadəcə olaraq adları çəkilmişdir. “ Öncə qeyd etmək lazımdır ki, orta çağların bəlağət qurumunda qissə, hekayət, rəvayət, əfsanə və bu sayaq kateqoriyalar ədəbi növ kimi tanınır. Eyni zamanda həmin kateqoriyaların poetik özəllikləri bədii-estetik vasitə kimi çıxış edir. Bir sözlə, qissə, rəmz və işarələrin bədii obrazlar şəklində işlənməsi bədii düşüncə üçün daha önəmlidir. Bir çox sənətkarlar öz yaradıcılığında dastan, hekayə və qissələrdən istifadə edərək onlardan bədii-estetik ideyalarının daha bəlağətli ifadəsi üçün bir örnək kimi faydalanırlar” (Quliyeva, 2008: 156.)

Divanda yer alan qissələrin Qurani-Kərimdən gəlməsi Şeyx Qalib poeziyasının dini-təsəvvüfi qaynağını şərtləndirən əsas amillərdən biridir. “Qissə”kəlməsinin etimoloji anlamının parça, hissə mənasını verməsi , orada olan əhvalatların bir hissəsinin nəqli deməkdir. Dinlə ədəbiyyatın əlaqəsi özünü ən qədim abidələrdə- mifologiyada, folklor mətnlərində, antik yunan və Roma əsatirlərində, eləcə də təkallahlığın yaranmasından sonra qədim səmavi kitablarda (Tövrat, İncil, Quran) bir çox süjet və obrazların incəsənət və ədəbiyyatda öz əksini tapmasında bürüzə verir. E. Meletinski ədəbiyyatla dinin vəhdətindən bəhs edərək yazırdı: “Söz sənətinin genezesi iki cəhətdən sinkretik xarakterdə olan ibtidai mədəniyyətə aparıb çıxarır: birincisi odur ki, burada incəsənətin, dinin və ətraf aləmlə bağlı ilkin təsəvvürlərin başlanğıcı sinkretik vəhdət halında çıxış edirdi, ikincisi bədii fəaliyyətin ilk növləri bu və ya digər dərəcədə dini ayinlərlə bağlı olurdu. Burada söhbət incəsənətin dinə tabe olmasından deyil, məhz onların ilk addımlarının ayrılmazlığından gedir” (Qasımova, 1997: 3.)

Şeyx Qalib divanında ilk peyğəmbər həz. Adəmdən (ə.s.) son peyğəmbər olan Məhəmmədə (ə.s.) qədərə bəzi peyğəmbər haqqında məlumat verilib, onlarla bağlı əhvalatlar şeir dili ilə nəzmə çəkilərək oxuculara çatdırıb. İlk insan olan Adəmin(ə.s) zühuru, bu aləmin yaranmasının da onun adı ilə bağlanması haqqında Qurani-Kərimdə deyilir. “Ey insanlar! Sizi tək bir şəxsdən (Adəmdən) xəlv edən, ondan zövcəsini (Həvvanı) yaradan və onlardan da bir çox kişi və qadımlar törədən Rəbbinizdən qorxun! (Ən-Nisa surəsi) (Qurani-Kərim, 1992: 3.)

Şeyx Qalib bu ayəni poeziyanın dilinə çevirərək ilk insan olan həz. Adəm(ə.s) və bütün insanların onun nəslindən gəlməsini, yəni “Əbül-bəşər” adlandırır.

Adəm ki, cənabi bül-bəşərdir,

Baği nəbəvidə bir şəcərdir. (Qalib, 2011: 37.)

Və ya

Ol baği behiştə o haqi xürrəm,

Haqq idi vəleyk haqi Adəm. (Qalib, 2011: 37.)

Allah-təala Həvvanı Adəm (ə.s) sümüklərindən yaratmış və onları cənnətdə məskunlaşdırmışdır.

Hamıya məlum olan bir əhvalatı, yəni İblisin təhriki ilə qadağan olunmuş meyvədən yedikləri üçün oradan qovulmuşlar. İlk məkanın da cənnət olması haqqında Şeyx Qalib belə deyir:

Mehrə mahal oldu sübhü –xürrəm,
Təkrar behiştə girdi Adəm. (Qalib, 2011: 37.)

Allah buyurdu: “Bir-birinizə düşmən olaraq (Cənnətdən) yer üzərinə enin. Orada sizin üçün bir müddət(əcəliniz çatana qədər) sığınacaq və dolanacaq, yaşayış üçün lazım olan hər şey var.

Şeyx Qalib divanı üzərində apardığımız araşdırmadan məlumdur olub ki, şair divanında peyğəmbərlərlə bağlı qissə və rəvayətləri poetik düşüncənin dili ilə oxuculara çatdırma bilmişdir. Peyğəmbərlərə sevgi, onların vəsfi təsəvvüf ədəbiyyatında xüsusi yer tutan mövzulardan biri kimi bütün sənətkarların yaradıcılıq mənbəyi olmuşdur. Bu məsələ barəsində S.Hacı yazır: “Təsəvvüf ədəbiyyatında Peyğəmbərlə(ə.s) bağlı yazılmış şeirlərin bir neçə özəlliyi var; bu şeirlərdə peyğəmbər sevgisi, peyğəmbər obrazı, peyğəmbər əxlaqı ana mövzulardan biridir. Bu mövzu təsəvvüf təliminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu şeirlərin üslubunda nəsihət ruhu hakimdir, onların təlim, təbliğ yönü çox güclüdür” (Hacı, 2008: 58.)

Nəticə

Beləliklə, Qalib yaradıcılığında Füzulinin təsiri həm mövzu, həm də janr baxımından özünü göstərir. Bu yaxınlıq Qalib yaradıcılığının hər sahəsində hiss olunur.

Ədəbiyyat

1. Cabbarlı, C. (2005), Əsərləri 4 cildə. IV c. Bakı: Şərq-Qərb.
2. Əsgər, Ş. (2011), Məhəmməd Füzulinin qəzəllərinin irfani şərh. III cildə. Bakı : Nurlar.
3. Füzuli, M. (1984), Seçilmiş əsərləri. Tərtib və müqədimə Əkrəm Cəfərindir . Bakı: Yazıçı
4. Füzuli, M. (1958), Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: Məmmədəğa Sultanov. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı
5. Füzuli, M. (2005), Əsərləri. 6 cildə I c. Tərtib edən: Həmid Araslı. Red: Teymur Kərimli, Ön söz: H. Araslı və Samət Əlizadə. Bakı: Şərq-Qərb
6. 6.Hacı, S. (2008), Həzrəti Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və həzrət Məhəmməd (ə.s.ə).II kitab.
7. Qasımova, A. (1997), Klassik Azərbaycan şeiri və Quran Qissələri. Namizədlik avtoreferatı.
8. Qocayeva, S. (2010), XVI əsrin Azərbaycan ədəbiyyatı və təsəvvüf. Bakı
9. Qurani-Kərim, (1992), Ərəb dilindən tərcümə edən: Z.Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev, Ön söz: V.Məmmədəliev, Qeyd və şərh Z.Bünyadovundur. Bakı: Azərənşr
10. Quliyeva, M. (2008), Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, Elmi məsləhətçi Vasim Məmmədəliyev. Elmi redaktor: Nəsim Göyüşov, S.Şıxıyeva. Rəyçi İ.Həmidov, Bakı: Nafta-Press
11. Paşayev, M. (1994), Füzuli sənətkarlığı. Bakı: Maarif
12. Şeyx, Q. (2011), Divan. Hazırlayan, Naci Okcu, Ankara: Deyanet Vekfi Yayınları.

Göndərib: 20.05.2022

Qəbul edilib: 24.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/67-72>

Orkhan Mahir Suleymanzade
Baku State University
master
orkhansuleymanzade@mail.ru

EVOLUTION OF PATENT LEGISLATION IN THE EUROPE

Abstract

An invention may be patented through a national route, a European route, or an international route using the international patent system. If an applicant seeks protection in only one or two states, he usually takes the national route and files with the national patent office of the state in which he seeks patent protection. If the applicant seeks protection in three or more European countries, he usually chooses a European patent. In this context, it is important to look profoundly the historical evolution of national and regional patent systems within the Europe.

Key words: *patent law, legislation, invention, national system, harmonizing, convention, protection*

Orxan Mahir oğlu Süleymanzadə

Avropa məkanında patent qanunvericiliyinin təkamülü

Xülasə

İxtira milli, Avropa və ya beynəlxalq patent sistemi vasitəsilə patentləşdirilə bilər. Əgər ərizəçi yalnız bir və ya iki dövlətdə patent hüququ üçün müraciət edirsə, milli yolu seçir və patent mühafizəsini istədiyi dövlətin milli patent idarəsinə ərizə ilə müraciət edir. Əgər ərizəçi üç və ya daha çox Avropa ölkəsində mühafizə istəyirsə, həmin şəxs adətən Avropa patent sisteminə müraciət edir. Bu kontekstdə Avropa məkanında milli və regional patent sistemlərinin tarixi təkamülünü ətraflı şəkildə araşdırmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *patent hüququ, qanunvericilik, ixtira, milli sistem, harmonizasiya, konvensiya, müdafiə*

Introduction

An invention may be patented through a national route, a European route, or an international route using the international patent system. If an applicant seeks protection in only one or two states, he usually takes the national route and files with the national patent office of the state in which he seeks patent protection. If the applicant seeks protection in three or more European countries, he usually chooses a European patent. In this context, it is important to look profoundly the historical evolution of national and regional patent systems within the Europe.

Analysis

The history of patent rights has deep roots in Europe. The system of granting exclusive privileges to inventors is not so long ago. For example, Philarchus, the great historian of the 3rd century B.C., writing about Sybaris, a Greek colony famous for its luxurious life and self-indulgence, says that around 500 B.C. there was a law that "if any confectioner or cook invented any unusual and exclusive dish, no other artist was allowed to do so for a year; but only he who invented it was entitled to all the profits received from its manufacture during that time, that others may be induced to work, to excel in such pursuits." Thus, early traces of state-sponsored, albeit nascent, patent law are indeed visible in the deep sands of time. In 600 BC, several culinary dishes were patented in the Greek colony of Sybaris in southern Italy. It must have been delicious food, of course. In the post-Christian period, the first known patent for an invention was issued in 1421 by the Italian city-states of Florence and Venice. The Venice Patent Law included in its preamble the purpose of granting patents as "increasing the honor of inventors". He also called "patents" "a means to a social end." The emphasis on promoting the public interest in Venetian law gave the impression that the object of the Venetian patent grants had all the ingredients of a modern patent system. However, unlike the modern patent system, the Venice Patent Law did not claim to create an exclusive

monopoly right to help increase the profits of inventors. Its limited purpose was to "honor" inventors in the field of artifacts and crafts (Fisher, 2007: 25-27). During the era of the pre-industrial revolution in Europe, patent law served a useful purpose, promoting its cultural progress. It takes quite a while before we hear about patents again. In 1474, a farewell law was passed in Venice, which promised a 10-year license "To all inventors of new arts and machines."

The origin of the patent system, insofar as it is based on a reorganization of the economic aspect of patent grants, can be traced back to the monopoly grants given in England and in some European countries during the Middle Ages in the exercise of the prerogative powers of the Crown. While these powers were commonly used to grant monopoly rights to artisans and artisans to encourage them to introduce new industries, but very often they were also used to provide subsidies to royal favourites. In addition, this system was twisted to replenish the royal treasury by granting repressive monopolies on the production or sale of necessities, often in exchange for large payments to the crown. This led to strong condemnation of the Crown's system for granting such monopoly privileges, and led to the passage of laws limiting the powers of the Crown and establishing specific conditions under which the Crown could grant patents for inventions (Guellec, van Pottelsberghe, 2007: 16).

Beginning in 1589, "patents for inventions" were issued and registered in the registers of the States General of the United Provinces of the Netherlands. There were also "Patents for Trademarks and Trade-marks of Manufacturers". In order to patent an invention, the invention had to be new and practical. The invention became public knowledge a year later. This concept still applies to "invention patents". Forgery or abuse of the right is a punishable offence. In this case, the patent may be invalidated. The duration of a patent was arbitrary: it could be 2 years, 15 years, and sometimes even 50 years. Expired patents could be extended.

The Statute of Monopolies, passed in England in 1624 AD, is the earliest known legislation for this purpose. This statute provided, inter alia, that:

- patents can only be granted in respect of new productions that were not used in the field at the time of issue;
- patents can only be granted to the true and first inventors of such industries;
- the duration of patent privileges is limited to 14 years;
- and the patent privileges so granted must not be contrary to law, prejudicial to the State by raising the price of goods within the country, or prejudicial to trade or generally inconvenient.

The origin of the modern patent institution is usually traced back to the aforementioned provisions of the Monopoly Law. According to one view, this law was called the Magna Carta of Inventors' Rights, not because it initiated patent protection for inventors, but because it was the first general law of the modern state, which established the principle that only the "first and true" inventor of a new production must be granted a monopoly patent. Others felt that it was not a patent law in the sense that it did not represent a new regulatory system. This, however, abolished the royal prerogative to grant monopoly privileges, except only for privileges granted for a period of fourteen years for the sole processing or manufacture of any new mode of production. The system of granting monopoly privileges spread from England to the European continent and to the United States.

The US, which was the second country in the world to enact a patent law, passed its first legislation on the subject in 1790, nearly 166 years after the Monopoly Act (Choudhary, 2006: 9-12) went into effect. The most important difference in US law was that while English law recognized the prerogative of the crown to grant monopolies and grant patents for reasons of expediency, American law was based on the recognition of the inventor's inalienable right to the fruits of his genius and labor. Recognizing such a right, its law provides for a grace period of one year in favor of the inventor, so that even after his invention became known, but he applied for a patent during the grace period, his rights were not infringed. There was no corresponding grace period in English law.

Among continental European countries, France was the first to adopt a law on patents, where such a law was passed in 1791. French law was closely related to American law. In 1817, the first Patents Act came into force in the Netherlands. This Patent Act stated that patents could be valid for 5, 10 or 15 years. Inventors were required to submit full descriptions of the invention. Fees could rise to 750 guilders. After paying the fee, the patent owner received a certified copy of the patent. In 1869 the Act was repealed and

the Netherlands became a freer nation. The end of the 19th century was marked by rapid industrialization and international cooperation.

The influence of French and Dutch patent law in Europe was severely rebuffed when the first German law came into force in 1877, covering the entire territory of the German Empire. This law had a decisive influence on the further development of patent law throughout the world and thus created a new system of procedures commonly referred to as the German system. The main provisions of this law were as follows:

1. Food, medicine and chemicals (Pogge, Rimmer, Rubenstein, 2010: 102-103) have been excluded from patent protection; their manufacturing methods were patentable.
2. The novelty was destroyed as a result of prior publication in the country or abroad, or as a result of prior use at home.
3. Applications were open for objection for eight weeks prior to award.
4. The term of the patent was 15 years from the day following the date of its filing.
5. A patent may be revoked for lack of novelty or general patentability or for fraud and revoked after three years if the patentee has not used the invention or refused to grant licenses on reasonable terms.
6. Violation can be prosecuted both criminally (fine or imprisonment) and civilly, in the course of which a claim for damages can be brought.

This patent law gave a huge impetus to the development of German industry. The limitation of patentability to chemical processes (excluding chemical products) opened the field for research into new methods for the production of known chemicals. This proved to be a boon for the German chemical industry.

Another European country that had its own national patent system was Russia. Privileges that were granted in Russia, as in other European countries, as a reward for public service or as a sign of personal favor, can be traced back to 1752, but the first Russian patent law dates from 1896. The law as it existed before the First World War resembled German law.

Thus, it can be seen that from the end of the 18th century to the end of the 19th century, the tentacles of modern patent law had fully extended to the US as well as to the European continent. This development came about both out of imitation and out of a clear need to quickly adapt to the fruits of the then-nascent Industrial Revolution.

The economic growth and prosperity resulting from the commercialization of new inventions provided the necessary justification for the adoption of the patent system.

At this stage, in order to overcome the complexities of protecting technological innovations and the resulting different definitions of patents along with their regulation under different legal systems, efforts were made to develop uniform criteria internationally at the end of the 19th century. These efforts were essentially a Eurocentric approach, inspired by the aftermath of the Industrial Revolution. Technology, as a tool, appeared during this period and changed the whole way of production. This process of evolution continues today. The technology also created certain specific problems. It can be copied fairly easily by a skilled person working in the same field, or it can be reverse engineered (Dutfield, Suthersanen, 2008: 117). This may nullify the efforts of the original inventor. So, at that time, many of the European countries that played a leading role in the industrial revolution advocated international patent protection so that these technologies could be safely transferred to other countries or "work" without copying and redesigning them locally. This is how the Paris Convention for the Protection of Industrial Property of 1886 developed, and it was the first international patent convention to provide uniform rules.

So, in 1883 representatives from more than 140 countries met in Paris. In order to achieve uniformity between them, they sought to compare national industrial property acts such as patents, trademarks, and designs. In the famous Paris Convention of that year, they agreed that all countries should recognize the priority right.

The Netherlands was one of the countries participating in the Paris Union and the Berne Convention (1886). However, the new patent law did not come into force until 1910. After the first patents were issued in 1912, the number of patent applications gradually increased. Between 14,000 and 18,000 applications were received in the 1960s and 1970s. In 1973, 15 countries signed the European Patent Convention. Two years later, an inventor or manufacturer could file a single application and receive a patent for 17 countries (14).

Nowadays, in Europe, the judicial protection of patent rights should be analyzed at the national and European levels. International jurisdiction, and to a certain extent territorial jurisdiction in cross-border cases, is defined by Brussels Regulation I (Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2012 on jurisdiction, recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (Iardi, 2015: 37) and Regulation No 542/2014 of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014 amending Regulation No 1215/2012 with regard to the rules to be applied in relation to the Unified Patent Court and the Benelux Court) and the Lugano Convention (Convention on jurisdiction, recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters of October 30, 2007). The Brussels Regulation I defines jurisdiction within the EU (excluding Denmark), while the Lugano Convention concerns jurisdiction between EU member states and the territories of Denmark, Iceland, Norway and Switzerland.

One of the most important principles contained in these documents is the underlying general jurisdiction of the defendant's domicile (Article 4 (1) of the Brussels Rule I, Article 2 (1) of the Lugano Convention): representation in the sovereign territory of an EU member. A state or state party to the Lugano Convention must be sued, regardless of their citizenship, in the courts of that state. In practice, this means that the alleged infringer of a European patent must be prosecuted in the courts of his place of residence (Pila, 2020: 555). When using this jurisdiction, the patentee may seek a Europe-wide injunction or damages for infringement of all parts of the European patent, i.e. he may also bring an action in respect of those parts which do not take effect at the seat of the court. Under these conditions, the court will also determine whether the foreign parts of the European patent have been infringed.

Alternatively, the patentee may file an infringement claim with the competent court of the place of infringement (Article 7(2) of Brussels Regulation I, Article 5(3) of Lugano Convention). In other words, it is the national courts of the place where the infringement or damage occurs that have jurisdiction to hear patent infringement claims. If the patentee files a claim in the place of the alleged infringement, he may seek injunctive relief or damages for the patent infringement effective in the territory of the court.

With regard to an action for revocation of a European patent, the Brussels Regulation I and the Lugano Convention determine that the courts of the state have exclusive jurisdiction over the enforcement of the relevant part of the European patent (Article 24 (4) of the Brussels Regulation I and Article 22 (4) of the Lugano Convention). Thus, the court can never decide on the validity of the foreign part of a European patent if the question of validity arises as a result of a revocation or a counterclaim for revocation. Thus, a European patent infringement court will generally stay proceedings in respect of a foreign patent or a foreign part of a European patent if the alleged infringer files a counterclaim for revocation in respect of that part of the patent.

Statistics show that between 1,500 and 2,000 European patents are disputed annually in Europe (Kur, Dreier, Luginbuehl, 2019: 136). The civil courts in Germany, France and the Netherlands are highly specialized in patent litigation and therefore account for a large proportion of all patent infringement and revocation cases. It should be noted that in Italy, the Scandinavian countries and Switzerland there are also courts with experience in handling patent disputes. However, most courts and other bodies with jurisdiction over patent infringement and revocation claims in Europe rarely hear such disputes.

As noted above, the rights of a European patent are the same as those of a national patent for which a European patent has been granted, and any infringement of a European patent is dealt with under national law. This makes it clear that with respect to: the right to prevent any third party from doing the acts against which the patent provides protection; limitations and exceptions to patent law, as well as the legal consequences of infringement, the applicable law and procedural law will be determined by national law.

Based on the results of stakeholder consultations in 2006, the European Commission has launched a new effort to implement European patent litigation. However, France in particular blocked this approach as it wanted to create a common patent court that would be stronger through integration into the EU legal architecture. Therefore, in 2008, the Slovenian Presidency of the EU put on the agenda a draft "agreement on a European Union Patent Court", including a draft Statute of the Court (5) with more detailed rules regarding the powers of the European Union in relation to the new patent court. In subsequent years, several proposals for a patent litigation agreement were discussed between the EU member states and the European Commission. In March 2011, the CJEU issued a negative opinion on the compatibility of the

proposed agreement with Union law. The European Commission has analyzed this opinion and presented a non-paper with possible solutions to move forward (4). In particular, it proposed an attempt to further clarify the provisions of the draft agreement regarding the institutional position of the patent court in the EU legal architecture and to better guarantee that the patent court would respect Union law. He also proposed to rule out the possibility of non-EU states participating in the court agreement. These proposals were approved by the Council of the EU and led to a new revised version of the draft agreement, which eventually led to the Unified Patent Court Agreement (UPC Agreement) (1), which was signed by 24 EU member states on February 19, 2013, with the exception of Croatia, Poland and Spain. The UPC Agreement will enter into force once it has been ratified by 13 contracting states, including France and Germany (15). Due to the lack of ratification by Germany, the UPC Agreement has not yet entered into force. Delays in the ratification procedures in Germany have also made it impossible so far to start the period of provisional application of the UPC Agreement, which is a necessary condition for the completion of the court-related implementation work. During this period, the responsible committees will adopt the by-laws of the UPC Agreement and the first budget of the UPC. In addition, interviews with candidate judges and appointments of judges will take place during the pre-application period. The provisional application period begins as soon as 13 states complete the necessary steps to accede to the Protocol to the Agreement on a Unified Patent Court on provisional application (13). However, to enter into force, the protocol must be ratified by Germany, which is currently not possible due to a pending constitutional complaint in the German Federal Constitutional Court. In addition, it is currently unclear whether the UK will continue to participate in the UPC Agreement after it leaves the EU (Alberti, 2017: 9).

Starting in autumn 2022, a single patent is the new choice after your European patent is granted. The new single patent is a single patent for 17 European Member States. A new court will be set up in 17 European Member States to deal with patent disputes. The UPC will rule on infringement and revocation of classical European patents as well as unitary patents.

Conclusion

Summarizing analysis on the Evolution of patent legislation in the Europe, some results can be achieved. Firstly, the first patent statute was issued in Venice in 1474. Patents diffused over Europe after the Renaissance. They were initially conceived as ‘royal privileges’, managed under the discretion of the ruler who would grant such monopolies to inventions or inventors serving his interests or those of the State. A patented invention had to be locally new and effectively put in use. The nineteenth century experienced the birth of national patent offices, examining patents prior to grant, and implementing well specified criteria.

Secondly, it should be noted that the enlargement of the legal and administrative scope of the European Patent Convention confirms the ‘vitality’ of the Convention adopted in Munich in 1973 and its harmonizing function of the European patent legislations.

Finally, the involvement of the European Patent Organization in the functioning of the unitary patent system is further substantiated by the creation of the Select Committee of the Administrative Council of the European Patent Organization, which has the task of ensuring the governance and supervision of activities related to the tasks of the Organization.

References

1. Agreement on a Unified Patent Court of 19 February 2013 (UPC Agreement), OJ C 175/1 of 20.6.2013 and OJ EPO 2013.
2. Alberti, J. (2017), New developments in the EU system of judicial protection: the creation of the Unified Patent Court and its future relations with the CJEU // *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, Vol. 24 (1), pp. 6-24.
3. Choudhary, D.N. (2006), *Evolution of Patent Laws. Developing countries’ perspective*. Capital Law House, 476 p.
4. Creating a Unified Patent Litigation System – Orientation debate, EU Council Doc. 10630/11.

5. Draft Agreement on the European Union Patent Court and draft Statute, Council of the European Union, working document, Doc. 14970/08. The earlier draft agreement referred to 'European Union Patent Judiciary' instead of 'European Union Patent Court' (cf. working document, Doc. 9124/08).
6. Dutfield, G., Suthersanen, U. (2008), Global Intellectual Property Law. Cheltenham, Edward Elgar, 370 p.
7. Fisher, M. (2007), Fundamentals of Patent Law. Interpretation and Scope of Protection. Oxford, Hart Publishing, 425 p.
8. Guellec, D., van Pottelsberghe, B. (2007), The Economics of the European Patent System. IP Policy for Innovation and Policy. Oxford, Oxford University Press, 250 p.
9. Ilardi, A. (2015), The New European Patent. Oxford. Hart Publishing, 150 p.
10. Incentives for Global Public Health. Patent Law and Access to Essential Medicines. Ed. by T. Pogge, M. Rimmer & K. Rubenstein. (2010). Cambridge, Cambridge University Press, 512 p.
11. Kur, A., Dreier, T., Luginbuehl, S. (2019), European Intellectual Property Law. Text, Cases and Materials. Second edition. Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 659 p.
12. Pila, J. (2020), Adapting the *ordre public* and morality exclusion of European patent law to accommodate emerging technologies // Nature Biotechnology, Vol. 38, pp. 546-558.
13. Protocol to the Agreement on a Unified Patent Court on provisional application of 1 October 2015.
14. <https://www.english.rvo.nl/information/patents-intellectual-property/general-information-patents/history-patents-netherlands-europe>
15. <https://www.unified-patent-court.org>

Rəyçi: h.ü.f.d. Əlizadə Məmmədov

Göndərilib: 21.05.2022

Qəbul edilib: 22.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/73-81>

Murad Şahin oğlu Mirzəyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
murad.mirzayev.2015@bk.ru

İŞGALDAN AZAD EDİLƏN ƏRAZİLƏRDƏ İQTİSADI FƏALİYYƏT NÖVLƏRİNİN TƏŞKİL EDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Hazırda Azərbaycan xalqı tarixin ən yaddaqalan, şərəfli günlərini yaşayır. Ali Baş Komandan, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti və strateji rəhbərliyi vasitəsilə şanlı Azərbaycan Ordusu otuz vasitəsilə yaxın bir dövrdə hərəət qaldığımız, mənfur qonşumuz tərəfindən işğal olunmuş Qarabağdakı əraziləri düşməndən azad edərək, bizə qələbə sevincli günləri bəxş etmişdir. Belə bir sevincli məqamda bu ərazilərin iqtisadi potensialı barədə yazmaq və ondan səmərəli istifadə edilməsi şərti vasitəsilə sahibkarlığın inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək vaxtı artıq yetişib. Əlbəttə, bu ərazilərin Azərbaycan xalqı üçün tarixi-mədəni əhəmiyyəti hər hansı iqtisadi dəyərlərindən xeyli dərəcədə üstündür. Fərəhlə qeyd etmək mümkündür ki, işğaldan azad olan ərazilər zəngin iqtisadi potensiala sahibdir və bu ərazilərin bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyası əsasında yaradılacaq yeni iqtisadi dəyər Azərbaycan dövlətinin ərazilərin bərpa edilməsi üçün çəkdiyi bütün maliyyə xərclərini dəfələrlə üstələyəcəkdir.

Əminliklə qeyd etmək mümkündür ki, işğaldan azad edilən ərazilərdə yaradılacaq əlverişli biznes mühiti, mikro, kiçik və orta sahibkarlığın formalaşması qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına əsaslı təkan vermiş olacaq və nəticədə idxalı əvəz edən məhsulların yerli istehsal hesabına həcmi və çeşidi artmaqla yanaşı, ixrac yönümlü məhsulların istehsalı da artacaqdır. Bu əminliyin maddi bazasını işğaldan azad edilən ərazilərin təbii ehtiyatları, sosial-iqtisadi bazasını isə öz doğma yurdlarına qayıdan fədakar və məğrur insanlar təşkil edəcəklər.

İşğaldan azad olunmuş ərazilər sənaye və tikinti əhəmiyyətli müxtəlif növ materiallarla zəngindir. Eyni zamanda, bu ərazilər zəngin su ehtiyatlarına sahibdirlər ki, bu da ölkəmizin sənayesi və kənd təsərrüfatı üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *işğaldan azad edilən ərazilər, iqtisadi fəaliyyət növləri, infrastruktur, işğaldan azad olunmuş, ərazi*

Murad Şahin Mirzəyev

Direction of organization of Economic activity in the released area

Abstract

Today, the people of Azerbaijan are living the most memorable and glorious days of history. Through the far-sighted policy and strategic leadership of the Supreme Commander-in-Chief, President İlham Aliyev, the Azerbaijani Army has given us a day of joy by liberating the territory of Karabakh, which we have longed for and occupied by our hated neighbor, for nearly thirty years. At this happy time, it is time to write about the economic potential of this area and determine the direction of entrepreneurship through the condition of its efficient use. Of course, the historical and cultural significance of these territories for the people of Azerbaijan far exceeds any economic value. It is gratifying to note that the redundant territories have a rich economic potential, and the new economic value created by the integration of these territories into the economy as a whole will more than double the total cost of the Azerbaijani state for the restoration of the territories.

It is safe to say that the business environment to be created in the laid-off areas, the formation of micro, small and medium enterprises will give impetus to the dynamic development of the non-oil sector, and as a result the volume and range of import-substituting products will increase. production will also increase. The material base of this confidence will be formed by the natural resources of the liberated territories, and the socio-economic base will be formed by selfless and proud people returning to their native lands.

The vacated area is rich in various types of materials of industrial and construction importance. At the same time, this area has rich water resources, which are of exceptional importance for the industry and agriculture of our country.

Key words: *liberated territory, type of economic activity, infrastructure, liberated territory*

Giriş

Bölgədə böyük müalicə əhəmiyyəti olan 120-dək müxtəlif tərkibli mineral su yataqları vardır. Bütünlükdə Azərbaycanın mineral sularının ümumi geoloji ehtiyatlarının təxminən 40%-i işğaldan azad edilən rayonların payına düşür. Regionun enerji resursları (hidroenerji, günəş, külək və termal enerji potensialı) orda iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, eləcə də əhəlinin enerjijə olan gündəlik tələbatının ödənilməsində vacib təminatçı rolunda çıxış edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin açıqlamalarına əsasən, işğaldan azad edilən ərazilərdə 167 müxtəlif təyinatlı faydalı qazıntı yatağı mövcuddur. Onlardan 5-i sement və soda üçün xammal, 42-si üzlük, mişar və müxtəlif növ tikinti daşları, 19-u gips və gil, 14-ü əlvan və bəzək daşları; 14-ü qum-çınqıl və tikinti qumu, 21-i pemza və vulkan külü yataqlarıdır. İlkin hesablamalara əsasən, həmin yataqlarda ehtiyatları təsdiq olunmuş 132,6 ton qızıl; 37,3 min ton qurğuşun, 129,8 milyon kubmetr soda istehsalı üçün əhəngdaşı; 147,1 milyon ton - sement xammalı; 2,1 milyon kubmetr pemza və s. mövcuddur ki, onlar da ölkə iqtisadiyyatının inkişafında vacib rol oynayan xammallardır.

Bütün bu faktlar onu göstərir ki, həmin ərazilərdə sahibkarlığın müxtəlif mülkiyyət formalarında geniş şəkəsinin yaradılması üçün kifayət qədər xammal və enerji resursları mövcuddur. İndiki və gələcək nəslin qarşısında duran başlıca vəzifə həmin resurslardan qənaətlə istifadə etməklə Qarabağın dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin etməkdir. Onu da etiraf etmək lazımdır ki, erməni vandalları tərəfindən darmadağın edilən əraziləri, daşınmaz əmlakı, maddi və mənəvi sərvətləri qısa müddətdə bərpa etmək o qədər də asan olmayacaqdır. Amma onu da əminliklə söyləmək mümkündür ki, xalqımızın 30 illik həsrətinə son qoyan, öz cəsarəti, uzaqgörən siyasəti, diplomatik bacarığı və qətiyyəti vasitəsilə doğma Qarabağımızın işğaldan azad edilməsi prosesinə uğurla rəhbərlik edən, ən yüksək hərbi rütbəyə və Milli Qəhrəman adına layiq olan ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin bilavasitə dəstəyi vasitəsilə həmin çətin və olduqca mürəkkəb sosial-iqtisadi problemlər də qısa müddət ərzində öz müsbət həll edilməsini tapacaqdır.

Metod: Tədqiqat işinin təhlili zamanı sistemli yanaşma və analiz metodlarından istifadə edilmişdir. Bunlarla bərabər, deduksiya və induksiya metodlarından da istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi barəsində iqtisadi dəlillər toplanmış, araşdırılmış və sistemləşdirilmişdir. Sintez metodu, daha detallı bir araşdırma məqsədi vasitəsilə fərdi elementləri bütöv hala gətirmək üçün istifadə edilmişdir. Bu metod təhlil metodu vasitəsilə olduqca sıx əlaqəlidir, çünki hər zaman fərdi analiz nəticələrini özündə cəmləyən əsas element kimi mövcuddur. Beləliklə məqalədə sistemli analiz metodu tətbiq edilir, buna müvafiq şəkildə, problem iqtisadi inkişafa müvafiq əlaqəli tarixi inkişaf yönündən təhlil edilir. Məqalənin, hər bir mərhələsində həm ümumi sintez metodları və elmi analiz, həmçinin məntiqi analiz, iqtisadi-statistik metod, müqayisə və təsnifat metodları, həm də ekspert dəyərləndirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Araşdırma modeli: Ölkə prezidentinin 29 oktyabr 2020-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti məxsusi idarəetmənin təşkili barəsində” imzaladığı Fərmanda işğaldan azad edilən rayonlarda müvəqqəti komendantlıqların yaradılması və onların nəzdində fəaliyyəti zəruri hesab edilən dövlət orqanlarının (qurumlarının) nümayəndələrinin təmsil edilməsi, vaxt itirmədən ərazilərin qorunması və bərpası, insanlar və ətraf mühit üçün yüksək təhlükə mənbəyi olan məxsusi obyektlərin mühafizəsi, ictimai təhlükəsizliyin qorunması və başqa vacib məsələlər öz əksini tapmışdır.

Başqa tərəfdən ölkə prezidenti 06 noyabr 2020-ci il tarixində cari ilin sentyabr ayının 27-dən başlayaraq Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin AR-nın ərazisinə təcavüzü nəticəsində mülki əhaliyə, dövlət əmlakına, o cümlədən infrastruktur obyektlərinə, həmçinin sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinə dəymiş ziyanın dəyərləndirilməsi və aradan qaldırılmasını təmin etmək məqsədilə məxsusi Dövlət Komissiyası yaratmış və ona tapşırılmışdır ki, dəymiş ziyanı dəyərləndirərək onların aradan qaldırılması, zərər vurulmuş obyektlərin tam bərpa edilməsi və təmir-tikinti işlərinin reallaşdırılması üçün

tələb edilən maliyyə vəsaitləri barədə təkliflərini ölkə prezidentinə təqdim etsin və xərclərə aid vahid məlumat bazasının yaradılması təmin olunsun (Sadıqlı, 2021:12).

İşğaldan azad edilən rayonlarda sahibkarlığın təşkili, idarə edilməsi və inkişafı üçün müasir dövrün tələblərinə cavab verən, qabaqcıl beynəlxalq təcrübəni özündə əks etdirən, sistemli yanaşmaya əsaslanan kompleks xarakterli hüquqi, təşkilati-iqtisadi, texniki-texnoloji, sosial, ekoloji və s. xarakterli tədbirlərin işlənilməsi və reallaşdırılması tələb edilir. Başqa sözlə, ərazilərin bərpa edilməsi üçün konseptual yanaşmaya üstünlük verilməlidir. Bu baxımdan hələ 2010-cu ildə Qafqaz Strateji Tədqiqatlar İnstitutunun dəstəyi vasitəsilə ölkəmizin tanınmış iqtisadçı alimləri Nazim Müzəffərli və Eldar İsmayılov tərəfindən hazırlanıb çap edilən “Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpa edilməsi (konseptual əsaslar)” adlı fundamental monoqrafiya işğaldan azad edilən ərazilərin bərpa edilməsi üçün normativ-hüquqi bazanın və müvafiq dövlət proqramlarının işlənilməsi üçün təkmil tədqiqatın nəticəsi kimi çıxış edə bilər. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində nəşr edilən və zəruri ünvanlara göndərilən həmin monoqrafiyaya ön söz yazan ABŞ-ın C.Horkins adına Universitetinin nəzdindəki Mərkəzi Asiya və Qafqaz İnstitutunun direktoru, professor Frederik Starr əsərdə öz həll edilməsini tapan məsələlərə yüksək qiymət vermiş, onun ölkəmizin işğaldan azad ediləcək əraziləri üçün vacib konseptual əsaslara söykəndiyini qeyd etmişdir.

Həmin monoqrafiyanın əhəmiyyətini azaltmadan ölkəmizin iqtisadi fəaliyyət sahələrində sahibkarlığın inkişafına aid son illər qəbul olunmuş normativ-hüquqi aktlarda qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin icrasını rəhbər tutaraq, işğaldan azad edilən bölgələrdə sahibkarlıq fəaliyyətini bərpa və inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı hədəflərin, təklif və tövsiyələrin nəzərə alınması məqsədə müvafiq olardı.

Əvvəla, onu qeyd etmək vacibdir ki, mövcud normativ-hüquqi sənədlərdə işğaldan azad edilən rayonlardan ötrübirbaşa icra ediləcək tədbirlər diqqətdə tutulmamışdır. Bu halda Füzuli, Ağdam və Tərtər rayonlarını qismən istisna etmək olar. Ancaq nəzərə alsaq ki, Vətən savaşı dövründə mənfur qonşumuz həmin rayonlarla yanaşı, başqa əraziləri də atəşə tutaraq böyük sayda dağıntılar törətmişdir, onda görülməli işlərin miqyasını müəyyən etmək çətin deyil. Bizim fikrimizcə, həmin ərazilərdə aparılacaq genişmiqyaslı bərpa və tikinti-quraşdırma işləri beynəlxalq standartlara və müasir dövrün tələblərinə müvafiq aparılmalı, sosial-iqtisadi tədbirlər aşağıdakı üç istiqamətdə həyata keçirilməlidir:

- qismən bərpa ediləcək rayonlar (Ağdam, Füzuli, Tərtər, Bərdə, Ağcəbədi, Gəncə);
- nisbətən az bərpa ediləcək rayonlar (Xankəndi şəhəri, Xocalı, Şuşa, Xocavənd);
- tam bərpa ediləcək rayonlar (Cəbrayıl, Kəlbəcər, laçın, Qubadlı və Zəngilan).

Analiz: Hər bir həyata keçiriləcək tədbirin hüquqi bazasının zəruriliyini nəzərə alsaq, onda “İşğaldan azad edilən ərazilər barəsində” AR-nın Qanununun, onun tam bərpa edilməsi və sosial-iqtisadi inkişafı üçün məqsədli dövlət proqramının, eləcə də Strateji Yol Xəritəsinin təxirə salınmadan işlənilməsi və qəbul edilməsi vacibdir.

Başqa təxirəsalınmaz tədbirlərdən biri azad edilən ərazilərə mərhələlərlə qaytarılacaq əhalinin sayı və demografik tərkibinin müəyyən edilməsidir. Bu prosesin icrası qaçılmazdır, ən azı ona əsasən ki, işğaldan azad edilən rayonlarda bütün yaşayış məntəqələri və infrastruktur məhv edilmişdir. Onların bərpasına isə zaman lazımdır.

Əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ilk növbədə sərhəd təhlükəsizliyi sistemi yaradılmalı, ərazilər minalardan tam təmizlənməli, zədələnən torpaqlar istifadə üçün yararlı vəziyyətə gətirilməli, Ermənistanın Azərbaycana vurduğu maddi və mənəvi ziyan beynəlxalq ekspertlərin iştirakı vasitəsilə hesablanmalı, onun ödənilməsi üzrə beynəlxalq hüquq təşkilatları qarşısında iddia qaldırılması məsələsi öz həll edilməsini tapmağa hədəflənməlidir.

İşğaldan azad edilən ərazilərdə tikinti-quraşdırma və abadlaşdırma işlərini fasiləsiz həyata keçirmək üçün yerli daş karxanaları, qum çınqılı, əhəng, sement və s. istehsal edən müəssisələrin işini bərpa etmək məqsədilə rayonları təmsil edən mövcud 35-ə yaxın tikinti təşkilatı ərazilərə köçürülməli, onların işçiləri üçün konteyner tipli vaqonlar və modul evlər quraşdırılmalıdır. Həmçinin dövlət, özəl və xarici şirkətlər cəlb edilməklə ərazidə respublika və yerli əhəmiyyətli avtomobil, eləcə də Horadiz-Naxçıvan və Bərdə-Xankəndi dəmir yolları bərpa olunmalıdır. Həmin şirkətlərin vasitəsi vasitəsilə rayonlarda ilk növbədə mobil rabitə sistemi, onun ardınca isə poçt-rabitə şəbəkələri bərpa edilməli, eyni zamanda, asfalt-beton mobil zavodların tikintisi, ərazilərin elektrik enerjisi vasitəsilə təminatı, su və qaz təchizatının bərpa edilməsi işləri həyata keçirilməlidir (Sadıqlı, 2021:13).

Fikrimizcə, işğaldan azad edilən münbit torpaq ərazilərindən təyinatı üzrə səmərəli istifadə etmək üçün qəsəbə və kənd evlərinin bərpa edilməsi və yaxud yenidən salınması prosesində sistemli yerləşməyə üstünlük verilməsi məqsədəuyğundur. Bu zaman rayonlarda məskunlaşan əhaliyə ərazinin relyefi nəzərə alınmaqla əvvəllər itirdikləri əmlakın öz gücü vasitəsilə bərpasının hər kvadrat metri üçün, müasir istilik sistemi təchiz edilməklə 600-1000 manat məbləğində müavinətlərin dövlət tərəfindən ayrılması, eləcə də ərazilər minalardan təmizləndikdən, dağıntılar aradan qaldırıldıqdan sonra torpaq islahatları məsələsinə də aydınlıq gətirilməlidir.

Qələbədən sonra “qaçqın” və “məcburi köçkün” sözləri tarixin arxivinə göndərməli, qeyd edilən böyük həcmdə tikinti-quraşdırma və abadlıq işlərinin sürətlə və keyfiyyətlə aparılması və həmin məqsədlərə ayrılacaq pul vəsaitlərindən düzgün istifadə edilməsi üçün bu işlərə Fövqəladə Hallar Nazirliyinin cəlb edilməsi və yaxud Müdafiə Nazirliyinin tabeliyində hərbi xidmətə çağırılan (kəndüllü qulluq etmək istəyən müvafiq tikinti peşələrinə sahib) əskərləri cəlb etməklə yaradılacaq məxsusi mühəndis-texniki təyinatlı hərbi quruma həvalə edilməsi qarşıya qoyulan məqsədlərin qısa müddətdə intizama tabe olan vahid komandanlıq altında başa çatmasına imkan vermiş olardı.

Hesab edirik ki, işğaldan azad edilən rayonlarda müasir texnika və texnologiya vasitəsilə təchiz edilən, İKT-dən, yerli xammal, enerji və başqa resurslardan səmərəli istifadə etməyə imkanı olan aşağıdakı fəaliyyət sahələri üzrə fərdi, mikro, kiçik və orta ölçülü sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması regionun dinamik sosial-iqtisadi inkişafına, fəal məşğulluğun, eləcə də özünüməşğulluğun yüksək səviyyədə təmin edilməsinə imkan yaratmış olacaqdır (Sadıqlı, 2021:24). - rayonlarda onların spesifik xüsusiyyətlərinə müvafiq aqroparkların və müştərək müəssisələrin (kənd təsərrüfatı məhsullarının, iri və xırda buynuzlu heyvan dərilərinin toplanması və emalı, dərman bitkilərinin tədarükü və emalı, yem tədarükü, süd və süd məhsulları istehsalı, arıçılıq, quru meyvə, meyvə şirələri və kompot hazırlayan müəssisə və s.) geniş şəbəkəsinin təşkili. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq Qarabağın mövcud olan 329 inzibati ərazi aidəsində kəndlərin sayı üç və daha çox olan, əhalinin sayı isə 200-1000 nəfər təşkil edən 161-də ixtisaslaşan və yaxud qarışıq tipli aqroparkların yaradılması mümkündür;

Qarabağda çoxsaylı faydalı qazıntı yataqlarının mövcudluğu Kəlbəcər və Zəngilan rayonlarında müştərək dağ-mədən və əlvan metal istehsal edən müəssisələrin yaradılmasına imkan verə bilər;

regionda 46 qəsəbənin mövcudluğu, eləcə də şəhərlərin real sənaye potensialı orda 28 sənaye və xidmət məhəlləsinin yaradılması imkanlarını gerçəkləşdirə bilər;

Şuşada AMEA-nın Şuşa Regional Elmi Mərkəzini, AMEA Yüksək Texnologiyalar Parkının filialını yaratmaqla mövcud olan sənaye müəssisələrinin, elm və təhsil ocaqlarının iştirakı vasitəsilə müasir texnoparkın yaradılması şəhərin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunmasına imkan verə bilər;

Ağdam, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarında “Azərxaçça” ASC-nin filiallarının yaradılması, həmin və başqa əlverişli şəraiti olan rayonlarda baramaçılığın inkişafı mikro və kiçik sahibkarlığın dinamik inkişafına təkən verə bilər;

rayonların dağlıq kənd və qəsəbələrində fərdi, mikro və kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti göstərilən obyektlərində, eləcə də fərdi yaşayış evlərində qardaş Türkiyənin mövcud və uğurlu iş təcrübəsindən istifadə etməklə alternativ və bərpa edilən enerji növlərindən istifadəyə üstünlük verilməsi faydalı olardı.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin reinteqrasiyasını nəzərə alarsaq, digər iqtisadi rayonların da (Aran və Gəncə-Qazax) planlaşdırılmasının iqtisadi səmərəliliyini artırmaq üçün bu bölgələrə yenidən baxış keçirilməsi tələb edilir.

Cədvəl 1: Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə 2021-ci ilin yanvar-sentyabr ayları üçün iqtisadi fəaliyyətin əsas sahələri üzrə məhsul buraxılışının fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən, faizlə

	Sahələr üzrə cəmi	sənaye, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	tikinti	nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	informasiya və rabitə	ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri
Qarabağ iqtisadi rayonu - cəmi	143,4	104,8	105,6	4,0 d.	87,2	118,1
o cümlədən:						
Xankəndi şəhəri	92,2	106,7	100,3	43,1	94,9	125,9
Ağcabədi rayonu	136,5	107,1	103,7	4,8 d.	74,5	135,1
Ağdam rayonu	111,3	97,2	112,9	190,5	87,6	109,8
Bərdə rayonu	3,0 d.	101,1	102,4	11,8 d.	75,3	130,1
Füzuli rayonu	3,8 d.	99,2	88,1	4,6 d.	-	-
Xocalı rayonu	92,5	141,7	91,1	-	72,2	-
Xocavənd rayonu	9,5 d.	12,1 d.	106,5	17,5 d.	77,5	-
Şuşa rayonu	101,3	109,5	109,8	83,0	91,0	108,3
Tərtər rayonu	143,4	104,8	105,6	4,0 d.	87,2	118,1

Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına əsasən, işğaldan sonrakı dövrdə Qarabağ iqtisadi regionuna daxil olan rayonlar üzrə Cədvəl 1-də əks olunan göstəricilərə nəzər yetirsək “ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri” sahəsi üzrə iqtisadi fəaliyyət daha çox yer alır. Buna səbəb olaraq isə, ölkə vətəndaşlarının bu ərazilərə yenidən cəlb edilməsini göstərə bilirik. “tikinti” və “sənaye, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq” sıranın davam etdirir. Hansı ki, biz burada dağıdılmış ərazilərin bərpa edilməsi faktorunu və potensial sahələrin canlandırılması işlərini vurğulaya bilirik. Cədvəl 2-də isə qeyri-neft sektoru sahələrinin işğaldan sonrakı ərazilər üzrə cari dövrdə baş verən dəyişiklikləri faiz nisbəti ilə göstərilməkdədir.

Cədvəl 2: 2020-ci ildə Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri (dəyər ifadəsində olan məlumatlar faktiki qiymətlərlə verilmişdir)

	Əhalinin nominal gəlirləri, min manat1)	Əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışı, milyon manat	Sənaye məhsul, min manat	Kənf təsərrüfatı məhsulu, min manat	o cümlədən:		Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər, min manat
					Bitkiçilik	Heyvandarlıq		
Qarabağ iqtisadi rayonu	1343153,5	1543,6	114680,1	849469,8	398752,1	450717,7	960391,4	259565,6
Xankəndi şəhəri
Ağcabədi rayonu	347673,8	466,5	52356,5	249602,4	102249,6	147352,8	253148,4	90892,3
Ağdam rayonu	59316,2	177,3	13104,8	132260,2	79461,3	52798,9	45930,8	14226,5

Bərdə rayonu	626524,8	474,2	23946,0	282117,2	106798,6	175318,6	431799,0	22705,7
Füzuli rayonu	80060,0	191,0	18224,9	87872,3	52411,2	35461,1	57814,6	74387,6
Xocalı rayonu	...	28,6	...	5484,5	3397,8	2086,7
Xocavənd rayonu	...	14,3	647,7	13145,8	7825,8	5320,0
Şuşa rayonu	...	18,6	15,1	5391,9	2208,2	3183,7	...	12500,0
Tərtər rayonu	229578,7	173,0	6385,1	73595,5	44399,6	29195,9	171698,6	44853,5

Mənbə: (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2021)

Fikrimizcə, Qarabağda əhalinin məskunlaşması tam başa çatdıqdan sonra:

- özəyi yeni yaradılacaq Milli Konservatoriyanın filiali olmaqla Şuşa şəhərində bütün təyinatlı musiqi məktəbləri, yeni tikiləcək Muğam Evi, musiqi alətləri istehsalı vasitəsilə məşğul olan sahibkarlıq subyektləri, xalq çalğı alətləri orkestri və ansamblları və s. Musiqi Klasterinin yaradılması;
- rayonlarda bütün musiqi məktəblərinin fəaliyyətinin bərpa olunması;
- əlverişli mövqələrdə olan şəhərlərdə “ASAN” xidmət və “DOST” mərkəzlərinin yaradılması;
- rayonların sosial-iqtisadi inkişafının tələblərinə müvafiq ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün əlverişli nəqliyyat-kommunikasiya şəbəkəsi olan mərkəzi şəhərlərin birində Qarabağ Dövlət Universitetinin, eləcə də ölkədə mövcud olan dövlət, özəl ali və orta ixtisas məktəblərinin filiallarının, peşə təhsilli ocaqlarının yaradılması imkanları da gerçəkləşəcəkdir.

İşğaldan azad edilən ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyə təminatı qismində dövlət büdcəsindən və Dövlət Neft Fondundan birbaşa ayrılan vəsaitlər, xarici investisiyalar, beynəlxalq təşkilatların birdəfəlik təmənnasız ianələri, aşağı faizli bank kreditləri, sığorta təşkilatlarının vəsaitləri, əhalinin öz pul vəsaitləri və qanunvericilikdə qadağan edilməyən başqa mənbələr çıxış edə bilər.

Regionun təbii landşaftı və turizm potensialı: işğal olunmuş regionda müxtəlif təbiət abidələri, nadir bitki və heyvan növləri yayılıb. İşğal edilən Kiçik Qafqazın dağlıq zonası Azərbaycanın iri meşər ayonudur. Regionun ümumi meşə sahəsi təxminən 246.7 min hektardır, o cümlədən 13197 ha qiymətli meşə sahələridir. Ölkəmizdə məxsusi mühafizə edilən təbiət ərazilərinin sahəsi hazırda 890 min hektara çatdırılıb ki, bunun da 42997 hektarı erməni işğalçıların tapdağı altındadır (Eyyubova, 2021:26).

Təbii landşaftı, nadir bitki və heyvanlar aləmini mühafizə etmək məqsədi vasitəsilə Kiçik Qafqazın işğal altında olan ərazilərində vaxtilə bir sıra qoruq və yasaqlıqlar təşkil olunmuşdur. Bunlardan Bəsitçay Qoruğunu, Laçın yasaqlığını göstərmək olar (Sadıqlı, 2021:34).

Regionun sənaye potensialı: sovet dövründə Dağlıq Qarabağ düzən Qarabağla və Azərbaycanın başqa iqtisadi rayonları vasitəsilə sıx iqtisadi əlaqədə inkişaf edib. Bütün istiqamətlərdə keçən yollar bu iki ərazini iqtisadi cəhətdən bir-birinə möhkəm bağlamışdır. Dağlıq Qarabağın ermənilər tərəfindən işğal edilməsi və başqa Azərbaycan rayonlarından ayrılması regionun əhalisi və təsərrüfatı üçün çox ciddi problemlər yaratdı. Uzun illərdən bəri Dağlıq Qarabağın ərazisində yerləşən müəssisələrin böyük əksəriyyəti Azərbaycanın rayonlarından gətirilən yanacaq, xammal və materiallar əsasında işləyirdilər, bir çoxları isə Bakının iri müəssisələrinin filialları kimi fəaliyyət göstərirdi.

1985-ci ildə Qarabağın Xankəndindəki iri İpək Kombinatına daxil olan barama xammalının cəmi 8%-i Dağlıq Qarabağın özündə istehsal edilirdi. Yerdə qalan 92%-i isə Azərbaycanın başqa rayonlarından gətirilirdi. Dağlıq Qarabağ Vilayətinin 1986-cı ildə həyata keçirdiyi xarici iqtisadi əlaqələrin həcmi cəmi 0.3 %-i, idxalının isə 1.4%-i Ermənistan Respublikasının payına düşüyü halda, Azərbaycana onun ixracatının 33.3% düşürdü.

Bu məqalədə zonanın sənaye potensialına 4 bucaqdan baxılır, mövcud olan başqa inkişafa spektləri isə gələcəkdə daha böyük tədqiqatlarla açıqlanacaq. Beləliklə, ilkin baxışda zəngin su təchizatı, elektrik

enerjisi, sənaye rekreasiya imkanları və zəngin faydalı qazıntılar azad edilən ərazilərin sənaye potensialının karkasını təşkil edir (Eyyubova, 2021:22).

Regionun su təchizatı imkanları: Bütün dünyada iqlim dəyişikliyi və onun nəticəsində su qıtlığı ən aktual problemlərdən biridir. Su qıtlığı Azərbaycan üçün də önəmlidir. Sırr deyil ki, ölkənin su ehtiyatları obyektiv coğrafi səbəblərdən daha kasaddır və əsas mənbələr qonşu ölkələrdədir. Ölkə ərazisində su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 15 aprel tarixli Sərəncamı vasitəsilə yaradılmış Dövlət Komissiyası fəaliyyət göstərir (Sadıqlı, 2021:34).

Sərsəng su anbarının daxil olduğu Ağdərə rayonunun tam azad edilməsi respublikanın 6 rayonunda (Tərtər, Ağdam, Bərdə, Goranboy, Yevlax və Ağcabədi) 100 min hektara yaxın torpaq sahəsini suvarma suyu ilə təmin etməyə imkan yaradacaq. Qeyd etmək lazımdır ki, işğal zonasında Sərsəng su anbarından başqa ümumi tutumu 80 mln. m³ olan başqa su anbarları da qalıb. Onların da ölkə təsərrüfatına qatılması əlavə 15 min hektar torpaq sahəsinin suvarılmasına şərait yarada bilər (Səmədzadə, 1995:12).

Regionun elektrik enerjisi resursu: Regionun əsas elektrik enerjisi istehsalı su yığıcı və təchizatı areallarına təsadüf edir. Söhbət təbii ki, Sərsəng və Xudafərin SES-lərindən gedir.

Sərsəng SES və yaxud başqa adı vasitəsilə Tərtər SES 1976-cı ildə Tərtər çayın üzərində, keçmiş Ağdərə (indiki Tərtər) rayonu ərazisində inşa olunmuş su elektrik stansiyasıdır.

Xudafərin SES isə Arazçayı üzərində İranla Azərbaycan arasında imzalanmış razılaşmaya müvafiq olaraq inşa edilir. Belə ki, 2016-cı ilin fevralında “Azərbaycan Respublikası Hökuməti vasitəsilə İran İslam Respublikası Hökuməti arasında Araz çayı üzərində “Xudafərin” və “QızQalası” hidroqovşaqlarının və su elektrik stansiyalarının tikintisinin davam etdirilməsi, istismarı, energetika və su ehtiyatlarından istifadə sahəsində əməkdaşlıq barəsində Saziş” imzalanıb. Araz üzərində elektrik stansiyalarının ümumi gücü 280 meqavata çata bilər. Bu layihələrin reallaşması Azərbaycana illik 368 milyon kVt/saat elektrik enerjisi istehsalı gətirə bilər (Səmədzadə, 1995:32).

Regionun sənaye rekreasiya imkanları: Ehtimal edilir ki, Azərbaycanın mineral sularının ümumi geoloji ehtiyatlarının 39.6%-i işğal altında olan rayonların payına düşür.

Zəbt olunmuş ərazilərdə böyük müalicə əhəmiyyəti olan 120-dək müxtəlif tərkibli mineral su yataqları vardır. Başqa ölçü vasitəsilə bu 7805 m³/gün mineral su təchizatı deməkdir.

Bunların içərisində Kəlbəcər rayonunda Yuxarı və Aşağı İstisu, Bağırsağ, Keşdək, Laçın rayonunda İliq su, Minkənd, Şuşa rayonunda Turşsu, Sırlan və başqa mineral sular diqqəti xüsusilə cəlb edirlər (Eyyubova, 2021:42).

Regionun faydalı qazıntı-xammal potensialı: İşğal olunmuş ərazilərdə 155 müxtəlif növ faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən: 5 qızıl, 6 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 19 üzlükdaşı, 10 mişardaşı, 4 sement xammalı, 13 müxtəlif növ tikinti daşları, 1 soda istehsalı üçün xammal, 21 pemza və vulkan külü, 10 gil, 9 qum-çınqıl, 5 tikinti qumu, 9 gips, anhidrid və gəc, 1 perlit, 1 obsidian, 3 vermikulit, 14 əlvan və bəzək daşları (əqiq, yəşəm, oniks, cad, pefritoid və s.) yataqları yerləşir (Eyyubova, 2021:43).

Yuxarıda sadalanan növ faydalı qazıntılar Qızılbulaq, Mehmana, Dəmirli, Canyon-gülyataq, Ağdərə, Şorbulaq, Şuşa, Sırlan, Turşsu, Xocalı, Zərinbax, Ağçay, Xankəndi, Ediş, Xocavənd, Söyüdlü, Ağduz dağ, Tutxun, Ağ yataq, Levçay, Kilsəli, Keşdək, Keçəldağ, Çəlli, Yuxarı İstisu, Aşağı İstisu, Mozçay, Qoturlu, Çilkəz, Narzanlı, Əhmədli, Hoçaz, Laçın, Novruzlu, Yuxarı Əkərəçay, Quşçu, Minkənd, Hacılı, Xanlıq, Qubadlı, Vejnəli, Bartaz, Oxçuçay, Zəngilan, Şərifan, Tuluz, Qaracalı, Soltanlı, Çaxmax çay, Göyərçin-Veysəlli, Minbaşılı, Ağtəpə, Cəfərabad, Şahverdilər, Çaxmaxqaya, Dövlətyarlı, Diləgərdi, Kürdmahmudlu, Quruçay, Şahbulaq, Gülablı, Çobandağ, Boyəhmədli, Şahbulaq, Ağdam, Qarqarçay, Xaçınçayvə s. yataqlar da aşkar olunub (Səmədzadə, 1995:33).

Sözgedən yataqlarda sənaye ehtiyatları təsdiq olunmuş 132.6 ton qızıl, 37.3 min ton qurğuşun, 189 milyon m³ mişardaşı, 1 milyon 526 min ton gəc, 18 milyon 432 min m³ üzlük daşı, 23 milyon 243 min m³ gil, 57 milyon 965 min ton tikinti daşı, 96 milyon 987 min ton qum-çınqıl, 1898.4 ton civə, 4 milyon 473 min m³ perlit, 2 milyon 144 min m³ pemza, 129 milyon 833 min m³ soda istehsalı üçün əhəngdaşı, 147 milyon 108 min ton sement xammalı və s. iqtisadiyyatın inkişafında vacib əhəmiyyət daşıyan faydalı qazıntılar aşkar olunub.

Regionda nadir və qiymətli faydalı qazıntı yataqları yayılıb. Əhəmiyyətli mis-sink filizlərinin ehtiyatları Kiçik Qafqazın şərqində yerləşən Mehmana yataqlarında cəmlənmişdir. Burada istismara hazır

olan filiz ehtiyatları vaxtilə öyrənilmişdir. Sənaye əhəmiyyəti olan civə ehtiyatları Kəlbəcər rayonundakı Şorbulaq və Ağyataqda yerləşir (Sadıqlı, 2021:35).

İşğal olunmuş ərazilər Azərbaycanın sənayesi və tikintisində böyük əhəmiyyəti olan müxtəlif növ tikinti materialları ilə çox zəngindir. Belə materialların böyük ehtiyatları Ağdam rayonu ərazisində yerləşən Çobandağ (əhəngin ehtiyatları 140 milyon ton və gillər 20 milyon ton), Şahbulaq (25 milyon ton gil), Boyəhmədli (45 milyon ton gil) və başqa yataqlardadır. Eləcə də, iri tikinti daş yataqları Xankəndində, mərmər isə Harovda yerləşir.

Nəticə

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə aparılan ilkin inventarlaşmanın bütün məlumatları Qarabağ Rəqəmsal Geoinformasiya Sistemində daxil olunub. Belə ki, 14618 daşınmaz əmlakın (11685 ədəd tikili və 2933 ədəd infrastruktur obyektini) çöl inventarlaşdırma işləri tamamlanıb.

Hazırda 20 dövlət qurumunun və təşkilatının Qarabağ Rəqəmsal Geoinformasiya Sistemində qoşulması təmin olunub, onlara sistemdə işləməklə əlaqədar təlimlər keçirilib, artıq 15 qurum tərəfindən məlumatların sistemə daxil edilməsinə başlanılıb.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin reallaşdırılması ilə əlaqədar 791 müraciət daxil olub. Investisiya layihələrinin prioritetliyi təhlil edilir, potensial layihələr müəyyənləşdirilir və informasiya bazasına daxil edilir.

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nümayəndəsi məlumat verib ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə 14347 hektar sahədə şümləmə işləri aparılıb. Həmin ərazilərdə əsasən taxıl əkini planlaşdırılır. Laçın yaylaqlarına qaldırılmış 16 arıçı sahibkara məxsus 531 arı ailəsi, Kəlbəcər rayonu üzrə 53 arıçıya məxsus 2937 arı ailəsi də qışlaqlara köçürülüb. Eləcə də cari ildə Füzuli rayonunun 288.8 hektar ərazisində şəkər çuğunduru əkilib və həmin torpaqların 78,8 hektarı işğaldan azad olunmuş əraziləri əhatə edir. Füzuli rayonunun işğaldan azad olunmuş Seyidməhmudlu kəndi ərazisindəki minalardan təmizlənmiş həmin torpaqlarda şəkər çuğunduru ilk dəfədir becərilir və yüksək məhsuldarlığa nail olunub. Belə ki, şəkərlilik faizi 15-16 faiz göstərici ilə hər hektardan 55- 60 ton məhsul yığılıb və bu günə kimi 1800 tona yaxın məhsul tədarük olunub.

Dövlət Turizm Agentliyinin məlumatlarına əsasən, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə mehmanxana təsərrüfatı və turizm fəaliyyətlərinin təşkili sahəsində 11 investisiya layihəsinin ilkin dəyərləndirilməsi aparılıb.

Ədəbiyyat

1. AR-nın işğaldan azad olunmuş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həll edilməsi vasitəsilə əlaqədar Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması barəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 24 noyabr tarixli Sərəncamı.
2. “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü barəsində” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 7 iyul tarixli 1386 nömrəli Fərmanının icrasının təmin edilməsi barədə “Bakı şəhəri, 10 iyul 2021-ci il. <https://nk.gov.az/az/document/5457/print/>.
3. “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması barəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 04 yanvar tarixli Fərmanı.
4. Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaitinin səmərəli yerləşdirilməsi məqsədilə iqtisadi rayonlar üzrə prioritet istiqamətlər. <http://edf.gov.az/az/content/105#>.
5. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü barəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 7 iyul 2021-ci il.
6. Cəfərov, A. (2021), Rayonlarımızın işğaldan azad olunması Azərbaycan iqtisadiyyatına hansı faydaları verəcək? <https://fraz.az/az/news/read/53>
7. Eyyubova, G. (2021), İqtisadi rayonların sayının artması Vətən müharibəsində qazandığımız Zəfərdən sonra formalaşmış yeni reallıqlara tam uyğundur.
8. <https://azerbaijan-news.az/posts/detail/yeni-iqtisadi-rayonlar-olkemizin-gelecek-inkisafi-ucun-yeni-imkanlar-acir-1625780115>.
9. <https://azertag.az/xeber/Prezident-Ilham-Aliyevin-sedrliyi-ile-2020-ci-ilin-yekunlarına-hesr-olunmuş-videoformatda-musavire-kechirilib-YENILANIB-VIDEO-1682565>

10. <https://ikisahil.az/post/233156-iqtisadi-rayonlarin-sayinin-artmasi-veten-muharibesinde-qazandigimiz-zeferden-sonra-formalashmish-yeni-realliq-lara-tam-uygundur>
11. <https://report.az/ask/isgal-olunmus-erazilerimizin-azad-edilmesi-milli-iqtisadiyyata-ne-ved-edir/>
12. İqtisadi rayonlaşdırma. https://www.azerbaijans.com/content_464_az.html
13. Qurbanlı, T. (2021), Yeni iqtisadi rayonlar: siyasivəmillitəhlükəsizlikprinsipləri. <https://teleqraf.com/news/siyaset/294486.html>.
14. Nəcəfxanlı, Ə. (2021), İqtisadi rayonlar üzrə yeni bölgü faydalı iş əmsalını daha çox artıracaq. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/80407>.
15. Prezident İlham Əliyevin sədrliyi vasitəsilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda müşavirə keçirilib.
16. Sadıqlı, SF. F. (2021), Yeni iqtisadi rayonlar ölkəmizin gələcək inkişafı üçün yeni imkanlar açır.
17. Səmədzadə, Z. (1995), “Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər”, Bakı, “Vətən” nəşriyyatı.

Rəyçi: i.ü.f.d. Söhrab İsayev

Göndərib: 19.05. 2022

Qəbul edilib: 23.06. 2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/82-86>

Toğrul Ənvər oğlu Məmmədov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
toghroolmammadov@gmail.com

POSTPANDEMİYA DÖVRÜNDƏ DÖVLƏTİN SAHİBKARLIĞA DƏSTƏYİ: KOS-LAR

Xülasə

Azərbaycanda ilk Covid-19 pandemiyası 2020-ci il fevralın sonlarında təsdiqlənib və məhdudlaşdırıcı tədbirlər martın əvvəlindən təcridən həyata keçirilməyə başlanmışdır. Pandemiyanın ölkə iqtisadiyyatı üçün əsas nəticələri olaraq, 2020-ci ilin martından tətbiq olunan məhdudlaşdırıcı tədbirlər sektorlar arasında əlaqələrin qırılmasına gətirib çıxardı ki, bu da iqtisadi itkilərə səbəb oldu. Ölkə iqtisadiyyatı, müxtəlif biznes subyektləri, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlar pandemiyadan ən çox zərər çəkənlər olmuşdur. İlk gündən aparılan tədqiqatlar pandemiyanın təsirləri haqqında dəqiq nəticələr verə bilmədi. Bu dövrü bir qeyri-müəyyənlik olaraq nəzərdən keçirsək daha doğru olar. Buna görə də müxtəlif ölkələr pandemiyanın yaratdığı mənfi təsirləri aradan qaldırmaq üçün müxtəlif tədbirlər hazırlayıb tətbiq edir. Dövlətimiz də pandemiya ərzində iqtisadi böhranı keçmək, kiçik və orta sahibkarlara dəstək üçün müxtəlif tədbir planları hazırlamışdır. Məqalədə KOS-ların timsalında pandemiyanın iqtisadiyyata, onun inkişafına təsirləri araşdırılmış, həmçinin neqativ nəticələrini aradan qaldırmaq üçün dövlətin sahibkarlara dəstək tədbirləri haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: pandemiya, sahibkarlıq, inkişaf, dövlət dəstəyi

Toghrul Anvar Mammadov

State support for entrepreneurship in the postpandemic period: smes

Abstract

The first Covid-19 pandemic in Azerbaijan was stopped in late February 2020, and restrictive measures began in early March. As a major consequence of the pandemic for the country's economy, restrictive measures leading to economic losses can be noted. The country's economy, business entities, businesses and medium-sized businesses have the most losses from the pandemic. From the first day the researches could not give accurate conclusions about the effects of the pandemic. It would be more accurate to carry out this period as an uncertainty. Therefore, countries have applied different measures to take advantage of the effects of the pandemic. We have also developed special action plans to support the state's economic situation and small and medium-sized businesses during the pandemic. The article examines the impacts of the pandemic on the economy on the example of SMEs, as well as provides information on government measures to support entrepreneurs to eliminate the negative consequences.

Key words: pandemic, entrepreneurship, development, state support

Giriş

COVID-19 pandemiyası bütün dünyada yayıldıqca, sahibkarlar, onların müəssisələri və cəmiyyətlər görünməmiş problemlərlə üzləşiblər. Bu gün Azərbaycanda koronavirus pandemiyasının yaratdığı qeyri-sabit iqtisadi vəziyyət, habelə ölkədə investisiya və biznes mühitinin pisləşməsi fonunda sahibkarlıq fəaliyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Cəmiyyətin islahatı proqramları həyata keçirildikcə Azərbaycanın gələcəyinin dövlətdən və sahibkarlığın gələcək inkişafından çox asılı olduğu getdikcə daha aydın olur. Baş verən transformasiyalar sübut edir ki, Azərbaycanda bazar münasibətləri sisteminin səmərəliliyi vətəndaşların müəyyən səviyyədə iqtisadi azadlığını tələb edir və sahibkarlıq bu azadlığın reallaşmasının əsas prinsipidir. Sahibkarlığın vəziyyəti və gələcək inkişafı, əsasən, sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət dəstəyinin effektivlik dərəcəsi ilə asılıdır. Sahibkarlığın səmərəli inkişafı prosesi biznesin daxili və xarici resurslarından maksimum istifadə şəraitində həyata keçirilir. İqtisadi inkişafın reallıqları elədir ki, ən yaxşı sosial-iqtisadi göstəricilərə xarici resursların, ilk növbədə investisiyaların və sahibkarlığa müxtəlif növ dövlət dəstəyinin cəlb edilməsi strategiyasına və taktikasına sahib olan sahibkarlar nail olurlar.

Pandemiyanın Sahibkarlığa Təsirləri

Sahibkarlar bazar iqtisadiyyatları üçün vacibdir, çünki onlar ölkənin iqtisadi inkişafının təkərləri kimi çıxış edə bilirlər. Yeni məhsul və xidmətlər yaratmaqla onlar yeni məşğulluğu stimullaşdırır və bu da son nəticədə iqtisadi inkişafın sürətlənməsi ilə nəticələnir. Beləliklə, sahibkarlığı təşviq edən və dəstəkləyən dövlət siyasəti iqtisadi artım üçün vacib hesab edilməlidir.

2020-ci ildə karantin tədbirləri nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyəti praktiki olaraq tamamilə dayanmışdır. Milyonlarla KOS müəssisələri iflas astanasında idi. Bununla yanaşı, ekspertlər qeyd edirlər ki, biznesin inkişafı təkcə pul gəlirinin bərpası, investisiya mənbəyi, lokalizasiya, işçi heyətindən deyil, həm də onun ölçüsündən asılıdır. KOS nümayəndələrinin təxminən 20%-i artıq bir çox iri müəssisələrin özlərini daha inamlı hiss etdiyi bir vaxtda öz vəziyyətinin əlacsızlığını görürlər. KOS məşğul olan sahibkarların rəyinin monitorinqi göstərdi ki, onların 75%-dən çoxu iqtisadi vəziyyətin pisləşməsinə, karantin tədbirlərinin yaratdığı böhranın daha da kəskinləşməsindən narahat idilər.

Cədvəl 1: Mikro və KOS subyektlərinin əsas makroiqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	2019				2020			
	Cəmi	o cümlədən			Cəmi	o cümlədən		
		Mikro	Kiçik	Orta		Mikro	Kiçik	Orta
Yaradılmış əlavə dəyər, milyon manat	11,071.7	4,900.8	1,423.2	4,747.7	10,941.0	4,455.2	1,617.9	4,867.9
İşçilərin sayı, min nəfər	332.2	40.2	85.1	206.9	348.7	40.9	92.1	215.7
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	531.0	332.5	437.0	624.6	612.3	359.4	533.8	714.4
Əsas kapitalla investisiyalar, milyon manat	3,422.2	515.5	494.2	2,412.5	2,674.1	970.2	380.4	1,323.5
Fəaliyyətdə olan sahibkarlıq subyektləri	271,304.0	262,622.0	5,956.0	2,726.0	316,370.0	307,717.0	5,943.0	2,710.0

Mənbə: (10).

Cədvəldən göründüyüb kimi 2019-cu illə müqayisədə Mikro və KOS subyektlərinin fəaliyyətində xeyli azalma müşahidə olunmuşdur. Gözlənilən fəallıq olarsa, KOS bərpası üçün daha bir neçə il vaxt lazım olacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir böhran gec və ya tez bitir. Bundan başqa, böhran təkcə dövlət iqtisadiyyatı üçün fəlakət deyil, həm də xeyirdir. Bu, yenilənmə inkişafın şərtidir və perspektividir: əmək məhsuldarlığının artması, istehsalın səmərəliliyinin artırılması, yeni texnologiyaların ortaya çıxması, yeni məhsullar, dövlətin vergi siyasətinin dəyişməsidir. Belə ki, bir çox ekspertlər hesab edirlər ki, koronavirus Azərbaycanın milli layihələrin həyata keçirilməsində prioritet vəzifələrdən biri kimi rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının drayveri olacaqdır.

Kiçik və orta bizneslər dövlətin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Onlara iqtisadiyyatın mühərrikləri deyə bilərik. KOB-lar pandemiya ərzində daha çox diqqət mərkəzində olmuşdur, belə ki bütün dünyada tətbiq olunan məhdudlaşmalar biznesləri risk altında qoymuşdur və iqtisadi fəaliyyətlərini dayandırmasına səbəb olmuşdur (3).

1930-1940-cı illərdən bəri belə bir böhran şəraitinin olmadığını nəzərə alsaq, hazırki vəziyyət asan deyil. Pandemiya dünya iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərməklə onun geriləməsinə səbəb olmuşdur. Pandemiyanın ilk günlərindən tədqiqatçılar, iqtisadçılar, alimlər və siyasətçilər yaranmış böhranın iqtisadi təsirlərini ölçməyə başladılar, ancaq dəqiq bir nəticə əldə etmək qeyri-mümkündür. Hər bir dövlətin təcrübəsi fərqlidir.

COVID-19 pandemiyası bu günə qədər qlobal iqtisadiyyata dəymiş ən böyük zərbələrdən biridir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) dünya işçi qüvvəsinin təxminən 81%-ni təşkil edən 2.7 milyard

işçinin, xüsusilə turizm, xidmət və satış sektorlarında çalışanların bu müddətdə mənfi təsir gördüyünü bildirir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransının təqdim etdiyi “Ümumdünya İnvestisiya Hesabatı 2020”-də iqtisadiyyatda 40% -ə qədər, 2021-ci ildə daha 5-10% azalma olmasını bildirmişdir (7). Belə bir vəziyyətdə dövlətlərin mövqə və yardım siyasətləri həlledici rola malikdir. Bəzi ölkələr böhrandan keçməyə nail olmuş, digərləri isə hələdə arzu olunan nəticəyə çata bilməyib.

Sahibkarlara Dövlət Dəstəyi Mexanizmi

Kiçik biznesə və fərdi sahibkarlara dövlət dəstəyinin aktual və zəruri üsullarına aşağıdakılar daxildir: birbaşa maliyyə dəstəyinin formaları, məsələn, güzəştli vergi rejimləri, subsidiyalar, dövlət (bələdiyyə) sifarişləri, habelə dolaylı formalar. Öz növbəsində, sahibkarlığa dolaylı dəstəyin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar: mikromaliyyə təşkilatları, kiçik biznesə kredit verən biznes inkubatorları kimi sahibkarlığa infrastruktura dəstək təşkilatlarının yaradılması və vəsait hesabına güzəştli kreditlərin verilməsi, müxtəlif səviyyəli büdcələr daxildir.

Kiçik sahibkarlıq əhalinin əsl tələbatlarına istiqamətlənərək, bütün səviyyələrdə büdcənin vergi tutulan bazasının formalaşmasına, bazarda əmtəə kütləsinin artmasına, əmək qabiliyyətli vətəndaşlar üçün işlə təmin olunmasına kömək edir. Bundan başqa, innovasiyaların işlənilib hazırlanmasının böyük bir hissəsi məhz kiçik sahibkarlıq bazasında həyata keçirilir ki, bu innovasiyalar iqtisadi proseslərə daha da daxil edilsin. Beləliklə, kiçik sahibkarlıq dövlətin qarşısında duran bir çox sosial və iqtisadi məsələlərin həllində çox böyük rol oynayır (6).

Azərbaycanın müasir bazar iqtisadiyyatı üçün fərdi sahibkarlara dəstək sisteminin təkmilləşdirilməsinin inzibati müdaxilənin azaldılması və bürokratik maneələrin minimuma endirilməsi kimi mühüm istiqaməti həmişəkindən daha aktualdır. Həddindən artıq inzibati müdaxilə kiçik biznesə daha çox mənfi təsir göstərir, çünki rahat biznes mühiti üçün iqtisadiyyatın ən dinamik və tələbkar sektoru, buna görə də inzibati maneələrin azaldılması tendensiyası dövlət orqanlarının qanunvericilik işində əsas prioritetlərdən birinə çevrilməlidir (Atakişiyev, Abbasov, Abbasova, 2010: 358).

Böhrandan çıxmaq üçün perspektivdə dövlət və regional hakimiyyət orqanları tərəfindən KOS-ların dəstəklənməsi tədbirləri maliyyə baxımından daha ciddi, strateji cəhətdən əsaslandırılmış və diqqətlə planlaşdırılmış olmalıdır. Eyni zamanda, KOS nümayəndələri başa düşməlidirlər ki, Azərbaycan hökuməti bütün problemlə sahələri maliyyə baxımından bağlamaq iqtidarında deyil, ona görə də KOS nümayəndələrinə dövlət dəstəyi tədbirlərindən istifadə edərək, biznesin böhrandan çıxmasına görə məsuliyyəti öz üzərinə götürməli, böhrandan çıxmaq və müəssisənin gələcək inkişafı üçün əlavə kreditlər əldə etmək məqsədilə banklarla, onlayn kreditorlarla yeni kreativ iş formalarını mənimsəyir.

AR İqtisadiyyat Nazirliyinin verdiyi məlumatlara görə, Azərbaycanda sahibkarlara və işçilərə dəyən ziyanın kompensasiya proqramı işə salınıb. Bu proqram 300 min işçiləri, 42 min işəgötürənlər və 300 min özəl və ya mikro kreditorların əhatə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bundan başqa, nazir onu da xatırladı ki, Azərbaycan hökuməti işçilərin əmək haqlarının qorunması üçün 126 mln dollar ayırıb (8). Aprelin 8-də başlanan proqram mikrokreditçilərə və özəl sahibkarlara vəsait verilməsinə yönəldilmişdir. Azərbaycan Respublikası Hökuməti koronavirus infeksiyasının yayılmasından təsirlənən sahələrdə fəaliyyət göstərən 80 mln manat 300 min fərdi sahibkara maliyyə dəstəyi göstərmişdir. Xüsusi prosedur mövcuddur ki, bu müddət ərzində fərdi sahibkar maliyyə dəstəyini ala bilər. O, İnternet Vergi İdarəsi tərəfindən mövcud elektron sistem vasitəsilə müraciət etməlidir. Dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait isə həmin fərdi sahibkarların bank hesablarına köçürülmüşdür.

Dövlətlər virusun yaratdığı sağlamlıq böhranını həll etməklə yanaşı, KOB subyektlərinə mənfi təsirini də azaltmaq üçün addımlar atmış və qısamüddətli maliyyə riskləri və böhranın uzunmüddətli nəticələrinin öhdəsindən gəlmələri üçün kömək tədbirləri həyata keçirmişdir. Beynəlxalq Ticarət Mərkəzinin “COVID-19 Biznes Mühitinə Təsiri” sorğusunda iştirak etmiş sahibkarlar vergilərdən azad edilmə, müvəqqəti vergi güzəştləri və maliyyə dəstək proqramlarının ən uyğun və faydalı dövlət tədbirləri olacağını bildirmişdir. Dövlətlər zəruri idxal əməliyyatları üçün lazımi xarici valyutanı təmin etmək, beynəlxalq bazarlarda təmsil olunan və formalaşmış ixrac sənayesini qorumaq üçün ixrac yönümlü sahibkarlara dəstək verəcək bir çox tədbirlər görmüşlərdir. Məsələn, Pakistanda ixrac sənayesindəki şirkətlərə vergilərin geri ödənilməsi, Banqladeşdə hökumətin ixracat sahələrindəki şirkətlərin işçilərinin maaşlarını ödəməyini misal göstərmək olar (9).

Göstərilən dəstəklər ilə yanaşı bu dəstək mexanizmləri haqqında sahibkarların məlumatlılıq səviyyəsi və onlara əlçatanlığı da vacibdir. Beynəlxalq Ticarət Mərkəzinin keçirdiyi sorğuya görə iştirakçıların yarısından çoxunun, xüsusilə kiçik sahibkarların Covid-19 ilə əlaqəli yardım proqramları haqqında məlumat əldə etməyin çətin və ya çox çətin olduğunu söyləməsi narahatlıq doğuran haldır. İnformasiya əldə etmək sahibkarlıq subyektinin ölçüsünə görə fərqlənir. İri şirkətlərin 42%-i, mikro sahibkarların isə 60%-i məlumat əldə etməyin çətin və ya çox çətin olduğunu bildirir (4).

Azərbaycan ilk gündən pandemiyanın yaratdığı mənfi təsirləri aradan qaldırmaq üçün sahibkarların yanında olmuşdur. Prezident tərəfindən dövlət qurumları qarşısında ciddi vəzifələr qoyulub, iqtisadiyyata geniş dəstək paketini nəzərdə tutan proqramlar, biznesin qısa və orta müddətdə dəstəklənməsini əhatə edən sənədlər qəbul edilmişdir. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 19 mart 2020-ci il tarixli “Koronavirus pandemiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Sərəncam imzalanmışdır. Pandemiyadan zərər çəkmiş sahələrdə mikro sahibkarlara birbaşa maliyyə dəstəyi, müddətli işçilərə əməkhaqqının bir hissəsi dövlət tərəfindən ödənilməsi, vergi güzəştləri və tətilləri, həmçinin yeni güzəştli kreditləşdirmə mexanizmləri kimi dəstək tədbirləri həyata keçirilmişdir. Pandemiyadan zərər çəkmiş sahibkarlara dövlət maliyyə dəstəyi və digər dəstək tədbirləri hazırda da davam edir. Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, qəbul edilmiş dəstək proqramlarında biznesin qısa və orta müddətdə dəstəklənməsini nəzərdə tutan çoxşaxəli tədbirlər öz əksini tapıb, KOS sektorunun qorunması prioritet olmaqla diqqət mərkəzindədir.

Nəticə

Azərbaycan iqtisadiyyatı 2020-ci ildə istehsalın azalması, işgüzar fəallığın ləngiməsi, tələbatın əhəmiyyətli dərəcədə azalması, ənənəvi istehsal zəncirlərinin, xüsusilə də xarici zəncirlərin qırılması ilə şərtlənən uzun müddətli tənəzzüllə üzləşib. COVID-19 pandemiyası bütün dünya iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərmiş, ictimai həyatın bütün sahələrinə toxunmuşdur. Sahibkarlıq sektoru böyük şirkətlər ilə müqayisədə ən zəif olduğu ortaya çıxdı və əhəmiyyətli dərəcədə zərər gördü və pandemiya bir çox kiçik müəssisələrin iflasına gətirib çıxardı, bir çoxlarının maliyyə vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə azaldı. Dövlət yardımı tədbirləri on minlərlə təşkilata öz fəaliyyətini aparmağa və iş yerlərini azaltmağa imkan verir.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, müvəqqəti çətinliklərə baxmayaraq, ümumiyyətlə, dünyada yaranmış iqtisadiyyat, o cümlədən KOS-lar çətinlikləri aradan qaldıra biləcək və az itkilərlə öz işlərini bərpa etməyə çalışacaqlar, çünki nisbətən aşağı kapital xərcləri tələb edən fəaliyyət yeni iş yerlərinin yaradılmasına, məşğulluğun və orta sinfin artmasına gətirib çıxaracaqdır.

Problemlərin həlli ilə bağlı dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin modernləşdirilməsi, sahibkarlar üçün vergi hesabatlarının sadələşdirilməsi, KOS-ların dəstəklənməsinə yönəlmiş rəqəmsal platformanın formalaşdırılması, güzəştli maliyyələşməyə çıxışın sadələşdirilməsi, sahibkarlar üçün dəstək və xidmət infrastrukturunun sürətli inkişafı, KOS-lar ilə ixracatçılar üçün dəstək sisteminin təkmilləşdirilməsi və bu ixracatçıların ümumi qeyri-neft ixracı payının artırılması kimi nailiyyətlər, fermerlərə dəstək sisteminin yaradılması və kənd kooperasiyasının inkişafı Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı proqramını formalaşdırmalıdır.

Ədəbiyyat

1. “Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
2. Atakişiyev M.C., Abbasov H.M., Abbasova N.H. (2010), Mikro və Makroiqtisadiyyat, Bakı, Elm, 506 səh.
3. <http://ask.org.az/2022/02/21/post-pandemiya-dovrund-iqtisadi-artimin-sabitl-sdirilm-sind-kicik-v-orta-sahibkarligin-innovativ-f-aliyy-ti-movzusunda-konfrans-kecirilib/>
4. <https://intracen.org/>
5. <https://margin.az/az/post/kobia-post-pandemiya-dovrunde-biznesin-inkisafi-ucun-yeni-imkanlar-yaradilacaq-30578>
6. <https://president.az/>

7. <https://stm.az/az/news/328/kovid-19-un-azerbaycanda-kicik-ve-orta-biznese-kob-ilkin-tesiri-birinci-fazada-tedqiqatin-neticeleri>
8. <https://www.economy.gov.az/>
9. <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19>
10. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
11. <https://www.taxes.gov.az/az/page/iqtisadi-artima-ve-sahibkarlara-dovlet-desteyi-tedbirlerinin-mexanizmleri>
12. <https://www.worldbank.org/en/who-we-are/news/coronavirus-covid19>

Rəyçi: i.ü.f.d. Anar Vəliyev

Göndərib: 22.05.2022

Qəbul edilib: 24.06.2022

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/87-93>

Elgün Kamil oğlu Həsənov

AMEA akademik Y.H.Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu
texnika üzrə fəlsəfə doktoru
elgun.hasanzade02@gmail.com

Rəşad Rəhim oğlu Ağakışiyev

H.Əliyev adına Neft Emalı Zavodu
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
doktorant
agakishyev.reshad@gmail.com

Rüfanə Asif qızı Əlizadə

AMEA akademik Y.H.Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu
magistrant
rufana.alizada93@gmail.com

Samir Pənah oğlu Xəlilov

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
H.Əliyev adına Neft Emalı Zavodu
magistrant
samir.penah22@gmail.com

SİNTEZ OLUNMUŞ AMİDOAMİN VƏ MÜXTƏLİF YAĞ TURŞULARININ KOMPONENT KİMİ T-30 YAĞ DİSTİLLATINA ƏLAVƏ OLUNMASI İLƏ HAZIRLANMIŞ KONSERVASIYA MAYELƏRİNİN TƏDQIQI

Xülasə

Soya yağ turşusunun, 1,6- diaminoheksan ilə 1:1 mol nisbətində sintez olunmuş amidoaminin müxtəlif yağ turşuları ilə (pambıq, soya, günəbaxan və qarğıdalı) kompozisiyası T-30 yağ distillatına qatılaraq, konservasiya mayeləri hazırlanmış və «polad-3» markalı metal lövhələr konservasiya mayelərinə salınaraq «Г-4» termorütubət kamerasında, dəniz suyunda, 0,001%-li H₂SO₄ məhlulunda korroziyadan mühafizə effektinin sınaqları aparılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, soya yağ turşusunun 1,6-diaminoheksan ilə 1:1 mol nisbətində sintez olunmuş amidoaminin pambıq yağ turşusu ilə kompozisiyası əsasında hazırlanmış konservasiya mayesi, amidoaminin digər yağ turşuları ilə kompozisiyası əsasında hazırlanmış konservasiya mayelərinin metal lövhələri korroziyadan mühafizə effektindən daha yüksək nəticə göstərir.

Açar sözlər: konservasiya mayeləri, inhibitor, amidoamin, turbin yağ distillatı, korroziya, diaminoheksan

Elgun Kamil Hasanov

Rashad Rahim Agakishiyev

Rufana Asif Alizade

Samir Panah Khalilov

Study of conversation liquids based on the of synthesized amidoamine and various fatty acids by adding as a component into T-30 turbine oil distillate

Abstract

The composition of soya acid oil synthesized in a ratio of 1:1 mol with 1,6-diamino hexane with various fatty acids of amidoamine (cotton, soybean, sunflower, and corn) was added to T-30 oil distillate, preservative liquids were prepared and "steel-3" metal the boards were immersed in conservation liquids and tested for corrosion protection effect in "G-4" thermo-moisture chamber,

seawater and 0.001% H₂SO₄ solution. It was determined that the metal boards of conservative liquid based on the composition of amidoamine (which is synthesized in a ratio of 1:1 mol with 1,6-diaminohexane of soya acid oil) and cotton oil acid have higher protection effects on corrosion than conservative liquids that based on composition of aminoamine and other fatty acids.

Key words: *conservation fluids, inhibitor, amidoamine, turbine oil distillate, corrosion, diaminohexane*

Giriş

Müxtəlif metal avadanlıqlarının korroziyadan mühafizəsi və onların istismar müddətinin uzadılması neft-qaz və kimya sənayesi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən ən mühüm problemlərdən biridir. Korroziya prosesinin qarşısını tam almaq mümkün olmasa da, onun sürətini nəzərə çarpacaq dərəcədə azaltmaq mümkündür (Quliyev,1985:312, Oserbayeva, 2012:7, Sivokon,2013:19)

Korroziyadan müdafiə üsullarından biri təbii materiallardan istifadə etməklə korroziya inhibitorlarının sintezidir. Keçmiş dövrlər də bu üsul müəyyən səbəblərə görə inhibitor sintezində geniş yayılmış üsul deyildir. Lakin son dövrlərdə alternativ kimyanın inkişafı təbii materiallardan istifadəni yenidən gündəmə gətirmişdir.

Korroziya prosesinin qarşısını tam almaq mümkün olmasa da, onun sürətini nəzərə çarpacaq dərəcədə azaltmağın müxtəlif yolları vardır ki, bunun da ən səmərəli və asan tətbiq oluna bilən korroziyaya qarşı inhibitorlardan istifadə olunmasıdır (Viqdoroviç,2000:47, Mistafin,2007:708). Korroziya inhibitorlarının geniş tətbiq sahələrindən biri də neftçixarma və neft emalı sənayeləridir. Bu sahədə korroziya inhibitorlarından istifadə etməklə yüksək nəticələr əldə edilmişdir. Korroziya inhibitorlarından sənayedə geniş istifadə edilməsinin səbəbi təkcə onun effektivliyi yox, eyni zamanda universal xassəyə malik olması və iqtisadi cəhətdən səmərəliliyidir. Hazırda tərkibcə qeyri-üzvi və üzvi birləşmələrdən ibarət olan çoxlu miqdarda korroziya inhibitorları məlumdur (Samatov,2003:73, Qafarov, 2002:376, Semyonova, 2006:376). Üzvi tərkibli inhibitorlardan olan alifatik aminlər poladları korroziyadan, xüsusilə də hidrogen kövrəkliyindən yüksək səviyyədə qoruya bilir (Rəhmanqulov,1999:294). Bu inhibitorların belə yüksək nəticə göstərməsinin səbəbi hidrogen-sulfid mühitində sinergizm prosesinin baş verməsidir (Abbasov, 2013:26, Ağazadə,2018:33).

Neftdə həll olan yüksək keyfiyyətli alifatik aminlərin sintezi sahəsində NKPI-də AMEA-nın həqiqi üzvü V.M.Abbasovun rəhbərliyi ilə yüksək müdafiə effektivliyinə malik hidrogen sulfid korroziyası inhibitorları yaradılmışdır

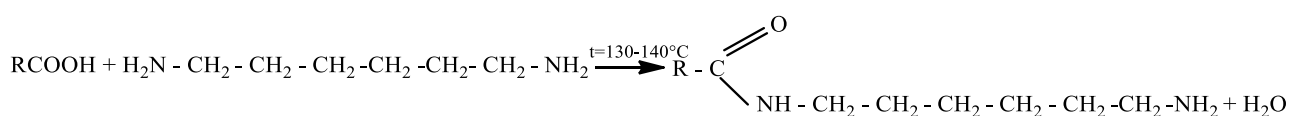
Məsələnin qoyuluşu:

Təqdim olunan işdə soya yağ turşusu ilə 1,6-diaminoheksan əsasında 1:1 mol nisbətində sintez olunmuş amidoaminin müxtəlif üzvi turşular ilə kompozisiyasının T-30 yağ distillatına əlavə olunması ilə konservasiya mayeləri hazırlanmışdır. Həllədiçi kimi T-30 markalı turbin yağ distillatından istifadə olunmuşdur. Sintez olunmuş amidoaminin müxtəlif yağ turşusu ilə kompozisiyalarını T-30 yağ distillatında həll edərək (5,7, 10 və 20% olmaqla) konservasiya mayesi kimi "polad-3" markalı metal lövhələr üzərində sınaqdan keçirilmişdir.

Həlli üsulları:

Soya yağ turşusu ilə 1,6-diaminoheksan əsasında alınmış amidoaminin sintezi aşağıdakı kimi aparılmışdır. Qarışdırıcı, termometr, qızdırıcı və ayırıcı qıf ilə təchiz olunmuş üçboğazlı reaksiya kolbasına əvvəlcədən hesablanmış miqdarda soya yağ turşusu tökülərək qarışdırılmaqla 80-100°C-yə qədər qızdırılır. Sonra bu temperatur şəraitində sintez üçün nəzərdə tutulmuş 1,6-diaminoheksan reaksiya aparmaq üçün kolbada yerləşən turşu üzərinə tədricən əlavə olunur. Reaksiyanın temperaturu 140°C-yə çatdırılaraq 3-3,5 saat müddətində intensiv qarışdırmaqla davam etdirilir. Reaksiya başa çatdıqdan sonra qızdırıcı söndürülür, qarışdırmanı davam etdirməklə reaksiya məhsulu 100°C-yə qədər soyudulur və reaksiya kolbasından ağzı kip bağlanan qaba keçirilir.

Soya yağ turşusu və 1,6-diaminoheksan əsasında amidoaminin alınması reaksiyası aşağıdakı kimidir:

Müxtəlif yağ turşularının sintez olunmuş amidoamin ilə kompozisiyası əsasında hazırlanmış konservasiya mayelələrinin fiziki-kimyəvi xassələri öyrənilmiş və aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 1

Müxtəlif yağ turşularının amidoamin ilə kompozisiyası əsasında hazırlanmış konservasiya mayelələrinin fiziki-kimyəvi xassələri

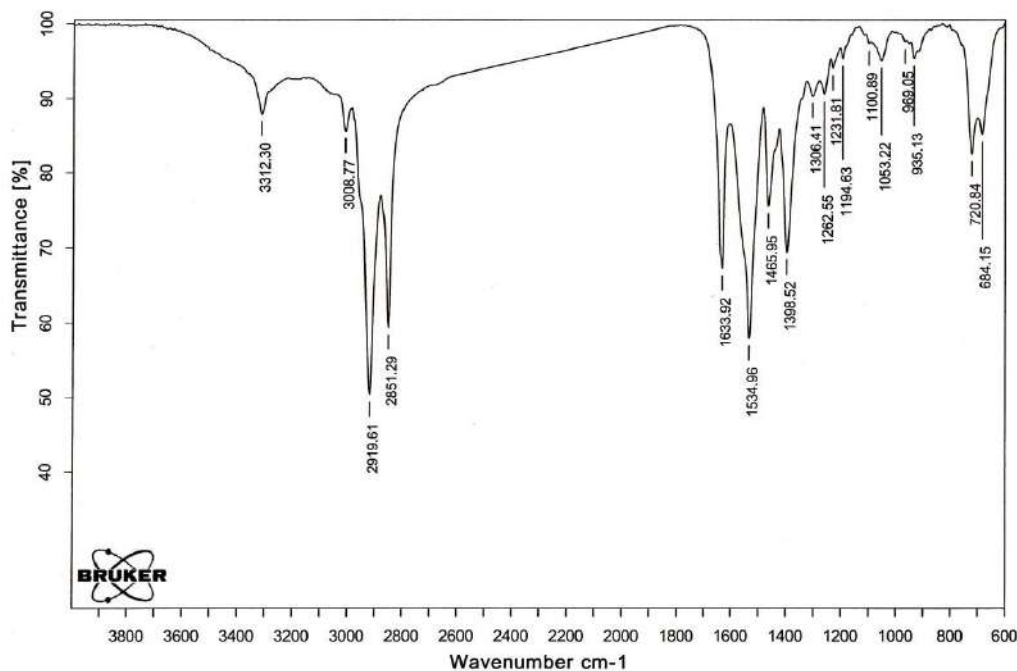
№	Sintez olunmuş aşqarlar	Şüasındırma əmsalı	Sıxlıq 20°C-də, kq/m ³	Donma temperaturu, °C
1	Soya yağ turşusu:1,6-diaminoheksan ilə 1:1 mol nisbətində sintez olunmuş amidoamin + qarğıdalı yağ turşusu 1:1 mol nisbətindəki kompozisiyasının T-30 yağı mühitində 10%-li məhlulu	1,4830	0,9075	-15
2	Soya yağ turşusu:1,6-diaminoheksan (1:1 mol nisbətində) amidoamin + günəbaxan yağ turşusu 1:1 mol nisbətindəki kompozisiyasının T-30 yağı mühitində 10%-li məhlulu	1,4840	0,9090	-17
3	Soya yağ turşusu:1,6-diaminoheksan (1:1 mol nisbətində) amidoamin + pambıq yağ turşusu 1:1 mol nisbətindəki kompozisiyasının T-30 yağı mühitində 10%-li məhlulu	1,4766	0,9120	-20
4	Soya yağ turşusu:1,6-diaminoheksan (1:1 mol nisbətində) amidoamin + soya yağ turşusu 1:1 mol nisbətindəki kompozisiyasının T-30 yağı mühitində 10%-li məhlulu	1,4740	0,9090	-24

Yüksək göstəricilərə malik konservasiya mayeləri almaq məqsədilə, sintez olunmuş amidoaminin müxtəlif üzvi turşularla – qarğıdalı, günəbaxan, pambıq və soya yağ turşuları ilə müxtəlif kompozisiyaları hazırlanmış və bu kompozisiyalar müxtəlif faiz nisbətlərində (5, 7, 10 və 20% olmaqla) T-30 yağ distillatına əlavə olunaraq konservasiya mayeləri yaradılmışdır..

Hazırlanmış konservasiya mayelərinin sınaqları müxtəlif mühitlərdə «Г-4» termorütubət kamerasında, dəniz suyunda və 0,001%-li H₂SO₄ mühitində aparılmışdır.

Sintez olunmuş amidoaminin üzvi turşularla kompozisiyası əsasında hazırlanmış konservasiya mayelərinin donma temperaturu cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, -15°C-dən, -24°C-ə qədər aşağı düşür.

Soya yağ turşusu ilə 1,6-diaminoheksan əsasında 1:1 mol nisbətində sintez olunmuş amidoaminin İQ-spektri aşağıdakı şəkildə verilmişdir.

Səkil 1. Soya yağ turşusu ilə 1,6-diaminoheksan əsasında 1:1 mol nisbətində sintez olunmuş amidoaminin İQ- spektri.

Spektrdə amidoaminin tərkibindəki qrupların aşağıdakı valent rəqsləri qeydə alınmışdır:

684, 720 sm^{-1} – CH_2 – qrupunun C–H rabitəsi;

935, 969 sm^{-1} – $\text{HC}=\text{C}$ qrupunun C–H rabitəsinin deformasiya rəqsi;

1053, 1194, 1262 sm^{-1} , – CONH qrupunun $\text{C}=\text{O}$ əlaqəsi,

1634 sm^{-1} , – CONH qrupunun $\text{C}=\text{O}$ əlaqəsi, nə xas olan udma zolağı C – NH_2 – qrupunun N–H rabitəsinin deformasiya rəqsinə xas olan udma zolağı ilə üst-üstə düşür.

1534 sm^{-1} – C-NH_2 qrupunun N–H rabitəsinə xas olan udma zolağı C–N rabitəsinə xas olan udma zolağı ilə üst-üstə düşür.

3312 sm^{-1} N–H rabitəsi;

1398, 1465 sm^{-1} , 2851, 2851, 2919 sm^{-1} – CH_3 və CH_2 qruplarının C–H rabitəsinin deformasiya və valent rəqsləri.

3008 sm^{-1} – $\text{HC}=\text{C}$ – qrupunun C–H rabitəsi.

Amidoamin və müxtəlif yağ turşuları əsasında hazırlanmış konservasiya mayelərinin müxtəlif mühitlərdə sınaq nəticələri isə cədvəl -2-də verilmişdir.

Cədvəl 2

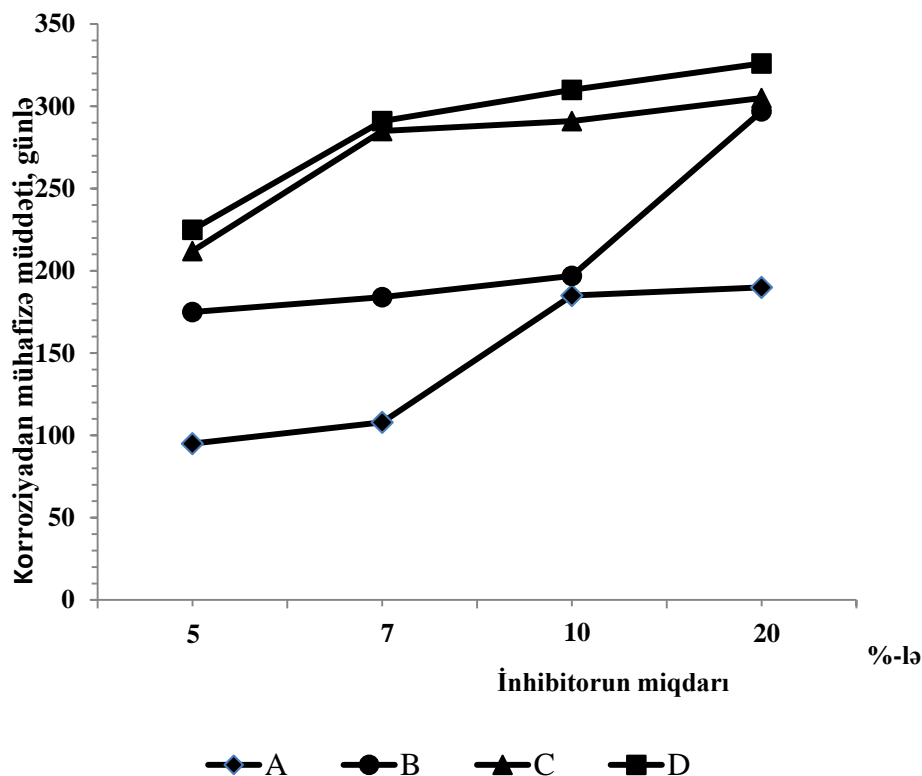
Müxtəlif yağ turşularının amidoamin ilə kompozisiyasının T-30 yağ distillatına əlavə olunması ilə hazırlanmış konservasiya mayelərinin sınaq nəticələri.

№	Kompozisiyaların tərkibi	Nümunədə inhibitorun miqdarı, %-lə	Korroziyadan mühafizə müddəti, günlə		
			«Г-4» hidroka-merada	Dəniz suyunda	0,001%-li H_2SO_4 məhlulunda
1	T-30 yağ distillatı	100	30	12	8
2	T-30 yağ distillatı 95%, 93%,	5	175	139	135
		7	184	145	142

	90%, 80%+amidoamin (soya yağ turşusu : 1,6- diaminoheksan) : qarğıdalı yağ turşusu 1:1 mol nisbətində	10	197	155	152
		20	297	161	158
3	T-30 yağ distillatı 95%, 93%, 90%, 80% + amidoamin (soya yağ turşusu : 1,6- diaminoheksan) : günəbaxan yağ turşusu 1:1 mol nisbətində	5	212	107	102
		7	285	110	105
		10	291	112	107
		20	305	115	110
4	T-30 yağ distillatı,95% 93%, 90%, 80% + amidoamin (soya yağ turşusu : 1,6- diaminoheksan) : pambıq yağ turşusu 1:1 mol nisbətində	5	225	112	110
		7	291	126	124
		10	310	142	139
		20	326	145	142
5	T-30 yağ distillatı,95% 93%, 90%, 80% + amidoamin (soya yağ turşusu : 1,6- diaminoheksan) : soya yağ turşusu 1:1 mol nisbətində	5	95	67	65
		7	108	90	87
		10	175	103	98
		20	190	105	100

Aparılan sınaqlara əsasən onu söyləmək olar ki, üzvi turşularla amidoaminin kompozisiyası əsasında hazırlanmış konservasiya mayelərinin hər üç mühitdə metal lövhələri korroziyadan mühafizə effekti həlledici kimi götürülmüş T-30 yağ distillatının mühafizə effektindən daha da yüksəkdir. Bundan əlavə müxtəlif üzvi turşularla amidoaminin kompozisiyası əsasında hazırlanmış konservasiya mayelərini, müxtəlif mühitlərdə ən yaxşı nəticəsi, həlledici olaraq T-30 yağ distillatının 80 və 90%, sintez olunmuş amidoaminin isə yağ turşusu ilə kompozisiyasının 10 və 20% götürməklə alınmışdır.

Cədvəl 2-ə nəzər salsaq görürük ki, bu inhibitorların 10 və 20%-miqdarında T -30 yağ distillatına əlavə olunması ilə hazırlanmış konservasiya mayelərinin, metal lövhələri korroziyadan mühafizə effekti «Γ-4» termorütubət kamerasında 310 və 326 gün, dəniz suyunda 142 və 145 gün, 0,001%-li H₂SO₄ mühitində isə 139və 142 gün olmuşdur. (cədvəl 2, nümunə № 4)

Şəkil-1. Amidoaminin müxtəlif yağ turşuları ilə kompozisiyasının «Γ-4» termorütubət kamerasında konservasiya mayesi kimi sınağının göstəriciləri.

A. Amidoamin (Soya yağ turşusu:1,6 –diaminoheksan 1:1 mol nisbətində) + soya yağ turşusu 1:1 mol nisbətində.

B. Amidoamin (Soya yağ turşusu:1,6 –diaminoheksan 1:1 mol nisbətində) + qarğıdalı yağ turşusu 1:1 mol nisbətində.

C. Amidoamin (Soya yağ turşusu:1,6 –diaminoheksan 1:1 mol nisbətində) + günəbaxan yağ turşusu 1:1 mol nisbətində.

D. Amidoamin (Soya yağ turşusu:1,6 –diaminoheksan 1:1 mol nisbətində) + pambıq yağ turşusu 1:1 mol nisbətində.

Şəkil 1-ə nəzər salsaq görürük ki, soya yağ turşusunun 1,6-diaminoheksan ilə 1:1 mmol nisbətində sintez olunmuş amidoaminin, pambıq yağ turşusu ilə kompozisiyası əsasında hazırlanmış konservasiya mayeləri daha yüksək mühafizə qabiliyyətinə malikdir (əyri D).

Aparılan sınaqlara əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əsas xammal kimi istifadə etdiyimiz soya yağ turşusunun, 1,6-diaminoheksan ilə 1:1 mol nisbətində sintez olunmuş amidoaminin müxtəlif yağ turşuları ilə kompozisiyasının 10 və 20% miqdarında götürməklə, konservasiya mayələrinin hazırlanması daha əlverişli hesab oluna bilər.

Nəticə

Soya yağ turşusunun, 1,6- diaminoheksan ilə 1:1 mol nisbətində sintez olunmuş amidoaminin müxtəlif yağ turşuları ilə (pambıq, soya, günəbaxan və qarğıdalı) kompozisiyası T-30 yağ distillatına qatılaraq, konservasiya mayeləri hazırlanmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, soya yağ turşusunun 1,6- diaminoheksan ilə 1:1 mol nisbətində sintez olunmuş amidoaminin günəbaxan yağ turşusu ilə kompozisiyası 10% miqdarında götürüldüyü halda «Γ-4» termorütubət kamerasında, dəniz suyunda və 0,001%-li H₂SO₄ məhlulunda «polad-3» markalı metal lövhələrin korroziyadan mühafizə effekti ardıcıl olaraq 291, 112 və 107 gün olmuşdur.

Soya yağ turşusunun, 1,6- diaminoheksan ilə 1:1 mol nisbətində sintez olunmuş amidoaminin pambıq yağ turşusu ilə kompozisiyası 10% miqdarında götürüldüyü halda isə həmin mühitlərdə daha yüksək 310, 142 və 139 gün nəticə göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Quliyev, A.M. (2012), Yağ və yanacaq aşqarlarının kimyası və texnologiyası. Moskva: Kimya
2. Oserbayeva, A.K., Xolikov, A.J., Əkbərov, X.İ. (2012), Amin və fosfat tərkibli inhibitorların müxtəlif mühitlərdə qoruyucu xassələri. (Milli Univer., Özbəkistan) Kompozis. mater. №3, s.7-10
3. Sivokon, İ.S. (2013), Qərbi Sibir regionunda neft-mədən boru kəmərlərinin korroziya inhibitorlarının effektivliyinin laborator qiymətləndirilməsi: Texn.elmlər namiz. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş avtoref.dis., Tamb. Döv. Tex. Univ, Tambov, 2013, 19
4. Viqdoroviç, V.İ., Şel N.V., Ulyanov, V.F., Zemskov, A.Y. (2000), Karbon poladın və nikelin atmosfer korroziyasının bəzi məsələləri// Korroziyaya qarşı müdafiənin praktikasını.№3(17) s.47-52
5. Mistafin, F.M. Bıkov, L.İ., Qumerov, A.Q. , Kuznetsov, M.V., Veselov, D.N., Voloxov, V.Y., Qamburq, İ.Ş., Vasilyev, Q.Q., Daşenko, V.N. (2007), Boru kəmərlərinin korroziyadan qorunması. Tom2, Sankt-Peterburq, Nedra 708s
6. Samatov, R.M., Arelanov, F.Q., Qarifullin F.S. və b. (2003), Boru kəmərlərində korroziyanın sürətlənməsinə oksigenin təsiri üzrə mədən tədqiqatları // Neft təsərrüfatı –№1 s.73-74
7. Qafarov, N.A., Kuşnarenko, V.M., Buqay, D.Y., Qonçarov, A.A., Qetmanskiy, M.D., Rəhmanqulov, D.L., Çirnov, Y.A., Qabıtov, A.İ. (2002), Korroziya inhibitorları. Tom2, M.:Kimya, 376 s.
8. Semyonova, İ.V., Florianoviç, Q.M., Xoroşilov, A.V.(2006), Korroziya və korroziyadan qorunma. Moskva: Fiziatlit.
9. Rəhmanqulov D.A., Buqay D.Y, Qabıtov A.İ. və b. Korroziya inhibitorları. İstifadəsinin əsas nəzəriyyələri və praktikaları.Tom1.,Ufa., “Reaktiv” Dövlət elmi-texniki ədəbiyyat nəşriyyatı,1999, 294s.
10. Abbasov, V.M. (2013), Tetradesen-1 əsasında sintez olunmuş nitrobirləşmənin amidlərlə kompozisiyalarının konservasiya mayeləri kimi tədqiqi / V.M.Abbasov, E.Ş.Abdullayev, Y.C.Ağazadə [və b.] //Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri, – Bakı: Elm, №1(83), – s.26-31.
11. Ağazadə, Y.C. (2018), Təbii neft turşusunun duzları və maye kauçuk əsasında alınmış inhibitorların korroziyadan müdafiə vasitəsi kimi tədqiqi /Y.C.Ağazadə, V.M. Abbasov, E.Ş.Abdullayev [və b.] // Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri, – Bakı: Elm. 2018. 1№ (111), – s.33-39.
12. Abbasov, V.M., Abdullayev, E.Ş., Ağazadə, Y.C., Həsənov, E.K. Maye kauçuk və amidoaminlər əsasında hazırlanmış konservasiya mayələrinin tədqiqi // Polimer Materialları İnstitutunun yaradılmasının 50 illik yubileyinə həsr olunmuş “Makromolekullar kimyası, üzvi sintez və kompozit materiallar mövzusunda Respublika elmi konfransı, – Sumqayıt: – 20-21 oktyabr, – 2016, – s.166-167.

Göndərib: 18.05.2022

Qəbul edilib: 01.07.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/94-99>

Aysul Yəhya qızı Məmmədova
Heyvandarlıq Elmi Tədqiqat İnstitutu
aysulam71@mail.ru
Mübariz İslam oğlu Əliyev
Heyvandarlıq Elmi Tədqiqat İnstitutu
mubariz.eliyev1957@mail.ru
Telman Zahid oğlu Cabbarov
Şəki Dayaq Məntəqəsi
zari.fa.ramazanova55@gmail.com
İlham Soltan oğlu Soltanov
Şəki Dayaq Məntəqəsi
b.soltanova99@gmail.com

RESPUBLİKANIN ŞİMAL-QƏRB ZONASINDA HEYVANDARLIĞIN İNKİŞAFINDA BİOTEXNOLOJİ ÜSULLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Əhalinin heyvandarlıq məhsullarına, xüsusəndə, mal ətinə olan tələbatını ödəmək məqsədilə ölkədə heyvandarlığın inkişafına dair Dövlət Proqramı hazırlanıb. Proqramın əsas məqsədi ölkədə yem təsərrüfatçılıq modellərini tətbiq etməklə heyvanların cins tərkibini yaxşılaşdırmaq, heyvan mənşəli məhsulların istehsal həcmi artırmaq, yem ehtiyatlarından, örüş və otlaq sahələrindən daha səmərəli istifadə etməkdir. Odur ki, mövcud heyvandarlıq təsərrüfatlarında damazlıq işinə, heyvanların qiymətləndirilməsinə xüsusi fikir verilməli, hər inəkdən daha çox ət və süd almağın yolları araşdırılmalıdır. Bunun üçün iribuynuzlu heyvandarlıqda biotexnoloji üsullardan istifadə etməklə mövcud heyvan genofondunun məhsuldarlıq göstəricilərini artırmaq olar. Məhsuldarlığın artması fermerlərin gəlirlərinin artmasına, onların maddi rifahının yaxşılaşmasına da şərait yaradacaqdır.

Açar sözlər: *süni mayalanma, törədici, toxum, cins, məhsuldarlıq, biotexnoloji üsul, mələz, damazlıq naxır*

Aysul Yahya Mammadova
Mubariz İslam Aliyev
Telman Zahid Jabbarov
İlham Soltan Soltanov

Importance of biotechnological methods in the development of livestock in the north-western zone of the Republic

Abstract

In order to meet the population's demand for livestock products, especially beef, the country has developed a state program for the development of livestock. The main goal of the program is to improve the breed of animals by applying forage management models in the country, increase the production of animal products, more efficient use of fodder resources, pastures and grazing areas. Therefore, special attention should be paid to breeding and evaluation of animals in existing livestock farms, and ways to get more meat and milk from each cow should be explored. For this purpose, using biotechnological methods in cattle breeding, it is possible to increase the productivity of the existing animal gene pool. Increasing productivity will also increase farmers' incomes and improve their material well-being.

Key words: *artificial insemination, sire, seed, breed, fertility, biotechnological method, hybrid, herd of breeding cattle*

Giriş

Əhalinin heyvandarlıq məhsullarına artan tələbatını yerli mal-qara ödəmir, çünki yerli qaramal xırda və az məhsuldar, ancaq südünün yağlılıq faizi çox, təbii iqlim şəraitinə və təsərrüfat şəraitinə olduqca yaxşı uyğunlaşmışdır. Ona görə də respublikamızda yetişdirilən yerli qaramalı yüksək məhsuldar Şvis və Simmental cinsli buğaların toxumları ilə yaxşılaşdırmaq məqsədəuyğundur. Bu məqsədlə respublikamızda xeyli işlər görülür (Антипов В. А. 2009 s. 70 – 72).

Birincisi, naxırın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması üçün respublikaya damazlıq məqsədilə xarici ölkələrdən yüksək məhsuldar cins heyvanların idxal olunmasıdır.

İkincisi, naxırın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması üçün təsərrüfatlarda mövcud olan aşağı məhsuldar heyvanların biotexnoloji üsullardan istifadə etməklə, yüksək məhsuldar cins buğaların toxumu ilə mayalandırılmasıdır.

Hazırda respublikamızda heyvandarlıq məhsullarına görə tələbat insan sayına görə 84 kq-dır. Ölkədə əhalinin ətə olan tələbatı 820 min.tondur. İndiki şəraitdə 1 il ərzində adam başına 29-34 kq ət istehsal olunur. Xaricdən gətirilən ətə də buna əlavə etsək, bu rəqəm 41 kq-a çatır. Hesablamalar göstərir ki, Azərbaycanın ümumilikdə 68700 tonluq ət itxalının 23800 tonunu mal ətə təşkil edir. (Abbasov İ. 2011,s215)

İnsanların illik südə olan tələbatı orta hesabla 238.6 kq-dır. Südə görə özünü təmin etmə səviyyəsi isə 90,9%-dir. Göründüyü kimi biz yenə də 9,0%-ə qədər xarici idxaldan asılı qalıq.

Nəzərə alsaq ki, xarici ölkələrdən məhsuldar cins inəklərin gətirilməsi uzun müddət davam edə bilməz, ona görə ki, xaricdən gətirilmiş cinslərin respublika ərazisində uyğunlaşma qabiliyyəti nisbətən aşağı olduğu üçün həmin heyvanlar müəyyən fəsadlarla rastlaşırlar. Bu isə onların iqtisadi səmərəliliyini aşağı salır. Ona görə də respublikamızda mövcud olan yerli az məhsuldar cinslərin məhsuldarlıq göstəricilərinin artırılması və cins tərkibinin yaxşılaşdırılması üçün dünya praktikasında sınaqdan keçirilmiş biotexnoloji üsullardan istifadə etmək məqsədəuyğun hesab edilir (Анохин Н. 2005.s. 33).

Şvis cinsi - dünyada ən qədim cinslərdən biri hesab edilir. Bu cins İsveçrənin cənub-şərqindəki dağlıq rayonlarında yaradılmışdır. Əsasən dağ malıdır. Yüksək məhsuldarlığa və tezyetışkənliyə malikdir. Şvis cinsinə hazırda dünyanın bütün iqlim qurşaqlarında rast gəlinir. Azərbaycanda yerli mal kütləsinin geniş miqyasda yaxşılaşdırılmasında cinsin müstəsna rolu olmuşdur. Şvis cinsindən istifadə etməklə Rusiyada “Kostroma”, Ukraynada “Lebedin”, “Karpət qonuru”, Orta Asiyada “Alatay”, Azərbaycanda “Qonur Qafqaz cinsi” yaradılmışdır. Şvis cinsi südlük-ətlik istiqamətlidir.

Südlük Şvis cinsi. ABŞ-da İsveçrədən gətirilmiş Şvis cinsindən təmizlikdə seçmə yolu ilə yaradılıb. Uzunömürlüdür, çox qəşəng görkəmi var, ət məhsuldarlığı da yüksəkdir. Bioloji cəhətdən nisbətən sabitdir. İnəklərin canlı kütləsi 550-700 kq, buğaların canlı kütləsi isə 800-1000 kq olur (şəkil1). Erkək buzovlar doğulanda 38 kq, dişilər isə 36 kq ağırlığında olur. Buzovlar erkək biznesi üçün əladır. Hər il bala almaq mümkündür. Cinsin rekordçusu “Lis” adlı inək 4-cü laktasiyada 4,5% yağlılığında 15808 kq süd vermişdi. Süddə zülalın miqdarına görə Şvis cinsinin tayı yoxdur. Onun südündən dünyada rəqibi olmayan pendir hazırlanır (Fəracov Ç., Hacıyev M. 2006, s.26.).

Şvis cinsinin özəllikləri:

- Rəngi qəhvəyi və ya tünd qəhvəyi.
- Ağız kənarı açıq rənglidir.
- Erkək və dişiləri buynuzludur.
- Böyük qulaqlı, qulağı tüklüdür.
- Güclü əzələ quruluşuna sahibdir.
- Rahət heyvandır.
- Şəraitsizliyə dözümlüdür.
- İsti və soyuğa çox dözümlüdür.
- Demək olar ki, xəstələnmirlər.

Şvis cinsinin verimi.

- Hündürlüyü-Erkək: 137-148 sm, Dişi: 130-137 sm.
- Canlı kütləsi 650 kq (dişi)
- Günlük diri çəki artımı 1200-1300 qram.
- Süd verimi illik 9000 litr
- Yağlılığı 4%
- Protein 3,5%

Azərbaycan ərazisinə Şvis cinsli mallar gətirilmiş və yerli şəraitdə artırılmışdır. Sonralar yerli qaramalın damazlıq və məhsuldarlıq keyfiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə çarpazlaşdırma aparılmış və yerli malın məhsuldarlıq keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda bu cinsdən intensiv yemləmədə də geniş istifadə edilir.

Şəkil 1 Şvis cinsi

Material və metodlar. Bu məqsədlə 2020-ci ildən başlayaraq Zaqatala rayonu Tala kəndində yerləşən Sultanov Rəhim Soltan oğlunun şəxsi təsərrüfatında elmi-tədqiqat işi aparılır. Tədqiqat işinin məqsədi təsərrüfatımızda mövcud olan az məhsuldar yerli inəklərin məhsuldarlıq göstəricilərinin artırılması və cins tərkibinin yaxşılaşdırılması üçün südlük-ətlik istiqamətli Şvis cinsinin toxumu ilə mayalandırmaq və 4-cü nəsil mələz heyvanlar almaq, nəticədə yüksək məhsuldar mələz inəklərdən ibarət damazlıq naxır yaratmaqdır.

Şəkil 2. F₁ nəsil buzovlar

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, F₁ (şəkil 2) nəsil balalar daha erkən yetişir və möhkəm konstitusiyaya malik olurlar. Yetişdirmə zamanı alınan mələz heyvanlara yemləmə və saxlanma şəraiti yaradılarsa, onların məhsuldarlıq və digər faydalı göstəriciləri valideyn formalarından xeyli üstün olur ki, bu da çarpazlaşma zamanı yaranmış olan heterozis hadisəsinin nəticəsində baş verir (şəkil 3).

Şəkil 3 F₁ nəsil buzovlar

Alınmış mələzlər və balalar valideyinlərinə nisbətən yüksək böyümə dinamikasına malikdirlər. Mələzlərdə ət və süd məhsuldarlığı yerli cinslərə nisbətən daha yüksəkdir.

Tədqiqat işi sanitar – gigiyenik normalara cavab verən 150 m² sahəli tövlədə aparılır. Heyvanların saxlanması və yemləndirilməsi üçün əlverişli şərait mövcuddur.

Aparılan elmi tədqiqat işi M.V.Nazarov, E.A. Qorpinçenko, B.V. Qavrilov (2018) “Kənd təsərrüfatı heyvanlarının süni mayalandırılması” metodikasına uyğun həyata keçirilir.

Tədqiqat işinin nəticələrinin müzakirəsi. Tədqiqat işi 7 baş yerli inəklər üzərində aparılır. 2021-ci ildə həvəsə gələn yerli inəklər növbəti dəfə Şvis buğalarının toxumları ilə mayalandırılmış və aşağıdakı nəticə əldə edilmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

s/s	İnəklər	İdentifikasiya N	Cinsi	Mayalanma arixi	Mələz buzovların doğum tarixi
1	Sarı-atlas	14541	Yerli	15.05.2021	17.02.2022
2	Qızılı	22223	Yerli	30.03.2021	04.01.2022
3	Ceyran	25056	Yerli	20.04.2021	27.01.2022
4	Qaragöz	540023	Yerli	17.03.2021	22.12.2021
5	Gözəl	225559	Yerli	15.04.2021	20.01.2022
6	Sarı	69863	Yerli	20.04.2021	28.01.2022
7	Mərcan	54150	Yerli	14.05.2021	24.02.2022

Tədqiqat işinin gedişində mövzu təqvim planına uyğun olaraq heyvanlara qulluq göstərilir. Onların yemləndirilməsi və saxlanılmasına müntəzəm olaraq nəzarət edilir. Boğaz heyvanlara daim nəzarət və qulluq göstərilir. Heyvanlar hər gün gəzintiyə çıxarılır. Yüksək keyfiyyətli balanslaşdırılmış yemlərlə yemləndirilir (cədvəl 2).

Cədvəl 2.

Gün ərzində inəklərin yem payı, kq	
Yem adı	Miqdarı
Arpa yarması	2,0
Buğda kəpəyi	4,0
Pambıq şrotu	1,50
Qarğıdalı yarması	0,50
Yonca otu	8,0
Yaşıl ot	20,0
Cəmi:	36,0

Bununla paralel yerli inəklər yerli buğaların toxumları ilə mayalandırıldı və təmiz qanlı buzovlar alındı. Alınmış təmiz qanlı və mələz buzovların eksteryer göstəriciləri, damazlıq və məhsuldarlıq keyfiyyətləri, yerli şəraitə adaptasiya olunması müqayisəli surətdə öyrənilir.

Tədqiqat işində yerli və Şvis buğaların toxumları ilə mayalanmasından alınan yerli və F₁ mələz erkək və dişi buzovların 3 aylıq yaşda bədən ölçüləri götürülərək aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 3).

Cədvəl 3.

3 aylıq yaşda yerli və F₁ mələz buzovların bədən ölçüləri sm.

Yerli dişi buzov	
Bədən ölçüləri	Göstəricilər(sm)
Bədənin düz uzunluğu	95
Bədənin çəp uzunluğu	80
Sarğının hündürlüyü	82
Cidov hündürlüyü	75

Döşün eni	20
Arxanın eni	21
Döş qucumu	20
Alının eni	9
Alının uzunluğu	20
Yerli erkək buzov	
Bədənin düz uzunluğu	94
Bədənin çəp uzunluğu	82
Sarğının hündürlüyü	80
Cidov hündürlüyü	80
Döşün eni	20
Arxanın eni	22
Döş qucumu	92
Alının eni	10
Alının uzunluğu	20
F₁ dişi buzov (inv№ 107767)	
Bədənin düz uzunluğu	103
Bədənin çəp uzunluğu	86
Sarğının hündürlüyü	89
Cidov hündürlüyü	84
Döşün eni	24
Arxanın eni	25
Döş qucumu	96
Alının eni	11
Alının uzunluğu	24
F₁ erkək buzov (inv№17941)	
Bədənin düz uzunluğu	102
Bədənin çəp uzunluğu	83
Sarğının hündürlüyü	85
Cidov hündürlüyü	83
Döşün eni	24
Arxanın eni	27
Döş qucumu	96
Alının eni	11
Alının uzunluğu	24

Eyni zamanda 2021-ci ilin əvvəlində alınmış F₁ nəsil balalar 15-16 aylığında həvəsə gəlmiş, onlar 2022-ci ildə Şvis buğaların toxumları ilə mayalandırılmışdır və nəticə olaraq F₂ nəsil mələz buzovlar alınacaq.

Alınan F₂ nəsilə balaların böyümə dinamikası öyrəniləcək, biometrik işləmələr aparılacaqdır Hal-hazırda həmin düyələr böğazlıq dövründədirlər. Onlar xüsusi qulluq göstərilir və nəzarətdə saxlanılır.

Cədvəl 4

s/s	Mələz düyələr	İdentifikasiya N	Mayalanma tarixi
1	15.01.2021-F ₁ Sarıdağ	inv№ 107767	23.05.2022
2	19.01.2021- F ₁ Qızıl	inv№67806	15.04.2022
3	22.01.2021- F ₁ Dağlar	inv№85781	02.06.2022

Şəkil 4. F₁ mələz düyə

Nəticə

Az məhsuldar yerli inəklərin yüksək məhsuldar Şvis cinsinin buğalarının toxumları ilə süni mayalandırmaq, 1-ci nəsil mələz heyvanlar almaq və onları yerli mallarla müqayisəli şəkildə öyrənmək, nəticədə yüksək məhsuldar mələz inəklərdən ibarət damazlıq naxır yaratmaqdır.

Təsərrüfatda doğulmuş buzovların valideynlərinin məhsuldarlığına əsasən seçilib, istiqamətli yetişdirilib 16-17 aylığında düyələrin mayalanmasını təmin etmək üçün onların intensiv bəslənməsini təmin etmək lazımdır. 16-17 aylığında onların diri çəkiliəri analarının çəkisinin 80% qədər olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatı. Statistik məcmuə. Bakı:, 9 nom.kiçik müəssə nəş.,2020, 654 s.
2. Abbasov, İ. (2011), Ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri./ Bakı, “Elm və təhsil”, s..215-220
3. Antipov, V.A. (2009), Sapunov A.Y., Turçenko A.N., Basova N.Y. - Problemi adaptasii importnoqo molochnoqo skota. // Vestnik RASX. № 5. - C. 70 - 72.
4. Anoxin, N. (2005), Qolştinizirovanniye pervotyolki razliçnix qenotipov. Jivotnovodstvo Rossii - 2005. - № 6. - s. 33.
5. Baqirov, V. (2008), Qeneticheskiye resursı jivotnovodstva.// Jivotnovodstva Rossii. № 2. - s. 10-12.
6. Qonçarova, N., Kibalko, L., Tkaçeva, N. (2009), Adaptasiya importnoqo skota [Tekst] //Jivotnovodstva Rossii. № 6. - s. 43 - 44.
7. Qribova, E. (2008), Problemi vosproizvodstva stada importnoqo skota [Tekst] // Qlavniy zootexnik. - 2008. - № 10. - s. 13 - 14.
8. Dankvert A.Q. (2010), Djaparidze T.- Uroven potrebleniye moloka-zdorovye nasii. // Moloçnoye i myasnoe skotovodstvo. № 2. - s. 2 - 5.
9. Fərəcov, Ç. (2006), Hacıyev M.-Südlük maldarlıqda damazlıq işi.-Bakı: “Ozan”, 2006, s. 118
10. Labonov, V.V. (2009), Moloçniy rınok: sostoyaniye i proqnozı.// Moloçnaya promışlennost. № 3. -s. 5 - 9.
11. Lətifova E.N. (2021), Biotexnologiyaların heyvandarlıqda tətbiqi // Heyvandarlığın müasir problemləri və innovativ konsepsiyaları. Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, Gəncə/
12. Mısıq, A.T. (2003), Razvitiye jivotnovodstva v stranax mira. [Tekst] // Zootexniya. № 1. - s. 2 - 9.
13. Kostomaxin, N.M. (2011), Porodı krupnoqo roqatoqo skota // Moskva: Kolos.60-65-.1

Rəyçi: a.e.f.d. Qafar Məmmədov

Göndərilib: 16.05.2022

Qəbul edilib: 19.06.2022

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/100-104>

Aynur Cümşüd qızı Meyfaliyeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
müəllim
aynurmeyfaliyeva@gmail.com

QARAMAL EMBRIONUN KÖÇÜRÜLMƏSİ SƏBƏBLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqat işi Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin “Baytarlıq təbabəti” fakültəsinin “Terapiya, mamalıq və cərrahiyyə” kafedrasının laboratoriyasında, Göygöl rayonunda Respublika Süni Mayalama Mərkəzində aparılacaqdır. Embriyon köçürmə üsulu kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsində intensivləşdirilmə üsullarından biridir. Bu, alınan yeni nəslin baş sayının sürətlə artmasına imkan yaradır. Embriyon köçürmə dedikdə donor heyvanların cinsiyyət üzvlərində rüşeymin resipient heyvanların cinsiyyət üzvlərinə köçürülməsi deməkdir. Bu zaman resipientlərin orqanizmində rüşeymin və daha sonra dölün inkişafı müşayiət olunan normal boğazlıq baş verir. Donor yüksək damazlıq və məhsuldarlıq keyfiyyətinə malik heyvan olmalıdır. Bu heyvanda hormonal yolla poliovulyasiya törətdikdən sonra onu yüksək məhsuldar törədici spermaları ilə mayalandırılır, bir neçə rüşeym alırlar. Donor kimi yalnız elə heyvanlar seçilir ki, bunlar çoxsaylı ovulyasiya qabiliyyətinə malik olmaqla, uzun müddət ərzində transplantasiya üçün yararlı rüşeymlər verə bilsinlər. Bu məqsədlə doğum zamanı və doğumdan sonrakı dövrdə heç bir patologiya ilə üzləşməmiş 4–5 yaşında olan, sağlam, süd vəziləri yaxşı inkişaf etmiş inəklərdən istifadə edirlər.

Açar sözlər: qaramal, embrion, köçürmə, kateter, balalıq boyuncuğu, donor, resipient

Aynur Cumshud Meyphaliova

Learning of cattle embryo's transplantation causes

Abstract

The investigation work will held in Azerbaijan State Agrarian University's “Veterinary medicine”, in the laboratory of “Therapy, mammalogy and surgery” and in Goygol region's Republic Artificial Fermented Center. The transplantation of embrions is one of the main intensive methods of breeding agricultural economy. It provides the increasing of the head number of the new stock. While saying transplantation of embrion we mean the germ of donor animals which placed in the sex organs of its to the resipient animals sex organs. Thus, in the resipient animals' organs we can notice the normal pregnancy of fetus. The donor animals must be highly productivity qualitative animals. In hormonal way in the animals formed poliovulation and with the highly spermed animals the other animals fertilized and got some embrions. As the donor it must be selected such animals that they have some ovulation aims and they can give fitted embrions for long transplantation periods. So, with this aim it must be used during the period of birth and after the birth period it must be choosen such animals at the age of 4-5 years old, healthy and the cows which breasts are well improved.

Key words: cattle, embrion, transplantation, kateter, uterus, donors, animals

Giriş

Hazırda dünyanın aparıcı dövlətləri süni mayalanma yolu ilə yanaşı embrionun köçürülməsi (transplantasiya) ilə məşğul olmaqla ən yüksək məhsuldar fərd və qrupların yaradılmasına nail olmuşlar. Çünki, bu yol ən qısa və səmərəli yol hesab olunur. Hər hansı əmtəə, fermer və dövlət müəssisələrinə nəzər yetirsək məlum olar ki, süni mayalanma xaricdən gətirilmiş dondurulmuş sperma əsasında aparılır. Bu da bir çox hallarda təsərrüfatlarda müsbət nəticələr vermir. Bu onunla əlaqədardır ki, əgər xarici dövlətlərdə yüksək potensial imkanına malik törədici toxumuna görə yüksək keyfiyyətli hesab olunurdusa, ola bilsin ki, həmin törədici toxumundan istifadə edildikdə onlardan yaxşı nəsil alınmasın (Abbasov, 2019: 290 ; Abbasov, 2021: 12 ; Fərəcov, 2017:119-122).

Embrionun köçürülməsi ən perspektivli biotexnoloji üsulu (embrion köçürülmə, klonlaşma, transgenlik, ximerlik) sayılır. Dünya səviyyəsində aparılan təcrübələr sübut edir ki, embrionun köçürülməsi prosesi südlük maldarlıqda seleksiya prosesinin adi üsula nisbətən 6-7 dəfə gücləndirə bilər. Maldarlıqda müasir biotexnologiyanın tətbiqi bir baş donor inəkdən ildə 10 və daha çox bala alınmasına imkan verir. Embrionun köçürülməsi təcrübəsi heyvan cinslərinin damazlıq keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, xüsusilə rekord məhsul verən fərdlərin yaradılmasında xüsusi rol oynayır. Rusiyada embrionun köçürülməsi 1975-ci ildə başlamış, ilk dəfə 1977-ci ildə bu üsulla bala əldə edilmişdir (ÜİHI) (Nəşibov, 2016: 80; Nəşibov, 2014:143).

Qabaqcıl təsərrüfatlarda heyvanların doğub-törəməsinə, düzgün yemlənilib, saxlanıb, bəslənilib, istifadə edilməsinə diqqət yetirdikləri üçün qısırlığa və cavan heyvanların ölümünə çox az rast gəlmək olur. Belə təsərrüfatlarda hər 100 baş ana heyvana ildə 95-100 buzov, 120-130 quzu alırlar və onları salamat böyüdürlər. Bunlar hamısı onu göstərir ki, qısırlıq və cavan heyvanların bir hissəsinin ölməsi təsərrüfatlara böyük maddi zərər vurur. Buradan da, kənd təsərrüfatı heyvanlarının doğub-törəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması-qısırlıqda mübarizə və doğulan cavan heyvanların yaşama qabiliyyətinin yüksəldilməsi üsullarının işlənilib hazırlanması nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğu aydınlaşır (Bəşirov, 2008:239 ; Əhmədov, 2010:44).

Embrionun köçürülməsi üsulundan istifadə etməklə, heyvanların boğazlığının fiziologiyası və patologiyasının bir çox müxtəlif məsələlərini öyrənmək olar. Heyvandarlıqda növlərarası hibridləşdirmə sahəsində də embrionun köçürülməsi üsulundan istifadə etmək olar. Digər tərəfdən embrionun köçürülməsi yolu ilə müxtəlif xəstəliklərə qarşı immuniteti olan yerli cinsli inəklərdən damazlıq baxımından dəyərli heyvanları almaq mümkündür (Akyol, 2004:1-5 ; Sağırkaya, 2003:127-135 ; Smith, 2009:16-25 ; Seidel, 2018: 44-52).

Embrionun köçürülməsi kənd təsərrüfatı heyvanlarının artırılmasının ən mühüm üsullarından biridir. Bu üsulla məhsuldarlıq cəhətdən rekordluq qazanmış bir donor-inəkdən ildə 30-50-ə qədər buzov almağa imkan yaranır və nəticədə qiymətli heyvanların balalarının artırılması üçün çox vaxt tələb olunmur və istənilən qiymətli fond əldə edilir. Embrionun uzun müddət saxlanılması həmçinin imkan verir ki, qiymətli genetik fond-Rüşeym Bankı yaradıb yüksək məhsuldar və nadir cins heyvanların rüşeymi ixrac etmə (eksport) və ya idxal etmə (import) yolu ilə növlər arası hibridlərin alınmasında istifadə edilsin (Tağıyev, 2004:41 ; Tağıyev, 2010:160).

Tədqiqat işi ADAU-nun "Baytarlıq təbabəti" fakültəsinin "Terapiya, mamalıq və cərrahiyyə" kafedrasının laboratoriyasında, Göygöl rayonunda Respublika Süni Mayalama Mərkəzində aparılacaqdır. Embrionun köçürülməsi dedikdə donor-heyvanların cinsiyyət üzvlərində embrionun resipient-heyvanların cinsiyyət üzvlərinə köçürülməsi başa düşülür. Bu zaman resipientlərin orqanizmində rüşeymin və daha sonra dölün inkişafı ilə müşayiət olunan normal boğazlıq baş verir. Bu üsul yüksək damazlıq keyfiyyətinə malik olan heyvanların qısa müddət ərzində artırılmasına böyük imkan yaradır. Normal bəslənmə şəraitində bir baş yüksək məhsuldar inəkdən il ərzində bir bala almaq mümkündürsə, ancaq embrion köçürülmə üsulunun düzgün tətbiq olunmasında 8-20 bala əldə etmək mümkündür. Eyni zamanda, əgər süni mayalanma yolu ilə yaxşılaşdırıcı cinsdən istifadə olunaraq cins yaratma işi ən azı 13 ilə başa gəlsə (IV-nəsil), embrion köçürülmə yolu ilə 3 ilə arzu olunan (südlük, ətlik) heyvan naxırları yaratmaq mümkündür. Bu üsul heyvandarlıqda seleksiya işini 6-7 dəfə tezləşdirir. Bu üsuldən istifadə edərkən, adətən bir baş yüksək məhsuldar inəkdən 100-dən çox embrion almaq mümkündür. Bütün yeni alınmış embrionların keyfiyyəti morfoloji göstəricilərinə görə təyin olunur. Dondurulmuş embrionların keyfiyyəti donu açıldıqdan sonra embrionun krioprotektorla çoxpilləli doydurulması ilə təyin olunur və ya lazım olarsa bu proses birpilləli doydurulma ilə aparılır (etilen qlikol istifadə olunmaqla). Əldə edilən embrionlar hər əməliyyatda otaq temperaturu dediyimiz 23-25⁰C-də mühit temperaturunun olması kifayətdir. Burada embrion istehsalı, dondurulması və köçürülməsində cihazlardan istifadə edəcəyik.

Alınan nəticələr və onların müzakirəsi. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, bu əməliyyat, balalıq boyunundan yeridilən kateterlərdən istifadə edilməklə, rüşeymlər alınan yerdən, istənilən süni mayalama məntəqəsində və fermalarda həyata keçirmək olar. Rüşeym ilə hazırlanmış isti (37⁰C) kateter diqqətlə steril salfətkaya bükülür və istiliyi qoruyan materialdan hazırlanmış konteynerdə yerləşdirilir. Konteyner, kateter ilə horizontal (üfüqi) vəziyyətdə, təkənlər verilmədən lazımi yerə aparılır.

Tədqiqat zamanı təsərrüfatda əvvəlcədən sağlam inək və düyələrdən resipient heyvanlar seçiləcəkdir. Hər bir donora orta hesabla 5 resipient hazırlanacaqdır. Əgər resipientlərin seçilməsi üçün baş hesabı ilə heyvanlar az olarsa, onda, donorlarda və resipientlərdə cinsiyyət tsiklinin oyanma mərhələsinin sinxronizasiyasını aparılacaqdır. Lakin, hövrəgəlməyə görə resipientlərə üstünlük veriləcək, çünki onlarda hormonlar tətbiq olunmadan cinsiyyət oyanması baş verir.

Əməliyyatdan qabaq resipient heyvanı dəzgahda təsbit edəcəyik, quyruğu bintlə boyun xaltasına bağlayacağıq. Düz bağırsağı nəcis kütləsindən azad edəcəyik. Rektal olaraq sarı cismin hansı yumurtalıqda olmasını və onun vəziyyətini təyin edəcəyik. Xarici cinsiyyət üzvləri və nara arası nahiyəni isti su, sabunla diqqətli yuyacağıq. Sonra 96%-li etanolla və yaxud 2%-li diosid məhlulu ilə dezinfeksiya edəcəyik. Balalığın yığılmasını zəiflətmək, düz bağırsağın hamar əzələlərinin gərginliyini aradan qaldırmaq və defeqasiyanın qarşısını almaq üçün axırncı oma fəqərəsilə, birinci quyruq fəqərəsi arasından epidural boşluğa 5-10 ml 2%-li novokain və yaxud 2,5-5 ml 1-2 %-li ksikain (lidokain) məhlulunu yeridəcəyik.

Embrionun kateter ilə dişi cinsiyyət üzvlərinə yeridilmə texnikası, rüşeymin çıxarılmasında aparıldığı kimidir. Balalıq yoluna yeridilmiş katerə düz bağırsaqdan nəzarət etməklə selikli təbəqəni zədələmədən, ehtiyatla balalıq boyunundan yeridəcəyik. Embrionun çıxarılmasında kateter yeridilən zaman hansı manipulyasiyalar aparılırsa, burada da onları təkrar edəcəyik (kateter, sarı cismi olan yumurtalıqla əlaqəli balalıq buynuzunun ucuna yeridəcəyik. Balalığın selikli qişasının zədələnməməsi üçün aləti çox ehtiyatla yeritmək lazım olacaqdır.

Köçürmənin müvəffəqiyyəti cihazın yeridilməsinin dərinliyindən və proseduraların səliqəli aparılmasından asılıdır. Kateterin ucunu lazımi vəziyyətə çatdırmaq, sonra porşənə sakit, aramla hərəkət verib, rüşeym borusundan itələyib çıxarmaqla balalıq buynuzuna yeridəcəyik. Cihazı balalıq boşluğundan ehtiyatlı hərəkətlə çıxaracağıq.

Donorun seçilməsi - donor yüksək damazlıq və məhsuldarlıq keyfiyyətinə malik heyvan olmalıdır. Bu heyvanda hormonal yolla poliovulyasiya törətdikdən sonra onu yüksək məhsuldar törədiciyin sperması ilə mayalandırır bir neçə rüşeym alacağıq. Donor kimi yalnız elə heyvanlar seçilir ki, bunlar çoxsaylı ovulyasiya qabiliyyətinə malik olmaqla, uzun müddət ərzində transplantasiya üçün yararlı rüşeymlər verə bilsinlər. Embrion köçürmə donor heyvanların cinsiyyət üzvlərindəki rüşeymin resipient heyvanların cinsiyyət üzvlərinə köçürülməsi deməkdir. Donor yüksək damazlıq və məhsuldarlıq keyfiyyətinə malik heyvan olmalıdır. Bu heyvanda hormonal yolla poliovulyasiya törətdikdən sonra onu yüksək məhsuldar törədiciyin sperması ilə mayalandırır və bir neçə rüşeym alırlar.

Bu məqsədlə doğum zamanı və sonrakı dövrdə heç bir patologiya ilə üzləşməmiş 4–5 yaşında sağlam və süd vəziləri yaxşı inkişaf etmiş inəklərdən istifadə edirlər. Bir il ərzində bir donör inəkdən 40-a qədər buzov almaq mümkündür. Təyin olunmuşdur ki, embrion qişadan çıxdıqda virus və mikrob agenti ilə yoluxur. Bu isə qiymətli heyvanların vaxtından əvvəl çıxış edilməsinə gətirib çıxarmaqla damazlıq təsərrüfatlarında böyük iqtisadi ziyanə səbəb olur.

Dondurulmuş embrionların yer kürəsinin bütün nöqtələrinə çatdırılması diri heyvanın nəqlindən daha ucuz başa gəlir. Embrion transplantasiyasını tətbiq etdikdə 3 il müddətində sürü yaratmaq olar. Bu isə dünya istehsal səviyyəsinə çıxmaq deməkdir. Bu texnologiyanın istifadəsi zamanı əkiz heyvan almaq və embrionu mikrocərrahi üsulla hissələrə bölməklə əkizlərin doğuşunu tezləşdirmək mümkündür. Doğumdan sonrakı cinsiyyət tsiklinin oyanmasının birinci mərhələsi sinxron və tam olmaqla, çərə axını və hövrəgəlmə fenomenləri aydın şəkildə özünü biruzə verməlidirlər.

Hesab edirlər ki, konkret heyvanlarda öncə aparılan fərdi hormonal fonun analizindən istifadə olunması superovulyator reaksiyalarda baş verən pozuntuların səbəblərini daha yaxşı dərk etməyə imkan verir və bu pozuntuları aradan qaldırmaqla, müvafiq düzəlişlər etmək olur (heyvanların fizioloji halını nəzərə almaqla, hormonların tətbiq sxemində dəyişiklik etməklə ovulyasiyaların sayında baş verən dəyişənliyi və həssaslıq göstərməyən heyvanların sayını azaltmaq mümkündür).

Donor inəklərin mayalanma prinsipləri - həmin donör inək, buğa ilə, yaxud süni yolla mayalandırılır. Mayalanmadan 6-8 gün sonra xüsusi kateterin (rezin və ya metal iynələr) vasitəsilə mayalanmış yumurtalar (ziqotalar) balalıqdan yuma üsulu ilə götürülüb daha az məhsuldar inəklərin (bunlar resipient adlandırılır) balalığına yeridilir. Köçürülən rüşeymlər resipient inəyin bətnində inkişaf edib doğulsada genetik cəhətdən öz həqiqi anasına, yəni donora oxşayır. Beləliklə, bir əməliyyat zamanı bir donordan 10-

15 ədəd keyfiyyətli embrion alıb resipientlərə köçürməklə, bir ildə hər donordan 40-50 bala, bütün ömrü boyu isə 200-300 bala almaq mümkündür.

Rüşeymin çıxarılma prosesi - bu məqsədlə əsasən iki və üç borulu rezin kateterlərdən (zondlardan) istifadə edilir. Əməliyyatdan öncə aseptika qaydalarına çox ciddi surətdə riayət olunur. Bütün alətlər distillə edilmiş suda 40 dəqiqə qaynadılır, yaxud avtoklavda 2 atmosfer təzyiq altında 30 dəqiqə sterilizasiya olunur. Alətlər yüksək temperatura davam gətirmədikdə onları 96%-li etanol, yaxud steril xörək duzu (fizioloji) məhlulu ilə 4-5 dəfə yaxalanır, şüşə qablar isə yuyucu tozlardan biri ilə yuyulur və 2-3 dəfə distillə edilmiş, su ilə yaxalanaraq qurudulur, perqament kağıza bükülür və quruducu şkafda $+160+180^{\circ}\text{C}$ – temperaturda bir saat saxlandıqdan sonra istifadə edilir. Əməliyyatdan öncə donor xüsusi dəzgahda təsbit edilir, onun quyruğu bintlə boyun xaltasına bağlanır, düz bağırsağ kaldan azad olunur, quyruğun dibi, paçaarası nahiyə və xarici cinsiyyət üzvləri isti su və sabunla yuyulur və kağız salfetka ilə qurudularaq dəri örtüyü 96%-li etanol, yaxud 2%-li diosidlə dezinfeksiya edilir. Aqressiv xarakterli heyvanları sakitləşdirmək məqsədilə neyroplegik maddələrdən (kombelen, rompun və s.) istifadə olunur. Bu məqsədlə rompun 0,5 ml, kombelen isə 0,7 ml dozada əzələ daxilinə inyeksiya edilir, 5-10 dəqiqədən sonra heyvan tamamilə sakitləşir və bu proses bir saat davam edir. Heyvanın skelet əzələləri boşalır, əməliyyat prosesində heç bir maneçilik müşahidə olunmur. Prosesin gedişində ağrısızlığın təmin olunması üçün 5 ml 2%-li novokain məhlulu axırıncı oma fəqərəsi ilə 1-ci quyruq fəqərəsi arasından epidural boşluğa inyeksiya edilir, nəticədə düz bağırsağın saya əzələləri boşalır və defekasiya aktı dayandırılır. Embrionun çıxarılması prosesi əksər hallarda keyləşdirilmə aparılmadan yerinə yetirilir. Metal mandren kateterə (zonda) yeridilir və sonuncu keçid təsbit olunur. Əməliyyatçı operator mayalanmanın 7-8-ci günlərində əsasən sol əlini donorun düz bağırsağına yeridir, digər (sağ) əlin iki barmağı ilə donorun cinsiyyət dodaqlarını aralayaraq köməkçi zonu (kateteri) 30-40⁰ bucaq altında aşağıdan yuxarıya 10-15 sm dərinlikdə vaginaya keçirib onu sidikburaxan kanalın dəliyinə doğru ehtiyatla irəliyə doğru hərəkət etdirir. Zond vaginanın orta hissəsinə çatdıqdan sonra barmaqlar çəkilərək cinsiyyət dodaqları buraxılır.

Sağ əllə heç bir güclü təzyiq göstərilmədən kateter ehtiyatla balalıq boynuna tərəf itələnilir, onu sol əllə tutaraq kranial istiqamətdə yeri azacıq dəyişdirilir. Baş barmaqla balalıq boynunun sağından, sonrakı üç barmaqla isə sol və aşağı tərəfindən tutulur. Sonra isə balalıq boynu əlin bütün barmaqları ilə tutularaq zond ehtiyatla ona yeridilir. Kateter balalıq boynunun kanalından keçərək balalığın gövdəsinin boşluğuna düşür və buradan onun buynuzlarından hər hansı birinə yeridilir. Sonra mandren kateterdən azacıq geri çəkilir balalıq buynuzunun ucuna qədər 5-10 sm ötürülür (balalıq buynuzunun yumurtalıq – Fallepi borusu ilə birləşdiyi yerə çatmamaq şərti ilə). Kateterin ucunun balalıq buynuzunun yaxın sahəyə sonuna yeridilməsi nəticəsində rüşeymin çoxalması effekti xeyli artıq olur. Zondun kiçik rezin balonuna şprislə 15-20 ml hava vurulur, sonra onun çıxışı bağlanır və mandren tamamilə çıxarılır. Zondun digər borusu ilə temperaturu $+20+25^{\circ}\text{C}$ olan fizioloji məhlul yeridilir və həmin məhlul tədricən 3-cü boru vasitəsilə 35°C -ə qədər qızdırılan su hamamında yerləşdirilən sınaq şüşəsinə qaytarılır. Həmin mayedən superovulyasiya zamanı yüksək məhsuldar donor inəklərdən 5-7 embrionlar ayrılaraq 24 saata qədər sınaq şüşəsində saxlanılır və istifadə olunur. Ayrılan embrionlar həmçinin maye azotda heç bir məhdudiyyət olmadan uzun müddət yaşama qabiliyyətini saxlaya bilər. Göründüyü kimi, embrionun transplantasiyası olduqca mürəkkəb, lakin çox səmərəli biotexnoloji proses olduğu üçün həmin əməliyyatın icrası ilə səriştəli, praktiki təcrübəyə malik mütəxəssislərin məşğul olması əməliyyatın intensiv və uğurla həyata keçirilməsində daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əməliyyatı həyata keçirən mütəxəssislər praktiki təcrübə keçməklə bərabər, həm də dövlətmə (mayalanma) prosesinin sxemini, mexanizmini və rüşeymin yumurtalıq borusu ilə balalıq düşməsinə mükəmməl surətlə bilməli və səriştəli olmalıdır.

Embrionun müvəffəqiyyətlə köçürülməsinə təsir edən amillər: 1.Resipient heyvanların sağlamlıq vəziyyəti və onların cinsiyyət tsiklinin keyfiyyəti; 2.Donor və resipientlərdə cinsiyyət tsiklinin oyanma mərhələsinin baş verməsinin sinxronikliyi (vaxt etibarlı ilə tam uyğunluq). 3. Rüşeymlərin inkişaf mərhələləri və onun keyfiyyəti. 4. Rüşeymin balalıq buynuzuna yeridilmə yeri. 5. Rüşeymin köçürülməsini aparan mütəxəssisin bacarıq səviyyəsi; 6.Balalığın mikrob və göbələklərlə çirklənməsinin qarşısını almaq üçün aparılan baytar-sanitar tədbirlərinin səmərəliliyi. 7.Kateter yeridilərkən balalığın selikli qişasının zədələnməməsi;

Köçürülmədən 2 ay sonra rektal üsulla heyvanın boğazlığını müəyyənləşdirəcəyik. Nəzərə almaq lazımdır ki, təsərrüfat şəraitində embrionun köçürülməsinin üstünlüklərinə nail olmaq üçün təsərrüfatda gündəlik olaraq aqrozoobaytarlıq və təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsinə dəqiq və ciddi riayət olunmalıdır. Bu tədbirlər kompleksinin əsas və vacib elementlərindən biri təsərrüfatda sağlam, möhkəm konsistensiyalı donorların və resipiyentlərin mövcudluğu və bu heyvanların tam dəyərli yemləmə, yaxşı saxlanma şəraiti ilə təmin olunmasıdır.

Nəticə

Son dövrlərdə aparılan dərin elmi tədqiqatlar və dünya maldarlığının əldə etdikləri yüksək məhsuldar törədici buğaların və inəklərin 43%-dən çoxu embrion köçürülməsi yolu ilə alınmışdır. Ona görə də respublikamızın maldarlığının intensiv inkişafını mühitə dözümlü yüksək iqtisadi səmərəliliyə malik heyvanların yaradılmasında yeni embrionun alınmasında gördük. İribuynuzlu mal-qaranın ənənəvi üsulla yetişdirdikdə orta hesabla hər bir inəkdən bütün istifadə dövründə 3 və 5 buzov alınır, buna əsasən də qiymətli genotipə malik dişi heyvanların alınması məhdud olur: "ETÇO texnologiyası (embrion transplantasiyası və çoxsaylı ovulyasiya) və IN VITRO embrion istehsalı genetik dəyərli inəklərdən sürətləndirilmiş bala almağa imkan yaradır. Bu üsul inəyin məhsuldar dövrü müddətində onun nəslini 10 dəfə artırmağa imkan yaradır. Biotexnologiya üsulunun ümidverici, faydalı sahəsi olan embrionun köçürülməsi işi Azərbaycan maldarlığında 35-40 il seleksiya-damazlıq işinin önə aparılması deməkdir. Qeyd olunan tədbirlərin müsbət həlli istər baytarlıq təbabəti sahəsində, istərsə də Heyvandarlıqda Damazlıq işlərinin sürətli inkişafına təkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, S., Məmmədov, S., Abbasov, R. (2019), Maldarlığın əsasları və südçülük, Bakı: AGAH.
2. Abbasov, S., Abbasov R., Ağayeva, M. (2021), Maldarlıqda damazlıq naxırın yaradılması və süni mayalanmanın aparılma metodikası, Gəncə: ADAU.
3. Akyol, N, Kızıl, SH, Tuncer, PB. (2004), İneklerde süperovulyasyon ve embriyon transferi çalışmaları. Lalahan Hayvancılık Araştırma Enstitüsü Dergisi 44 (1):1-5.
4. Bəşirov, E. (2008), Azərbaycanda damazlıq heyvandarlığın problemləri və inkişafının elmi əsasları, Bakı: Şərq-Qərb.
5. Əhmədov, Ə., İsgəndərov, T. (2010), Baytarlıq mamalıği, ginekologiyası, kənd təsərrüfatı heyvanlarının süni mayalandırılması və rüşeymin transplantasiyası (köçürülməsi), Gəncə: ADAU.
6. Nəsimov, F., Abbasov, S., Abbasov, R. (2016), Törədici buğaların saxlanması və kompleks əlamətlərə görə qiymətləndirilməsi, Bakı: Elm və təhsil.
7. Nəsimov, F., Əhmədov, Ə., Verdiyeva, L. (2014), Kənd təsərrüfatı heyvanlarında süni mayalanmanın texnologiyası və təşkili, Bakı: Elm və təhsil.
8. Sağırkaya, H., Bağış, H. (2003), Memeli embriyolarının kriyoprezervasyonu. Uludag Univ. J. Fac.Vet. Med., 22, 127-135.
9. Smith, A.K. (2009), Embriounun köçürülməsi-baytarlar və elm xadimləri üçün imkanlar. Cattle Pract., 17, 16-25.
10. Seidel, G.E., Seidel, S.M. (2018), İri buynuzlu qaramala embriounun əllə köçürülməsi FAO Animal E00.htm. Production and health paper 77, 44-52.
11. Tağıyev, S., Həsənov, S. (2004), Qaramalda rüşeymin transplantasiyası, Bakı: Adiloğlu.
12. Tağıyev, S. (2010), Baytarlıq mamalıği, ginekologiyası və kənd təsərrüfatı heyvanlarının süni mayalandırılmasından təcrübə məşğələləri, Gəncə: ADAU.
13. Fərəcov, A. (2017), İri buynuzlu heyvanlarda embrionun köçürülməsi və onun damazlıq heyvandarlığın inkişafında rolu, Bakı: Aqrar elm jurnalı, 119-122.

Rəyçi: b.ü.e.d. Famil Nəsimov

Göndərilib: 18.05.2022

Qəbul edilib: 27.06.2022

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES SECTION

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/105-117>

Cahan Arif qızı Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
texnika üzrə fəlsəfə doktoru
ahmedova_cahan1975@mail.ru

NANOSÜZÜLMƏ - XƏZƏR DƏNİZİ SUYUNUN ŞİRİNLƏŞDİRİLMƏ ŞİRİNLƏŞDİRİLMƏ TEXNOLOGİYASI KİMİ

Xülasə

Məqalədə innovativ hesab olunan nanosüzülmə texnologiyası ilə Xəzər dənizi suyunun şirənləşdirilmə prosesinin tədqiqinin nəticələri gətirilir. Tədqiqatlar ABŞ-ın DOW Chemical şirkəti tərəfindən işlənmiş ROSA kompüter proqramı vasitəsilə NF90-400 markalı membranın misalında yerinə yetirilmişdir. Membran modullarının qoşulma sxeminin, qurğuya verilən dəniz suyunun temperaturunun, ondan alınan şirənləşdirilmiş suyun payının membranlar üzərində CaCO_3 və CaSO_4 ərpinin yaranma ehtimalına, alınan suyun keyfiyyət göstəricilərinə, eləcə də maya dəyərinə təsiri öyrənilmişdir. Ərpin qarşısını almaq üçün müvafiq təkliflər verilmişdir. Göstərilmişdir ki, membran modulların bir pilləli qoşulma sxeminin istifadəsi ilə dəniz suyunun duzluluğu 12768 mq/dm^3 -dan $800\div 1450 \text{ mq/dm}^3$ -dək, iki pilləli sxemlə $120\div 272 \text{ mq/dm}^3$ -dək azaldıla bilər. Birinci halda şirənləşdirilmiş suyun maya dəyəri $0,24 \text{ AZN/m}^3$, ikinci halda $0,36 \text{ AZN/m}^3$ həddində gözlənilir. Alınan suyun içməli şirin su əvəzinə bəzi istifadə sahələri qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: dəniz suyu; şirənləşdirilmə, nanosüzülmə texnologiyası, ROSA proqramı, ərpin yaranması, keyfiyyət göstəriciləri, maya dəyəri

Jahan Arif Ahmadova

Nanofiltration - as an efficient technology of water desalination of the Caspian sea

Abstract

The article presents the results of the study of the process of sedimentation of the Caspian Sea with the use of innovative nanofiltration technologies. The study was conducted on a sample of NF90-400 membranes using the computer program ROSA, developed by the American company DOW Chemical. Influence of connection schemes of membrane modules, temperature of sea water, supplied to the device, received from it fresh water on the probability of formation of CaCO_3 and CaCO_4 on membranes, the quality of the received water, and also studied the cost. Corresponding suggestions are made to prevent the formation of nakipi. It is shown that the salinity of seawater can be reduced from 12768 mg/dm^3 to $800\div 1450 \text{ mg/dm}^3$ when using single-stage circuit connection of membrane modules, and up to $120\div 272 \text{ mg/dm}^3$ with two-stage. In the first case the cost of fresh water is expected at the level of $0,24 \text{ AZN/m}^3$, in the second case $0,36 \text{ AZN/m}^3$. Cases of use of the obtained water are replaced by fresh water.

Key words: sea water, desalination, nanofiltration technology, ROSA program, scale formation, quality indicators, cost price

Giriş

Yer kürəsinin 75%-i su ilə örtülsə də onun təxminən 97% -i duzlu okean və dəniz sularının payına düşür, qalan 2,5%-ni əlçatmaz hesab edilən buzlaqlar təşkil edir və yalnız 0,5%-i insanların kommunal-məişət, kənd təsərrüfatı, sənayenin bəzi sahələri və digər ehtiyacları üçün yararlı, duzluluğu 1 q/dm^3 -dən kiçik olan çay və yeraltı şirin suların payına düşür (Peter, 2015:402). Əhalinin sayının sürətlə artması

(2030-cu ilə 9 mlrd gözlənilir), sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafı, iqlimin dəyişməsi və digər səbəblər dünyanın bir çox ölkəsində şirin su qıtlığı problemini yaratmışdır. Eyni problem Azərbaycan Respublikasının Abşeron yarımadasında və Xəzəryanı ölkələrin bəzi regionlarında da mövcuddur. Dünya praktikası (Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İsrail və s.) göstərir ki, şirin su çatışmazlığının aradan qaldırılmasının səmərəli yolu duzlu okean, dəniz və yeraltı sularının şirinləşdirilməsidir: duzluluğunu təxminən $3\div 45$ q/dm³-dən $0,5\div 1$ q/dm³-dək, bəzi sənaye sahələri üçün isə bir neçə mq/dm³-dək azaldılmasıdır (Curto, 2021:2; Mohamed, 2020:2-3).

Hal-hazırda sənaye miqyasında istifadə edilən şirinləşdirilmə texnologiyaları iki əsas qrupa bölünür: membran və termiki. Dünyada istehsal edilən şirinləşdirilmiş suyun əsas hissəsi membran texnologiyalarının payına düşür, o cümlədən əks-osmos (RO-Reverse Osmosis) – 69,2%; elektrodializ – 2%; nanosüzülmə (NF-Nanofiltration) – 1,9%. Termiki şirinləşdirilmə texnologiyalarının ümumi payı – 24% təşkil edir. Qalan hissə digər texnologiyaların payına düşür – günəş, dondurulma və s. (Sergio, 2021:16).

RO və NF texnologiyaları baromembran proseslərə əsaslanır. Mahiyyəti – məsamələri çox kiçik olan ($0,1\div 2$ nm) membranların üzəri ilə hərəkət edən duzlu suya osmotik təzyiqdən daha yüksək təzyiq göstərməklə, onu iki hissəyə ayırmaqdır: membrandan keçmiş və tərkibində duzların konsentrasiyası az olan permeata (şirinləşdirilmiş suya) və ətraf mühitə atılan, duzların konsentrasiyası yüksək olan qalıq məhlula (konsentrata) (Zi Yang, 2019:2). Hər texnologiyanın öz xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, RO membranların məsamələri daha kiçik olduğundan onların selektivliyi bütün ionlara görə yüksək olur ($99,2\div 99,7\%$). Ona görə daha dərin duzsuzlaşdırılmış permeat alınır. Bununla bərabər, xam suyun osmotik təzyiqi ilə onun duzluluğunu xarakterizə edən TDS (Total Dissolved Solids) göstəricisi arasında düz mütənəssib asılılıq olduğundan, RO texnologiyasının təşkili yüksək təzyiq və ona uyğun yüksək enerji sərfi tələb edir. Məsələn, göstərilir ki, TDS-i 35 q/dm³ olan standart okean suyunun şirinləşdirilməsində işçi təzyiq $50\div 90$ bar, xüsusi enerji sərfi $3\div 4$ kVt-saat/m³ təşkil edir və alınan permeatın maya dəyərinin $37\div 43\%$ -i enerji xərclərinin payına düşür (Sergio, 2021:12-16).

TDS-i yüksək səviyyədə olan suların RO prosesində alınan permeatın payı da (konversiyası, hidravliki f.i.ə) kiçik alınır: xam suyun $30\div 40\%$ -ni təşkil edir. Xam suyun TDS-i azaldıqca RO prosesinin göstəriciləri yaxşılaşır. Məsələn, son illər TDS-i $12\div 13$ q/dm³ olan Xəzər dənizi suyunda istismar edilən RO qurğusunda (“Şimal” Elektrik Stansiyası, Azərbaycan Respublikası) işçi təzyiq $30\div 35$ bar, permeatın payı $60\div 70\%$ təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məlum səbəblərə görə “Dəniz” adlandırılrsa da, TDS göstəricisinə görə ədəbiyyatda qəbul edilmiş təsnifata uyğun olaraq, Xəzər suyu şoran (brackish, солоноватая) sular sinfinə aiddir. Son illər bir çox tədqiqatçılar hesab edirlər ki, şoran suların keyfiyyət göstəriciləri bir-birindən çox fərqləndiyi üçün onların şirinləşdirilməsi ayrıca tədqiqat obyektidir və bu istiqamətdə nisbətən “gənc” olan NF texnologiyasının imkanları ətraflı tədqiq edilməlidir (Jiayu Tian, 2021:3; Talaeipour, 2017:7-8).

NF–membranlarının RO–membranlarından üç əsas fərqi qeyd edilir – birincilərin məsamələri daha böyük olur, onlar müəyyən səthi yüklə xarakterizə olunur, xam suda olan iki valentli Ca^{2+} , Mg^{2+} və SO_4^{2-} ionlarına görə bu membranların selektivliyi yüksək ($90\div 98\%$), bir valentli Na^+ , Cl^- və HCO_3^- ionlarına görə kiçik ($40\div 80\%$) olur. Bununla əlaqədar RO-ya nisbətən NF texnologiyası aşağıdakı üstün cəhətlərə malikdir: kiçik işçi təzyiq ($5\div 20$ bar) və enerji sərfi ($0,5\div 1,5$ kVt-saat/m³), membranın permeata görə yüksək keçicilik xassəsi (xüsusi məhsuldarlığı), membranların dözümlü olması, suyun dərin yumşaldılması ilə bərabər qismən duzsuzlaşdırma qabiliyyətinə malik olması. RO və NF texnologiyalarının müqayisə xarakterli tədqiqatlarının biri Qətərdə şoran sudan suvarma suyunun alınmasına həsr olunmuşdur və göstərilmişdir ki, NF texnologiyasından istifadə elektrik enerjisinin sərfini 29% azaldır (Jiayu Tian, 2021:4-7).

TDS-i $1\div 25$ q/dm³ həddində olan şoran suların NF texnologiyası ilə şirinləşdirilməsinə aid son $10\div 15$ ildə aparılmış tədqiqatların icmalında NF texnologiyasının səmərəliliyinə təsir edən əsas faktorlar kimi aşağıdakılar qeyd edilir: xam suyun keyfiyyət göstəriciləri (TDS, ionların, mexaniki qatışıqların və üzvi maddələrin konsentrasiyası, suyun pH-ı); membranlar üzərində qeyri-üzvi və üzvi maddələrin çökməsi ($CaCO_3$, $CaSO_4$, $SrSO_4$ və s.); istismar şərtləri (işçi təzyiq, permeatın payı, xam suyun temperaturu və s.);

membranın keyfiyyəti (məsamələrin ölçüləri, membranın qalınlığı, səthi yükün ölçüsü və s.) (Jiayu Tian, 2021:6).

Tədqiqatların birində şoran suyun pH və TDS göstəricilərinin NF laborator qurğusunda şirinləşdirilmə prosesinin göstəricilərinə təsiri tədqiq edilmiş və göstərilmişdir ki, xam suyun pH-nın yüksək olması (>6) əlverişlidir. Bunun səbəbini tədqiqatçılar NF membranının səthi yükü ilə suda olan ionlar arasındakı qarşılıqlı təsirlə izah etmişlər. Amma çox yüksək pH-ın membran üzərində CaCO_3 çöküntüsünün yaranmasına gətirə biləcəyi, membranda neqativ struktur dəyişiklərin baş verə biləcəyi baxımından xam suda ionların konsentrasiyasının nəzərə alınması vacibliyi də qeyd olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, xam suyun TDS-in 1 dəfədən 4,5 dəfəyədək artırılması membranın xüsusi məhsuldarlığını 9,1% azaldır, permeatın TDS-ni isə 18,2% artırır. Bunun səbəbi konsentrasiya polyarizasiyasının artması və transmembran təzyiqin azalması ilə izah olunur (Jiayu Tian, 2021:5).

NF prosesinin səmərəliliyinə təsir edən əsas faktorlardan biri membran üzərində qeyri-üzvi və üzvi tərkibli çöküntülərin yaranmasıdır. Çünki bu halda qurğunun məhsuldarlığı azalır, işçi təzyiq və enerji sərfi artır, membranlar tez sıradan çıxır. Ona görə əsas məsələlərdən biri xam suyun keyfiyyətini nəzərə alaraq onun ilkin emalının düzgün təşkil edilməsidir. Bu məqsədlə müxtəlif üsullardan istifadə edilir: kolloid qatışıqlarının qarşısını almaq üçün koagulyasiya+mikrosüzülmə və ya ultrasüzülmə, müxtəlif konstruksiyalı mexaniki süzgəclər; üzvi çöküntülərə qarşı – natrium hipoxlorit; qeyri-üzvi çöküntülərə qarşı – xam suyunun turşulaşdırılması və bu suya antiərpən (antiskalantın) dozalaşdırılması. Bu məsələ ilə əlaqədar tədqiqatlarda göstərilir ki, xam suyun turşulaşdırılması ilə onun tərkibində olan HCO_3^- ionlarının parçalanmasına nail olunur və bununla CaCO_3 -ün yaranmasının qarşısı alınır. Antiərpənlər mürəkkəb kimyəvi tərkibli reagentlərdir. Onlar membran üzərində əsasən CaSO_4 -ün çökməsinin qarşısını almaq üçün istifadə olunur. Təsiri mexanizmi adsorbsiya prosesinə əsaslanır: xam suya verilən reagent NF prosesində qatılan konsentratın tərkibində tədricən əmələ gələn CaSO_4 mikrokristalların üzərinə adsorbsiya olunur, onların iriləşib membran üzərinə çökməsinin qarşısını alır. Dozası çox kiçik olur: 5÷10 mq/dm³. Nəticə etibarilə bu reagent dəyişikliyə məruz qalmır və konsentratın tərkibində ətraf mühitə atılır. Ona görə toksikoloji xassəsi nəzərə alınmalıdır.

Bir çox tədqiqatçılar ənənəvi şirinləşdirilmə qurğularının (RO, elektrodializ, termiki, düz-osmos, membran distillyasiyası və s.) NF modulu ilə hibridləşmə sistemlərinin səmərəli olduğunu göstərilir. Çünki bu halda xam suyun ərp əmələ gətirən iki valentli ionları NF mərhələsində xaric olunur, əsas şirinləşdirilmə mərhələsinin səmərəliliyi artır, xərclər azalır (Dong Zou, 2015:110-114).

Duzlu suların NF texnologiyası ilə şirinləşdirilməsi istiqamətində aparılan və bəzilərinin yuxarıda gətirilən tədqiqatlarının nəticələrinin təhlili göstərir ki, bu proses çox faktordur. Onun səmərəliliyinə (permeatın payına və keyfiyyətinə, enerji sərfinə, membranın istismar müddətinə) əhəmiyyətli dərəcədə xam suyun keyfiyyət göstəriciləri, kalsium tərkibli çöküntülərin əmələ gəlməsi və membranların qoşulma sxemləri təsir edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələlik NF prosesinin etibarlı nəzəri modeli işlənilməkdədir və tədqiqatçılar yarım-empirik modellərin istifadəsinə və eksperimental tədqiqatlara üstünlük verirlər. Ona görə hər hansı bir suda alınan kəmiyyət qanunauyğunluqlarının digər sulara ekstrapolyasiya edilməsi etibarlı deyil. Eyni zamanda NF modullarının qoşulma sxeminin (birpilləli, ikipilləli, resirkulyasiyalı, resirkulyasiyasız) prosesin əsas göstəricilərinə təsiri çox az tədqiq edilmişdir və əsas tədqiqatlar birpilləli sxem üçün aparılmışdır. Xəzər dənizi suyuna gəldikdə dərc olunmuş tədqiqatlarda müəllif innovativ hesab olunan NF texnologiyası ilə bu suyun şirinləşdirilməsinə aid materiallara rast gəlməmişdir.

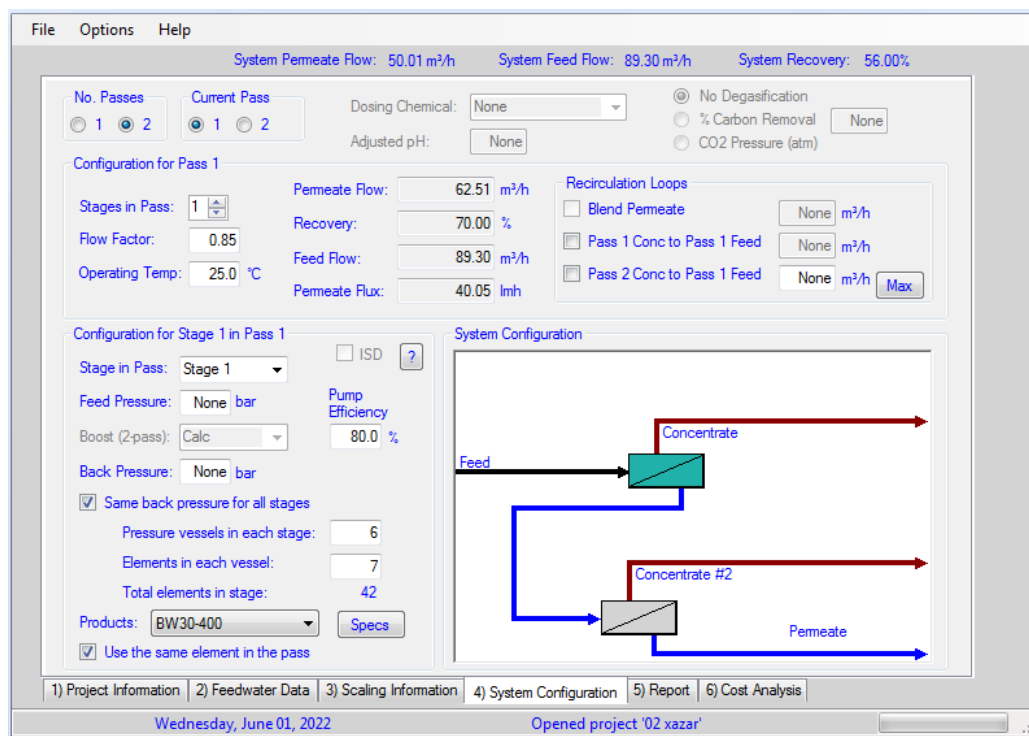
Məqalənin məqsədi nanosüzülmə texnologiyası əsasında Xəzər dənizi suyunun şirinləşdirilmə prosesinin texnoloji və texniki-iqtisadi məsələlərinin tədqiqindən ibarətdir. Tədqiqatın əsas məsələləri – membranların qoşulma sxemlərinin, xam suyun temperaturunun və şirinləşdirilmiş suyun payının alınan suyun keyfiyyətinə (ionların qalıq konsentrasiyalarına, pH-na), CaCO_3 və CaSO_4 ərplərinin çökmə ehtimalına, elektrik enerji sərfinə və şirinləşdirilmiş suyun maya dəyərinə təsirinin öyrənilməsidir.

2. Tədqiqat üsulu

Hal-hazırda membran texnologiyalarının tədqiqi üçün eksperimental, analitik (yarım-empirik modellər əsasında) və həmin modellərin istifadəsi ilə işlənmiş ixtisaslaşdırılmış kompüter proqramları istifadə olunur. Bu proqramlardan imkanları daha geniş olan ABŞ-ın DOW Chemical şirkəti tərəfindən işlənmiş ROSA (Reverse Osmosis System Analysis) kompüter proqramıdır (12).

Hazırkı tədqiqatlarda həmin proqramın təkmilləşdirilmiş 9.1 versiyasından istifadə edilmişdir. Proqram vasitəsilə ultrasüzülmə, nanosüzülmə və əks-osmos texnologiyalarının hesabı və araşdırılması aparıla bilər. Xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada ancaq Filmtec şirkəti tərəfindən istehsal olunan rulon tipli, 56 ədəd müxtəlif markalı membranların istifadəsi nəzərdə tutulur: suyun ilkin emalı üçün UF (Ultrafiltration) markalı; RO texnologiyası ilə dəniz (okean) suyunun şirinləşdirilməsi üçün SW (Sea Water) markalı, şoran suyun şirinləşdirilməsi üçün BW (Brackish Water) markalı; xam suyun yumşaldılması və şirinləşdirilməsi üçün NF markalı.

Proqram bir neçə vərəqdən (pəncərədən) ibarətdir. “Project Information” adlanan birinci vərəqdə layihə haqqında ümumi məlumat verilir və hesablanan kəmiyyətlərin ölçü vahidləri seçilir. İkinci – “Feedwater Data” vərəqində – xam suyun temperaturu və ionların konsentrasiyası gətirilir. Üçüncü vərəqdə (“Scaling Information”) membran üzərində kalsium çöküntülərin qarşısını almaq üçün tədbir seçilir: a) H₂SO₄ və NaOH verməklə xam suyun pH-nın dəyişməsi, b) ion-mübadilə üsulu ilə xam suyun yumşaldılması. İnformasiya baxımından ən həcmli “System Configuration” vərəqində membran modulların qoşulma sxemi (dizaynı), qurğunun məhsuldarlığı, permeatın çevrilmə əmsalı, membranın markası və bir sıra digər faktorlar seçilir (Şək.1).

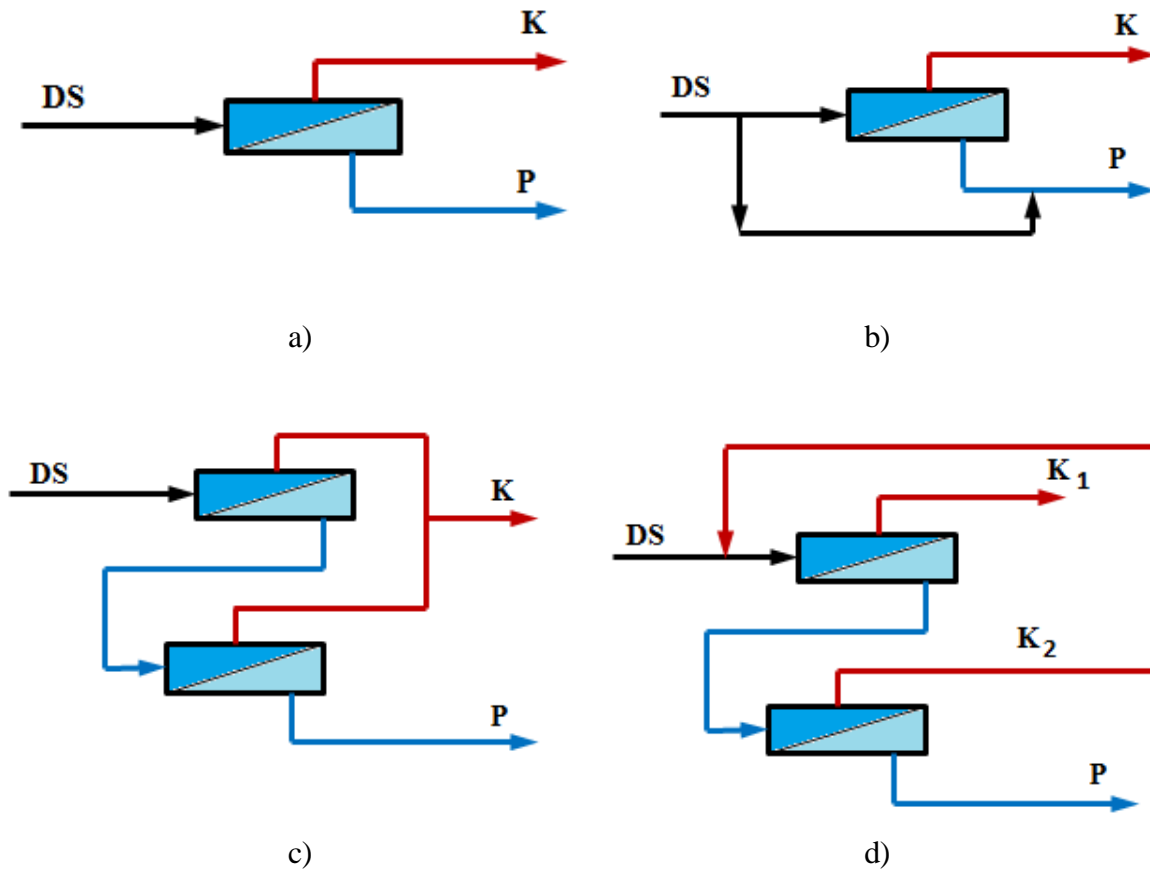

Şək.1. ROSA 9.1 proqramının “System Configuration” vərəqi

Texnoloji hesablamaların nəticələri bir neçə vərəqdən ibarət olan “Report” pəncərəsində əks olunur. Burada 100-dən artıq göstərici haqqında məlumat verilir: hər axında TDS-lər, pH-lar, ionların konsentrasiyaları, osmotik və işçi təzyiqlər, elektrik enerjisinin sərfi, membranlar üzərində CaCO₃ ərpinin yaranma ehtimalını xarakterizə edən Lanjelye və Stiff-Davis (S&Dİ) kriteriyalarının, eləcə də CaSO₄-ə görə konsentratın doyma dərəcəsinin qiymətləri və digər göstəricilər.

Tədqiqatlarda NF90-400 markalı membranın istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Seçimdə nəzərə alınmışdır ki, digər membran markalarından fərqli olaraq bu membranın selektivliyi bir valentli ionlara görə də kifayət qədər yüksəkdir. Bundan əlavə, NF texnologiyasına həsr olunmuş tədqiqatların çoxunda bu membrandan istifadə edilmişdir. NF90-400 membran elementinin texniki göstəriciləri: səthinin sahəsi – 37 m²; suyun sərfi – 37,9 m³/sut; MgSO₄-ə görə selektivlik – >97% (12).

Proqram imkan verən NF modullarının aşağıdakı qoşulma sxemləri tədqiq edilmişdir: birpilləli (Şək.2,a); permeata dəniz suyu qarışdırmaqla birpilləli (Şək.2,b); ikipilləli, resirkulyasiyasız (Şək.2,c); ikipilləli, resirkulyasiyalı (Şək.2,d).

Şək.2. Membran modullarının qoşulma sxemləri
DS – dəniz suyu; P – permeat; K – konsentrat; K₁ və K₂ – uyğun olaraq birinci və ikinci pillə konsentrat.

Bütün hallarda iki giriş dəyişəndən istifadə olunmuşdur:

- Permeatın konversiyası (alınan şirinləşdirilmiş suyun sərfinin bəsləyici suyun sərfinə olan nisbəti): birinci pillə üçün – $\beta_1=0,5\div0,8$; ikinci pillə üçün – $\beta_2=0,7\div0,9$ dəyişmə həddində;
- Xam suyun temperaturu: $T=10\div40^{\circ}\text{C}$ dəyişmə həddində.

Hər sxem üçün çıxış dəyişənləri kimi proqramla alınmış permeatın keyfiyyət göstəriciləri, kalsium ərplərinin yaranma indeksləri, osmotik və işçi təzyiqlər, xüsusi elektrik enerji sərfi və s. təyin edilmişdir. Texniki-iqtisadi göstəricilər ədəbiyyatda gətirilən metodikalara uyğun adi üsulla (əllə) hesablanmışdır (El-Dessouky, 2002:520-521). Bu hesablamalarda amortizasiya faktorunu təyin etmək üçün faiz dərəcəsi – 8%, qurğunun istismar dövrü – 20 il, bir membran elementinin qiyməti 1300 manat, membranların dəyişmə dövrü – 5 il, elektrik enerjisinin qiyməti – 0,1 AZN/kVt·saat qəbul edilmişdir. Hesablama nəticəsində aşağıdakı çıxış göstəriciləri təyin edilmişdir: qurğunun kapital xərcləri, amortizasiya faktoru və illik istismar xərclərinin ayrı-ayrı toplananları. Cəm istismar xərclərinin həcminə və il ərzində istehsal olunan şirinləşdirilmiş suyun miqdarına əsasən sonuncunun maya dəyəri hesablanmışdır.

Hər sxemin əlverişli tətbiq sahələri təklif olunmuşdur, alınmış şirinləşdirilmiş sudan içməli suyun hazırlanması məsələsi araşdırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi olaraq membran üzərində CaCO_3 ərpinin yaranma ehtimalı konsentratın Lajelye indeksi əsasında təyin edilirdi. Amma son tədqiqatlara görə xam suda $\text{TDS}>10000$ mq/dm^3 olan sular üçün Stiff-Davis indeksinin istifadə edilməsi tövsiyyə olunur. Çünki bu halda analitik tədqiqatların nəticələri eksperimentlərlə daha yaxşı uzlaşır (Sergio, 2021:222). Ona görə baxılan tədqiqatda S&Dİ-dən istifadə edilmişdir.

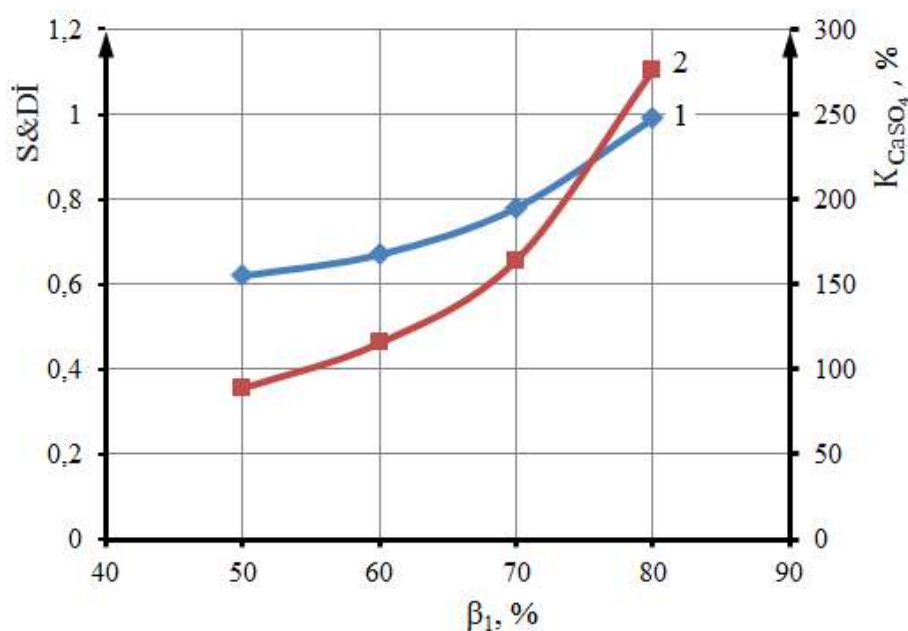
NF qurğusunun alınan suya görə məhsuldarlığı sabit – 50 m^3/saat götürülmüşdür. Bunun üçün birpilləli NF qurğusunda 6 ədəd paralel qoşulmuş modul götürülmüşdür, hər modulda ardıcıl qoşulmuş 7 ədəd

NF90-400 elementinin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Permeata görə ikipilləli sxemin tədqiqində əlavə olaraq birinci pillədə hər birində 7 element olan 9 ədəd paralel qoşulmuş modul götürülmüşdür.

Tədqiqatlarda Azərbaycan Respublikasının “Şimal ES”-də istifadə edilən Xəzər dənizi suyunun keyfiyyət göstəriciləri əsas götürülmüşdür – pH=8,0; ionların konsentrasiyaları (mq/dm³): Ca²⁺=320,9; Mg²⁺=729,9; Na⁺=3175; Cl⁻=5034; SO₄²⁻ = 3264; HCO₃⁻ = 244,0; TDS=12768.

3. Tədqiqatların nəticələri

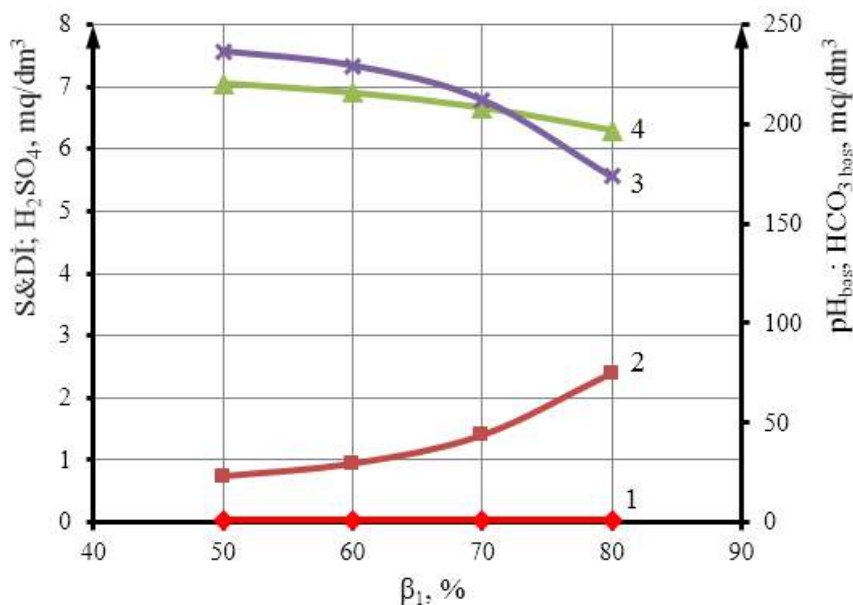
Tədqiqatların ilkin mərhələsində membran üzərində CaCO₃ və CaSO₄ ərplərinin yaranma ehtimalı araşdırılmışdır. Məlumdur ki, CaCO₃ ərpinin yaranması konsentrasiya S&Dİ göstəricisinin müsbət və CaSO₄ ərpinin yaranması həmin duza görə doyma dərəcəsinin (K_{CaSO₄}) 100%-dən artıq qiymətlərində baş verir. Hesablamaların nəticələrindən (Şək.3) görünür ki, konversiyanın (β₁) bütün qiymətlərində S&Dİ müsbət qiymətlər alır: 0,6÷1,0; və K_{CaSO₄} göstəricisi 89÷276% həddində artır.

Şək.3. Çevrilmə əmsalının S&Dİ (1) və K_{CaSO₄} (2) göstəricilərinə təsiri (T=25°C)

Başqa sözlə, praktiki olaraq, xəzər suyunun birpilləli NF-texnologiyası ilə şirinləşdirilmə prosesində membranlar üzərində kalsium karbonat və kalsium sulfat ərpinin yaranması qaçılmazdır. Bu onunla izah olunur ki, permeatın payı artdıqca konsentrasiya payı azalır və xam su ilə daxil olan duzların əsas hissəsi konsentrasiya tərkibində qaldığı üçün çətin həll olan duzların (ərplərin) konsentrasiyası həllolma qabiliyyətindən daha yüksək qiymət alır.

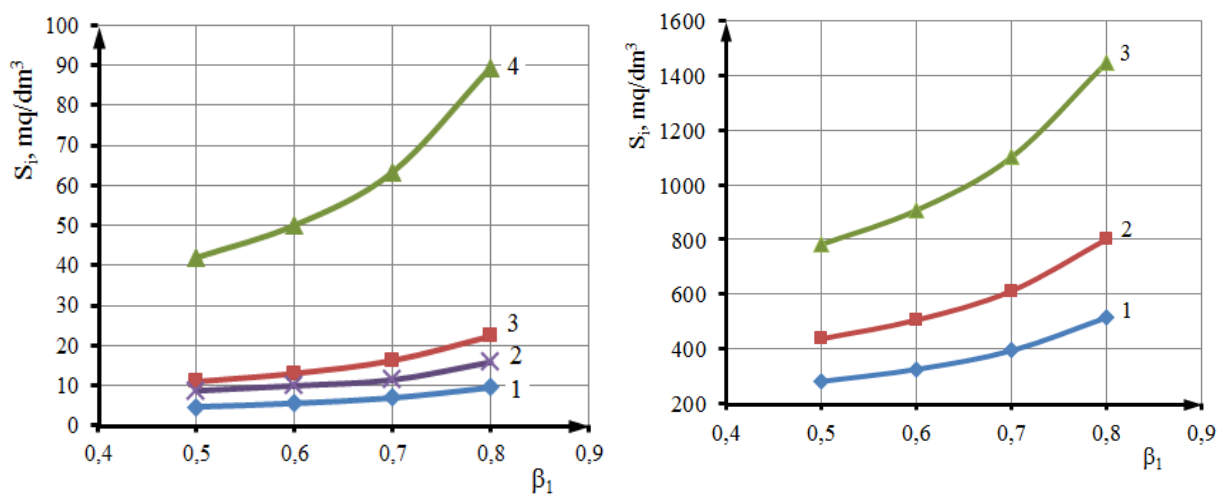
Girişdə göstəriləyi kimi membran qurğularında CaCO₃ ərpinin qarşısının alınması üçün ən geniş istifadə edilən üsul xam suyunu sulfat turşusu ilə emal etməklə HCO₃⁻ ionlarının parçalanması və pH-nın aşağı salınmasıdır. Müvafiq hesablamaların nəticələri (Şək.4) göstərir ki, bu halda S&Dİ göstəricisinin qiyməti sıfıra endirilə bilər. Bunun üçün β₁-in qiymətindən asılı olaraq xam suya verilən turşunun dozası (D) 23÷75 mq/dm³ həddində artırılmalıdır. Uyğun olaraq xam suyun pH-ı 8,0-dan 6,3÷7-dək azaldılmalıdır.

Şək.4. Konversiyanın S&Dİ (1), H_2SO_4 (2), HCO_3^{bas} (3), pH_{bas} (4) göstəricilərinə təsiri

$CaSO_4$ ərpinə gəldikdə, onun qarşısını almaq üçün ən sadə və geniş istifadə edilən üsul xam suya antiərlərin verilməsi və konversiyaya məhdudiyətlərin qoyulmasıdır, daha dəqiq bu əmsalın kiçik qiymətlərindən istifadə edilməsidir. Amma ikinci yanaşma texniki-iqtisadi baxımdan əlverişli hesab olunmur. Antiərlərin istifadəsinə gəldikdə nəzərə almaq lazımdır ki, (Panteleev, 2012:210)-da göstərilədiyi kimi bu duzun doyma dərəcəsi çox yüksək olduqda ($K_{CaSO_4} > 2,3$) antiərp üsulunun səmərəliliyi azalır. Baxılan halda bu şərt $\beta > 75\%$ olduqda müşahidə olunur (Şək.3).

Şəkil 5-dən görüldüyü kimi permeatın tərkibində qalıq ionların konsentrasiyası kəskin azalır, xüsusən iki valentli ionların: Ca^{2+} , Mg^{2+} və SO_4^{2-} konsentrasiyaları uyğun olaraq $5 \div 10$; $11 \div 22$ və $42 \div 90$ mq/dm^3 həddində azalır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi nanosüzülmə membranların selektivliyi bir valentli ionlara görə kiçik olur. Ona görə Na^+ və Cl^- ionlarının qalıq konsentrasiyaları yüksək alınır: uyğun olaraq orta hesabla 630 və 920 mq/dm^3 . HCO_3^- ionlarının konsentrasiyasının kiçik olması ($9 \div 14$ mq/dm^3) onun xam suda az olması və turşulaşdırmadan sonra bir qədər də azalması ilə izah olunur. Ən vacib göstərici permeatın TDS-dir. Qrafikdən görüldüyü kimi bu göstərici $780 \div 1450$ mq/dm^3 həddində dəyişir. Başqa sözlə, permeatın TDS-i orta hesabla 90% azalır. Bütün hallarda β_1 -in artırılması permeatda ionların konsentrasiyasını artırır. Belə asılılıq konsentrasiyanın azalması səbəbindən onun tərkibində duzların konsentrasiyasının artması ilə izah olunur.

a) Ca^{2+} (1), Mg^{2+} (2), HCO_3^- (3), SO_4^{2-} (4); b) Na^+ (1), Cl^- (2), TDS (3).

Göstəriciləri yüksək olduğuna görə NF90-400 markalı membran ən geniş istifadə edilən membrandır. Bunu nəzərə alaraq alınan qrafiki asılılıqları əks etdirən approksimasiya ifadələri alınmışdır. MS Excel proqramında müəyyən edilmişdir ki, permeatın keyfiyyət göstəricilərinin β_1 -dən (payla götürüldükdə) asılılıqları eyni struktura malik üstlü tənliklə ifadə oluna bilər:

$$S_i = a \cdot \beta^b,$$

burada a və b - empirik əmsallardır. Onların qiymətləri, eləcə də müvafiq determinasiya əmsalları cədvəl 1-də verilmişdir.

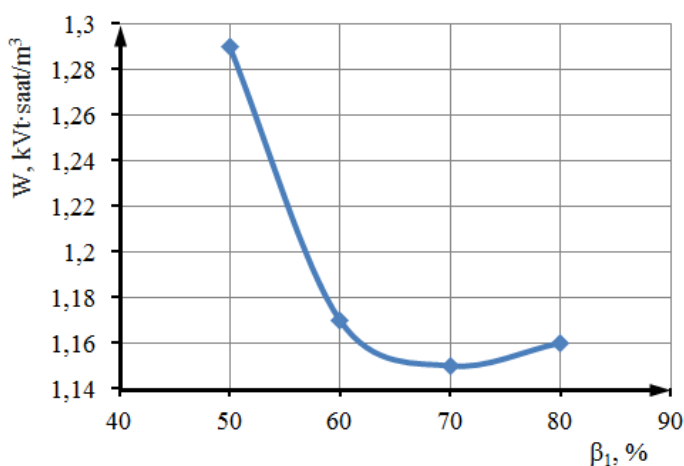
Hesab edirik ki, mühəndis praktikasında ROSA proqramından istifadə etmədən, Xəzər dənizi suyunun birpilləli NF texnologiyası ilə alınan şirinləşdirilmiş suyun keyfiyyət göstəriciləri gətirilən düstur və cədvəl istifadə etməklə hesablanabilir.

Cədvəl 1

Permeatın keyfiyyət göstəriciləri (NF90-400, T=25°C)

	Xəzər dənizi		
	a	b	R ²
S _{Ca}	12,425	1,4574	0,9548
S _{Mg}	29,212	1,4738	0,9559
S _{Na}	648,72	1,2735	0,9585
S _{Cl}	1011,4	1,2746	0,9583
S _{SO₄}	118,71	1,5762	0,952
S _{HCO₃}	19,267	1,2097	0,9106
TDS	1835	1,2912	0,9581

Tədqiq edilən texnologiyanın vacib göstəricilərindən biri xüsusi enerji sərfidir (W, kVt·saat/m³ permeat). Şəkil 6-dan görüldüyü kimi bu göstərici 1,16÷1,29 kVt·saat/m³ həddində dəyişir və β_1 -in qiymətinin 65÷70%-də minimum əldə edilir – təxminən 1,15 kVt·saat/m³. İlk baxışda β_1 -in böyük qiymətləri əlverişli deyil. Amma β_1 -in minimal və maksimal qiymətlərinə uyğun enerji sərfi arasında fərq kifayət qədər kiçikdir. Nəzərə alsaq ki, suyun ilkin emalına müəyyən xərclər çəkilir və qurğudan atılan konsentratın miqdarı azaldıqca utilizasiyası sadələşir, onda aydın olur ki, bir qədər yüksək enerji xərci həlledici deyil. Bu məsələlər texnologiyanın optimallaşdırılması ilə əlaqədardır və gələcək tədqiqatlarda onlara baxılacaq. Odur ki, enerji sərfi baxımından da $\beta_1=70\div75\%$ qəbul edilə bilər.

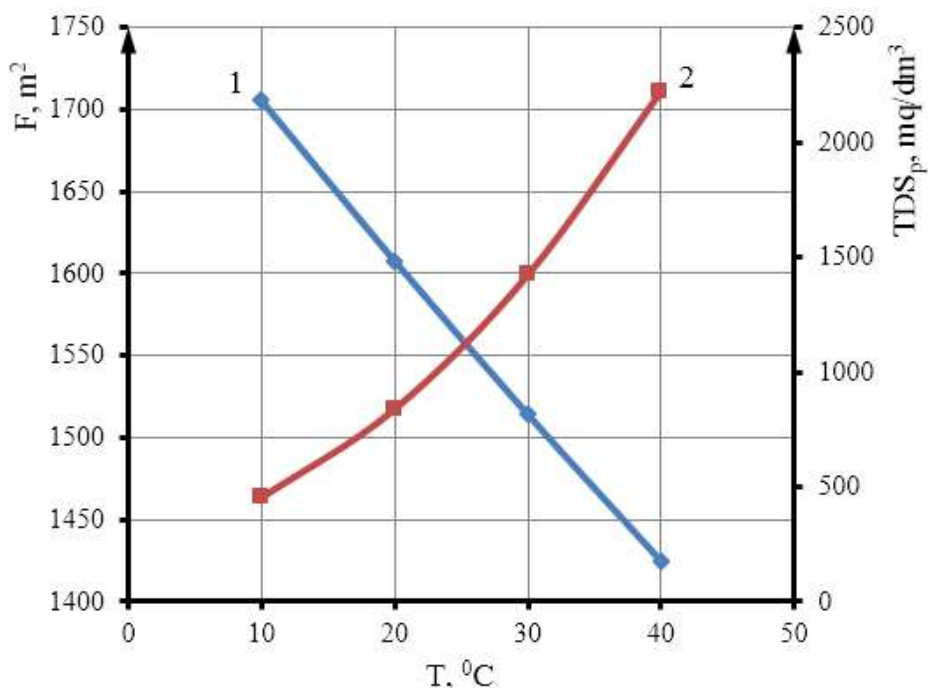
Şəkil 6. Konversiyanın xüsusi enerji sərfinə təsiri (T=25°C)

Xam suyun temperaturunun permeatın TDS-inə təsiri $\beta_1=70\%$ üçün şəkil 7-də gətirilən qrafikdə verilmişdir. Həmin qrafikdə qurğunun eyni məhsuldarlığında (50 m³/saat) membranların ümumi səthinin sahəsi əsas gətirilmişdir. Onun hesablanmasında nəzərə alınmışdır ki, xam suyun temperaturunun hər 5°C

artırılması membranın məhsuldarlığını 3% artırır, çünki temperatur artdıqca membranın məsamələrinin ölçüləri artır. Amma bu səbəbdən membrandan keçən ionların da miqdarı artır (Cardona, 2007:10).

Bu nəticələrdən göründüyü kimi ən sadə – birpilləli NF texnologiyası ilə Xəzər dənizi suyunu kifayət qədər dərin şirinləşdirmək olar. Qalıq duzlarının konsentrasiyası baxımından alınan su əlavə emal edilmədən kənd təsərrüfatında əkin sahələrinin suvarılması məqsədi ilə istifadə oluna bilər. Çünki qəbul edilmiş normalarda suvarma suyunun TDS-i $<2 \text{ q/dm}^3$ həddində normalaşdırılır.

Nəzəri olaraq az miqdarda dəniz suyunu alınan şirinləşdirilmiş suya qarışdırmaqla içməli su hazırlana bilər (Şək2,b). Bu məsələnin araşdırılması ilə əlaqədar cədvəl 2-də müqayisə xarakterli bəzi məlumatlar gətirilmişdir.

Şək.7. Xam suyun temperaturunun membranın səthinə və permeatın TDS-nə təsiri ($\beta_1=70\%$)

Cədvəl 2

Dəniz, şirinləşdirilmiş və içməli suların keyfiyyət göstəriciləri

Göstəricilər	Xəzər dənizi	Şirinləşdirilmiş su*	İçməli su
pH	8,0	5,86 (6,02)	6,0÷9,0
TDS, mq/dm ³	12768	782 (1000)	≤1000
Codluq, mq-ekv/dm ³	76	1,2 (2,63)	≤7
Cl ⁻ , mq/dm ³	5034	436 (525)	≤350
SO ₄ ²⁻ , mq/dm ³	3294	42 (105,3)	≤500
HCO ₃ ⁻ , mq/dm ³	244	8,75 (13,1)	-

Qeyd: *mötərizədə – qarışığın göstəriciləri.

Cədvəlin 3-cü sütununda NF texnologiyası ilə alınan ($\beta_1=50\%$, $T=25^\circ\text{C}$) şirinləşdirilmiş suyun keyfiyyət göstəriciləri gətirilmişdir (mötərizəsiz). Hesablamalar göstərmişdir ki, içməli suyun keyfiyyətinə yaxın su 1:50-yə nisbətində dəniz suyu ilə şirinləşdirilmiş suyun qarışdırılması nəticəsində alınabilir və mötərizədə qarışığın keyfiyyət göstəriciləri verilmişdir. Dördüncü sütunda MDB ölkələrində istifadə olunan içməli suyun normativ göstəriciləri gətirilmişdir (13). Üçüncü və dördüncü sütunların müqayisəsindən görünür ki, ancaq xlorid ionlarına görə normativ göstəricilər gözlənilir – faktiki konsentrasiya (525 mq/dm^3) buraxıla bilən konsentrasiyadan böyük alınır. Araşdırmalar göstərir ki, bu

məsələnin həlli üçün NF prosesində alınan permeatın təxminən 10%-ni RO modulunda dərin şirinləşdirdikdən sonra NF modulunun qalan permeatı ilə qarışdırmaq kifayətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, cədvəl 2-də verilən içməli suyun keyfiyyət göstəriciləri ilə bərabər çox kiçik konsentrasiyalı bir neçə digər qeyri-üzvi və üzvi maddələrə görə də normalar tətbiq olunur (dəmir, bor və s.). Bundan əlavə, içməli suyun mikrobioloji, parazitoloji və orqanoleptik xassələri də normalaşdırılır. Ümumiyyətlə şirinləşdirilmiş dəniz suyu əsasında içməli suyun hazırlanması xüsusi tədqiqat istiqamətidir. Onlardan yalnız biri yuxarıda baxılan şirinləşdirilmiş suyun az miqdarda dəniz suyu ilə qarışdırılmasına əsaslanır. Amma bütün hallarda ən vacib və böyük xərclər tələb edən mərhələ şirinləşdirilmiş suyun alınması hesab olunur.

Tədqiqatın növbəti mərhələsində $\beta_1=70\%$ -ə uyğun birinci pillədə alınan permeatın ikinci pillədə β_2 -in 70, 80 və 90% qiymətlərində emalı məsələsi araşdırılmışdır. Alınan əsas nəticələr cədvəl 3-də verilmişdir.

Bu məsələ iki variantda araşdırılmışdır: ikinci pillənin konsentratını kənarlaşdırmaqla, yəni resirkulyasiyasız - Şək.2,c və bu konsentratı birinci pilləyə verilən dəniz suyu ilə qarışdırmaqla (resirkulyasiyalı – Şək.2,d).

Nəticələrin analizindən görünür ki, modulların giriş və çıxışlarında axınların səflərinin eyni qiymətində resirkulyasiyalı sxemdə birinci pillənin girişinə resirkulyasiya olunan konsentratın hesabına sistemə verilən dəniz suyunun sərfi $7\div 21\%$ azalır. Bu müsbət haldır, çünki suyun ilkin emal xərcləri azalır. Birinci və ikinci pillələrə görə xüsusi enerji sərfinin müqayisəsi göstərir ki, ikinci pillə üçün bu göstərici $0,31\div 0,33$ kVt·saat/m³ təşkil edir ki, bu da birinci pilləyə nisbətən təxminən 3,2 dəfə azdır. Belə kiçik enerji sərfi ikinci pillənin bəsləyici suyunun sərfinin və TDS-nin (osmotik təzyiqinin) azalması ilə izah olunur. Bütövlükdə sistem üçün ümumi enerji sərfinə gəldikdə isə cədvəldən görüldüyü kimi o, $1,47\div 1,97$ kVt·saat/m³ həddində dəyişir və resirkulyasiyalı variant daha kiçik enerji sərfi ilə xarakterizə olunur, xüsusən β_2 -nin kiçik qiymətində. Bunun səbəbi resirkulyasiya edilən konsentratın müəyyən təzyiqlə malik olmasıdır.

Cədvəl 3

Modulların ikipilləli qoşulma sxeminin tədqiqinin nəticələri ($\beta_1 = 70\%$, $T = 25^\circ\text{C}$)

Göstəricilər	Ölçü vahidi	B ₂ , % (resirkulyasiyasız)			B ₂ , % (resirkulyasiyalı)		
		70	80	90	70	80	90
Bəsləyici suyun sərfi	m ³ /saat	102,2	89,4	79,5	102,1	89,4	79,5
		71,5	62,6	55,6	71,5	62,6	55,6
Permeatın sərfi	m ³ /saat	71,5	62,6	55,6	71,5	62,6	55,6
		50	50	50	50	50	50
Dəniz suyunun sərfi	m ³ /saat	102,2	89,4	79,5	80,7	76,9	73,9
Resirkulyasiya olunan konsentratın sərfi	m ³ /saat	0	0	0	1,4	12,5	5,6
βüm	%	49	56	63	62	65	68
Xüsusi enerji sərfi	kVt·saat/m ³	1,13	1,07	1,02	0,99	1,01	1,03
		0,34	0,31	0,34	0,32	0,31	0,34
Ümumi enerji sərfi	kVt·saat/m ³	1,96	1,65	1,47	1,74	1,48	1,48
Bəsləyici suyun TDS-i	mq/dm ³	12784	12784	12784	10795	11771	12712
		1145	1274	1397	983	1196	1418
K _{CaSO₄}	%	165	165	165	122	136	150
		0,61	1,23	3,37	0,43	0,98	3
Permeat:							
Ca ²⁺	mq/dm ³	7,3	8,2	9,1	5,9	7,2	8,7
		0,17	0,24	0,44	0,14	0,22	0,42
Mg ²⁺	mq/dm ³	17,0	19,1	21,2	13,7	16,9	20,2
		0,41	0,59	1,06	0,33	0,52	1,02

Na ⁺	mq/dm ³	408 45,7	453 63,9	496 105,5	353 39,6	428 60,1	507 101,5
Cl ⁻	mq/dm ³	635 71,2	706 98,9	774 163,5	548 61,2	667 93,1	790 164,3
SO ₄ ²⁻	mq/dm ³	66,1 1,13	74,3 1,65	82,4 3,01	52,4 0,89	64,5 1,43	77,9 2,85
HCO ₃ ⁻	mq/dm ³	11,6 1,42	13,3 1,6	14,7 2,06	10,4 1,19	12,5 1,44	14,6 2,02
TDS	mq/dm ³	1145 120	1274 167	1397 276	983 103	1196 157	1418 272
pH	-	5,6 4,8	5,7 4,8	5,7 4,9	5,7 4,9	5,7 4,9	5,7 4,9

Qeyd: sürət – birinci pillə; məxrəc – ikinci pillə

Hesablamaların nəticələrindən o da nəzərə çarpır ki, ikinci pillənin konsentratının TDS-i dəniz suyunun TDS-dən kiçik alınır. Ona görə onun dəniz suyu ilə qarışdırılması nəticəsində birinci pillənin bəsləyici suyunun TDS-i azalır. Bu səbəbdən də enerji sərfi və permeatın TDS-i orta hesabla 5,7% azalır. Eyni zamanda birinci pillənin konsentratının CaSO₄ ərpinə görə doyma dərəcəsi 165%-dən 136%-ə düşür. Daha bir müsbət nəticə permeatın keyfiyyəti ilə əlaqədardır. Resirkulyasiyalı variantda bütün ionların konsentrasiyaları daha kiçik alınır, permeatın TDS-i orta hesabla 188 mq/dm³-dən 176 mq/dm³-dək azalır.

Birinci pillənin permeatına nisbətən ikinci pillənin permeatında qalıq ionların konsentrasiyası kəskin azalır: orta hesabla Ca²⁺, Mg²⁺ və SO₄²⁻ ionlarının konsentrasiyaları, uyğun olaraq, 28, 35 və 45 dəfə; bir valentli ionlar üçün bu göstərici 7÷8 təşkil edir. Belə fərq yuxarıda qeyd edildiyi kimi NF90-400 markalı membranın iki valentli ionlara görə daha yüksək selektivliyə malik olması ilə izah olunur. Resirkulyasiyalı sxemin daha bir üstün cəhəti sistemə verilən dəniz suyunun şirinləşdirilmiş suya konversiyasının ($\beta_{üm}$) daha yüksək olmasıdır: 62÷68%.

Hesablamalar göstərir ki, birpilləli sxemdən fərqli olaraq ikipilləli sxemlə daha dərin duzsuzlaşdırılmış su alındığına görə, dəniz suyunu 1:25 nisbətində ikinci pillədə alınan su ilə qarışdıraraq, pH istisna olmaqla, içməli suyun cədvəl 2-də gətirilən norma göstəricilərini təmin etmək olar. Qarışığın keyfiyyət göstəriciləri belə alınır: codluq – 3 mq-ekv/dm³, pH-5, xloridlər – 283 mq/dm³, sulfatlar – 127 mq/dm³. Suyun pH-nın kiçik olmasının səbəbi turşulaşdırma prosesində yaranmış CO₂ qazının konsentrasiyasının yüksək olmasıdır. Onun 6÷6,5-dək artırılması üçün məlum üsullardan biri istifadə edilə bilər: aeratordan istifadə etməklə və ya az miqdarda NaOH verməklə. Beləliklə, texnoloji göstəricilərə görə resirkulyasiyalı sxem daha əlverişlidir.

Sonda bir və resirkulyasiyalı ikipilləli NF texnologiyasının texniki-iqtisadi göstəricilərinin müqayisəsi aparılmışdır (Cədvəl 5). Bu hesablamalarda birpilləli sxem üçün $\beta_1=70\%$, ikipilləli sxem üçün – $\beta_1=70\%$, $\beta_2=80\%$, T=25°C qəbul edimişdir.

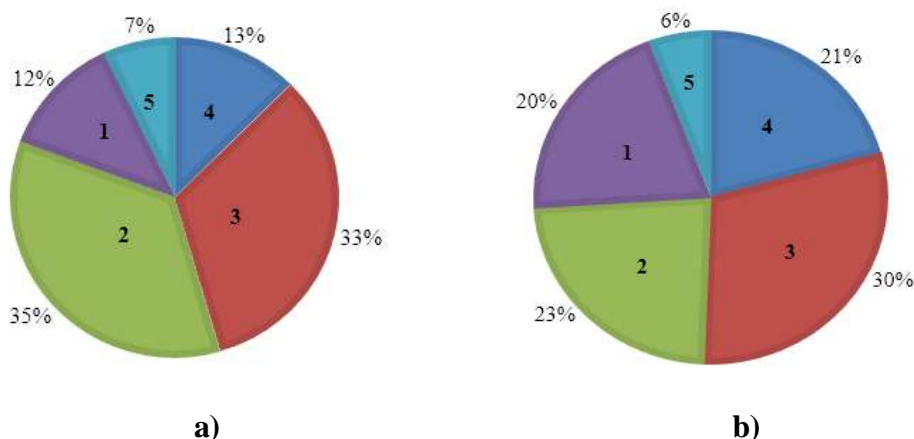
Göründüyü kimi nanosüzülmə texnologiyası ilə Xəzər dənizi suyundan maya dəyəri kifayət qədər kiçik olan (0,24÷0,36 AZN/m³) şirinləşdirilmiş su almaq olar. Şəkil 8-də gətirilmiş diaqramdan aydın olur ki, birpilləli sxemdə xərclərin əsas hissəsi elektrik enerji və əmək haqqı xərclərinin payına düşür – 68,2%, ikipilləli sxemdə membran elementləri daha çox olduğu üçün (105 element 42-yə qarşı) amortizasiya xərcləri və membranların dəyişdirilməsi xərcləri də artır.

Cədvəl 5

Xəzər dənizi suyunun NF-texnologiyası ilə şirinləşdirilmə qurğusunun texniki-iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	Ölçü vahidləri	Pillələrin sayı	
		Birpilləli	İkipilləli
Məhsuldarlıq	m/saat	50	50
Kapital xərcləri	man	114240	285600
Amortizasiya faktoru	%	10,2	10,2

İllik istismar xərcləri			
Amortizasiya	man	11636	29089
Elektrik enerjisi	man	30826	42085
Əmək haqqı	man	32960	32960
Membranların dəyişdirilməsi	man	11424	28560
Reagentlər	man	6600	8052
Ümumi	man	93446	140746
Maya dəyəri	man/m ³	0,237	0,357

Şək.8. Xərclərin paylanması diaqramları, %-lə: a) birpilləli; b) ikipilləli
 1-Amortizasiya; 2- Əmək haqqı; 3- Elektrik enerjisi; 4- Membranların dəyişdirilməsi; 5 – Reagentlər.

NF texnologiyası ilə alınan şirinləşdirilmiş suyun istifadəsi məsələsinə qayıdaraq qeyd etmək lazımdır ki, dəniz sahilinə yaxın fermer təsərrüfatları ilə bərabər bu su təbii şirin su əvəzinə müxtəlif sənaye müəssisələrində də səmərəli istifadə oluna bilər. Məsələn, qapalı istilik şəbəkələrinin qidalandırıcı suyu kimi, çünki şirinləşdirilmiş suyun karbonat indeksi buraxıla bilən qiymətindən 10÷15 dəfə kiçik alınır. Bundan əlavə alçaq və orta təzyiqli buxar qazanlarının, eləcə də qazan-utilizatorlarının əlavə suyu hazırlana bilər. Qeyd edək ki, hal-hazırda dəniz sahilində yerləşən Bakı İEM-1-də qazan-utilizatorların bəsləyici suyu (~300 m³/saat) TDS-i 447 mq/dm³, codluğu 4,3 mq-ekv/dm³ olan təbii şirin suyunun ikipilləli Na-kationlaşdırma üsulu ilə hazırlanır – codluğu 5 mq-ekv/dm³-dək azaldılır və hər 1 mq-ekv codluq ionunu xaric etmək üçün 2÷2,5 q-ekv NaCl duzu istifadə edilir. İkipilləli sxemlə şirinləşdirilmiş dəniz suyunun codluğu orta hesabla 60 mq-ekv/dm³ təşkil edir. Ona görə tələb olunan NaCl duzunun sərfi 72 dəfə azalır. Bundan əlavə təbii şirin suyun insanların kommunal-məişət ehtiyaclarına yönəldilməsinə imkan yaranır.

Nəticə

1. İxtisaslaşdırılmış ROSA kompüter proqramı ilə aparılan araşdırmalar göstərir ki, NF90-400 markalı membran elementi istifadə etdikdə Xəzər dənizi suyu nanosüzülmə texnologiyası ilə kifayət qədər dərin şirinləşdirilə bilər. Qəbul edilmiş konversiyadan asılı olaraq modulların birpilləli qoşulma sxemində şirinləşdirilmiş suyun qalıq duzluluğu (TDS-i) 800÷1450 mq/dm³, ikipilləli qoşulma sxemində 120÷272 mq/dm³ həddində gözlənilir.
2. Membran üzərində CaCO₃ ərpinin yaranmasının qarşısını almaq üçün Stiff-Davis indeksinə əsaslanaraq sulfat turşusu ilə bəsləyici suyun pH göstəricisi 8,0-dan 6,3÷7,1-dək azaldılmalıdır. Konversiyadan və temperaturdan asılı olaraq turşunun dozası 22,8÷72,8 mq/dm³ təşkil edir. Konsentratın CaSO₄ ərpinə görə doyma dərəcəsi çox böyük olmadığı üçün onun çökməsinin qarşısı bəsləyici suya 5÷10 mq/m³ dozada geniş istifadə olunan antiərp maddələrin verilməsi tövsiyyə olunur.

3. Bir və ikipilləli sxemlərin müqayisəsi göstərir ki, sonuncu halda alınan şirinləşdirilmiş suyun keyfiyyəti daha yüksək olsa da, maya dəyəri də böyükdür. Çünki daha çox sayda membran elementi tələb olunur, enerji sərfi də böyükdür. Eyni zamanda şirinləşdirilmiş suya az miqdarda dəniz suyu qatmaqla içməli su alınması məsələsi qoyularsa, bu ancaq ikipilləli sxemin əsasında təmin oluna bilər. Birpilləli sxemin üstün cəhətləri kimi onun sadəliyini və daha yüksək konversiyanı da qeyd etmək lazımdır – 75%-dək.
4. Xəzər dənizi suyunun nanosüzülmə texnologiyası ilə şirinləşdirilməsi kiçik xərclərlə xarakterizə olunur: birpilləli sxemdə şirinləşdirilmiş suyun maya dəyəri $0,24 \text{ AZN/m}^3$, ikipilləli sxemdə – $0,36 \text{ AZN/m}^3$ gözlənilir. Şirinləşdirilmiş suyun keyfiyyət göstəriciləri onu dəniz sahilinə yaxın yerləşən fermer təsərrüfatlarında və sənaye müəssisələrində müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunmasını mümkün edir.
5. Tədqiqatlar analitik xarakter daşdığından alınan nəticələrin eksperimental üsulla yoxlanılması tövsiyyə olunur.

Ədəbiyyat

1. Cardona, E., Piacentino, A., (2007), Marchese F. Performance evaluation of CHP hybrid seawater desalination plants. Desalination.
2. Curto, D. Franzitta, V.;Guercio, A. A., (2021), Review of the Water Desalination Technologies. <https://doi.org/10.3390/app11020670>
3. Dong Zou, Lijing Zhu et al., (2015), Development of lower cost seawater desalination process using NF technologies – A review. Desalination.
4. El-Dessouky, H.T. Ettouney, H.M. (2002), Fundamentals of Salt Water. Desalination ELSEVIER, Amsterdam, Tokio.
5. Jiayu Tian et al., (2021), Progress in Research and Application of Nanofiltration (NF) Technology for Brackish Water Treatment. Membranes.
6. Mohamed, A. Dawoud et al., (2020), Towards sustainable desalination industry in Arab region: challenges and opportunities. Desalination and Water Treatment.
7. Panteleev, A.A. et al., (2012), Texnoloqii membrannoqo pazdeleniya v promishlennoy vodopodqotovke. – M.: DeLiplus.
8. Peter, G. et al., (2015), Seawater Desalination Technologies. Review Article. International Journal of Innovation Sciences and Research.
9. Sergio, G., Salinas-Rodriguez et al., (2021), Seawater Reverse Osmosis Desalination. Assessment and Pre-treatment of Fouling and Scaling. IWA PUBLISHING, London.
10. Talaeipour, M. et al., (2017), An investigation of desalination by nanofiltration, reverse osmosis and integrated (hybrid NF/RO) membranes employed in brackish water treatment. Journal of Environmental Health Science & Engineering.
11. Zi Yang et al., (2019), A Review on Reverse Osmosis and Nanofiltration Membranes for Water Purification. Polymers.
12. www.rosa9.software.informer.com
13. www.mirvodysk.ru. SanPin 2.1.4.1074-01

Göndərilib: 23.05.2022

Qəbul edilib: 22.06.2022

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR BÖLMƏSİ HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES SECTION

Telli Təriyel qızı İbrahimova, İradə Xəlil qızı Zamanova Ümumtəhsil müəssisələrində distant təhsildə yaranan möcud problemlər və yeni perspektivlər	7
Firadun Nadir İbrahimov, Gulara Abdurahman Abdullayeva Formation of the content and procedure of education on the basis of a competent approach	13
Cavadxan Yusif oğlu Qasimov Məşğulluq və işsizlik anlayışlarının əsaslandırılması: elmi mahiyyəti və müasir yanaşma	19
Telli Təriyel qızı İbrahimova, İradə Xəlil qızı Zamanova Ümumtəhsil orta məktəblərində distant təhsilin həyata keçirilməsi və idarə olunması	28
Natəvan Havar qızı Hacıyeva, Mətanət Həşim qızı Hacıyeva Azərbaycan dilində beynəlmiləl terminlərin yeri və roluna dair	34
Nazim Sadıq oğlu İbadov, Rafiq Həmzə oğlu İbrahimov Avropa İttifaqının Azərbaycan və Ermənistan arasında vasitəçilik səyləri çərçivəsində Cənubi Qafqaz siyasəti	39
Aynur Yaqub qızı Mahmudova Erkən uşaqlıq yaş dövründə ünsiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri	47
Sevinc Yaşar qızı Məmmədova Azərbaycan ədəbi dili və daxili nitq problemləri	52
Arzu Tofiq qızı İsgəndərzadə XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan "Həqiqət" qəzeti və onun dilində işlənən alınma sözlərin təhlili	58
Gülər Sabir qızı Abdullayeva Füzuli və Qalib poeziyası oxşar janrlar müstəvisində	62
Orkhan Mahir Suleymanzadə Evolution of patent legislation in the Europe	67
Murad Şahin oğlu Mirzəyev İşğaldan azad edilən ərazilərdə iqtisadi fəaliyyət növlərinin təşkil edilməsi istiqamətləri	73
Toğrul Ənvər oğlu Məmmədov Postpandemiya dövründə dövlətin sahibkarlığa dəstəyi: kos-lar	82

TƏBİƏT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ NATURAL SCIENCES SECTION

Elgün Kamil oğlu Həsənov, Rəşad Rəhim oğlu Ağakışiyev, Rüfanə Asif qızı Əlizadə, Samir Pənah oğlu Xəlilov Sintez olunmuş amidoamin və müxtəlif yağ turşularının komponent kimi t-30 yağ distillatına əlavə olunması ilə hazırlanmış konservasiya mayələrinin tədqiqi	87
Aysul Yəhya qızı Məmmədova, Mübariz İslam oğlu Əliyev, Telman Zahid oğlu Cabbarov, İlham Soltan oğlu Soltanov Respublikanın şimal-qərb zonasında heyvandarlığın inkişafında biotexnoloji üsulların əhəmiyyəti	94
Aynur Cümşüd qızı Meyfaliyeva Qaramal embrionun köçürülməsi səbəblərinin öyrənilməsi	100

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES SECTION

Cahan Arif qızı Əhmədova

Nanosüzülmə - Xəzər dənizi suyunun səmərəli şirinləşdirilmə texnologiyası kimi 105

İmzalandı: 17.07.2022

Kağız formatı : 60/84

H/n həcmi: 15 ç.v.

Sifariş: 541

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub

Redaksiya ünvanı: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.

Tel.: +994 50 209 59 68

+994 55 209 59 68

+994 12 510 63 99

e-mail: zengezurda1868@mail.ru

